

LIETUVOS TSR AUKŠTŪJŲ MOKYKLŲ MOKSLO DARBAI

ISTORIJA

XVI

(1 sąsiuvinis)

LIETUVOS TSR
AUKŠTŪJŲ MOKYKLŲ
MOKSLO DARBAI

LEIDZIA LIETUVOS TSR AUKSTOJO
IR SPECIALIOJO VIDURINIO MOKSLO
MINISTERIJA

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ
ЛИТОВСКОЙ ССР

ИСТОРИЯ

XVI

(выпуск I)

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МОКСЛАС»
ВИЛЬНИУС — 1976

LIETUVOS TSR
AUKŠTŲJŲ MOKYKLŲ
MOKSLO DARBAI

ISTORIJA

XVI

(1 sąsiuvinis)

LEIDYKLA „MOKSLAS“
VILNIUS — 1976

Redakcinė kolegija:

A. BENDZIUS (ats. redaktorius)

B. DUNDULIS

P. KULIKAUSKAS

S. LAZUTKA

K. SURBLYS

I $\frac{10600-005}{M 854(10)-76}$ Z-76

© Vilniaus Valstybinis pedagoginis institutas, 1976

TARYBŲ LIETUVOS DARBININKŲ SUDĖTIES PAKITIMAI AŠTUNTAJAME PENKMETYJE IR PIRMAISIAIS DEVINTOJO PENKMEČIO METAIS (1966—1972)

K. SURBLYS

Naujausias istorinis etapas yra labai reikšmingas mūsų šaliai. Šiame etape sparčiai vystosi visos Tarybų Sąjungos liaudies ūkio šakos, mokslas ir kultūra, spartėja techninė pažanga, kyla darbo našumas, gausėja nacionalinės pajamos, geriau patenkinami materialiniai ir dvasiniai darbo žmonių poreikiai. Naujausio istorinio etapo būdingas bruožas — nepalaužiamas Tarybų šalies darbininkų klasės, kurios vieną nacionalinių būrių sudaro Tarybų Lietuvos darbininkai, augimas ir stiprėjimas, jos gamybinio aktyvumo ir vadovaujančio vaidmens komunizmo statyboje didėjimas.

Esminių pakitimų minėtu laikotarpiu įvyko ir Tarybų Lietuvos darbininkų klasės sudėtyje. Tačiau šie poslinkiai dar reikiamai neatsispindi mokslinėje literatūroje. Kai kurie respublikos darbininkų gyvenimo ir veiklos momentai šiuo laikotarpiu paliesti A. Sniečkaus knygoje¹, J. Maniušio darbuose², K. Meškausko, V. Januškevičiaus, V. Purono leidinyje³, M. Sumausko darbuose⁴, A. Drobnio, B. Zaikausko knygoje⁵, 1972 m. pasirodžiusiame straipsnių rinkinyje⁶.

Minėtuose leidiniuose pateikti duomenys apie darbininkų gretų augimą atskirose liaudies ūkio šakose, apie kai kuriuos darbininkų klasės struktūros pakitimus, darbininkų iniciatyvos augimo kryptis ir reikšmę. Aktualūs darbininkų kolektyvų papildymo klausimai paliesti A. Stanaičio ir P. Adlio knygoje⁷. Darbininkų kultūrinio lygio kėlimo aštuntajame penkmetyje per kultūros švietimo įstaigas problemą nagrinėjo L. Rugienė⁸. Darbininkų kadru rengimo, jų kvalifikacijos kėlimo, aktualūs gamybininkų darbo organizavimo gerinimo klausimai aštuntajame penkmetyje gvildenami LTSR Mokslų akademijos Ekonomikos instituto leidinyje „Darbo našumas Tarybų Lietuvos pramonėje“, V., 1972. Darbininkų realių pajamų didėjimo reikšmingas problemas palietė S. Ginaitė⁹. Kai kurie aktualūs respublikos darbininkų gyvenimo ir veiklos momentai pastaraisiais metais atsispindėjo žurnalų „Komunistas“ ir „Liaudies ūkis“

¹ A. Sniečkus, Broliškoje TSRS tautų šeimoje, V., 1972.

² J. Maniušis, Tarybų Lietuva devintajame penkmetyje, V., 1972; «Экономика и культура Советской Литвы», М., 1973.

³ K. Meškauskas, V. Januškevičius, V. Puronas, Lietuvos dabartis ir ateitis, V., 1973.

⁴ M. Шумаускас, Литовская ССР, М., 1972; Socialistinė Lietuva, V., 1973, стр. 16.

⁵ A. Drobnyš, B. Zaikauskas, Penkmečio žingsniai, V., 1972.

⁶ Leninizmo pergalė Lietuvoje, V., 1972.

⁷ A. Stanaitis, P. Adlis, Lietuvos TSR gyventojai, V., 1973.

⁸ L. Rugienė, Respublikos partinės organizacijos veikla, keliant darbininkų kultūrinį lygį per kultūros-švietimo įstaigas 1966—1972 metais, LKP istorijos klausimai, t. 14, V., 1973, p. 95—108.

⁹ S. Ginaitė, Tarybų Lietuvos gyventojų pajamos, V., 1970.

straipsniuose¹⁰. Tačiau minėtuose darbuose ir straipsniuose nėra išsamesnio darbininkų klasės 1966—1972 metais vystymosi vaizdo. Tam reikia specialių studijų. Šiame straipsnyje bandoma bendrais bruožais panagrinėti kiekybinius ir kokybinius darbininkų klasės struktūros, jos geografinės ir profesinės sudėties pakitimus.

1966—1972 m. darbininkų gretas papildė įvairūs gyventojų sluoksniai. Minėtoju laikotarpiu darbininkų gausėjo, vystantis gamybinėms jėgoms, statant stambias įmones, formuojantis naujiems regioniniams centrams, plečiantis gyventojų buitinio aptarnavimo sferai, ugdant mokslą ir kultūrą. Respublikos liaudies ūkyje dirbančių darbininkų ir tarnautojų skaičius 1965—1972 m. padidėjo nuo 931,2 tūkst. iki 1231,1 tūkst., tai yra 300 tūkst. žmonių¹¹. Kasmetinis darbininkų ir tarnautojų prieaugis respublikos liaudies ūkyje 1966—1972 m. sudarė 42,7 tūkst. žmonių. Didžiausias kasmetinis darbininkų ir tarnautojų prieaugis respublikos liaudies ūkyje buvo septintojo penkmečio (1961—1965) metais. Jis sudarė 51,4 tūkst., arba 6,7%¹². Šeštojo penkmečio (1956—1960) metais jis buvo lygus 40,2 tūkst. (7,4%), o aštuntojo penkmečio (1966—1970) — 47 tūkst. (4,6%). Per pirmuosius dvejus devintojo penkmečio (1971—1972) metus darbininkų ir tarnautojų respublikos liaudies ūkyje padaugėjo 64 tūkst. arba kasmet po 32 tūkstančius¹³. Metinis prieaugis devintojo penkmečio metais sudarė 2,8%. 1966—1970 m. darbininkų ir tarnautojų skaičius respublikos liaudies ūkyje padidėjo 25%, o per ankstyvesnį penkmetį (1961—1965) — 38%¹⁴. Kokios nagrinėjamoju laikotarpiu darbininkų ir tarnautojų prieaugio liaudies ūkyje mažėjimo priežastys?

Pirma, tai susiję su žymiu respublikos gyventojų užimtumo liaudies ūkyje padidėjimu ir darbo resursų sumažėjimu. 1970 m. visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys parodė, kad Tarybų Lietuvoje dirbo jau 84,4% visų darbingo amžiaus žmonių, o 10,2% darbingų gyventojų sudarė besimokantys bei valstybės aprūpinami asmenys¹⁵. Respublikos dirbančiųjų lyginamasis svoris bendroje gyventojų sudėtyje jau buvo didesnis, negu JAV, Anglijoje, Danijoje, Prancūzijoje, Belgijoje, Čekoslovakijoje, Švedijoje. Tarybų Lietuvoje šiuo metu užimtumas yra didesnis negu visoje šalyje. Dirbantieji visos šalies mastu 1970 m. sudarė 47,8% visų gyventojų, o Lietuvos TSR — 49,1%¹⁶.

¹⁰ A. Drobnyš, Socialistinės planinės ekonomijos jėga, „Komunistas“, 1971, Nr. 2, p. 12—21; J. Maniušis, Didingoji devintojo penkmečio programa, „Komunistas“, 1971, Nr. 5, p. 9—17; B. Lopata, Komunistinio darbo mokyklos: patyrimas ir uždaviniai, „Komunistas“, 1971, Nr. 12, p. 30—36; K. Kairys, Tarybų Lietuva — industrinė, „Komunistas“, 1972, Nr. 12, p. 16—23; A. Daukša, Socialistinio lenktyniavimo organizavimas. Pirmųjų patyrimas — visiems kolektyvams, „Komunistas“, 1973, Nr. 3, p. 30—36; R. Stanislovaitis, Darbininkų klasė — tautų suartėjimo tendencijos reiškėja, „Komunistas“, 1973, Nr. 4, p. 21—25; P. Adlis, Darbo jėgos ištekliai: Kokie jie? „Liaudies ūkis“, 1972, Nr. 1, p. 15—17; B. Gaigalas, Kelti kadru kvalifikaciją, mažinti jų tekamumą, „Liaudies ūkis“, 1972, Nr. 2, p. 43—46; S. Fridbergas, Iš penkmečio į penkmetį, „Liaudies ūkis“, 1972, Nr. 4, p. 112—114; J. Černikovas, Lemiamieji penkmečio metai ir socialistinis lenktyniavimas, „Liaudies ūkis“, 1973, Nr. 3, p. 65—67; S. Zaicevas, Socialistinis lenktyniavimas ir gamybos efektyvumas, „Liaudies ūkis“, 1973, Nr. 5, p. 136—138; L. Tykockis, Aptarnavimo sferos vystymo tendencijos, „Liaudies ūkis“, 1973, Nr. 6, p. 177—179; A. Daukša, Naujo socialistinio lenktyniavimo bruožai, „Liaudies ūkis“, 1973, Nr. 9, p. 259—260 ir kt.

¹¹ Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1972 m., Statistikos metraštis, V., 1973, p. 282—283.

¹² Ten pat, p. 281.

¹³ Ten pat, „Tiesa“, 1973 m. sausio 30 d.

¹⁴ Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1970 metais, Statistikos metraštis, V., 1971, p. 251.

¹⁵ „Liaudies ūkis“, 1972, Nr. 1, p. 15.

¹⁶ Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1972 metais, Statistikos metraštis, V., 1973, p. 43.

Antra, namų ūkyje dirbančių asmenų lyginamasis svoris bendrame darbingo amžiaus gyventojų skaičiuje sumažėjo nuo 16,7% 1959 m. iki 5,4% 1970 m. Tai yra daugiau kaip tris kartus¹⁷. Pokario metais buvę gausūs darbo jėgos resursai išseko. Dėl to ekstensyvus pramonės vystymasis pasidarė neįmanomas. Iškilio uždavinys intensifikuoti liaudies ūki, sparčiau įdiegti naują techniką, kompleksiskai mechanizuoti bei automatizuoti gamybos procesus, kelti darbo našumą. 1961—1965 m., keliant darbo našumą, buvo gauta 44% viso pramonės produkcijos prieaugio, 1966—1970 m.—58,1%, 1971—1972 m.—78%¹⁸, o 1973 m. jau 82%¹⁹.

Trečia, sumažėjo darbingų žmonių ir žemės ūkyje. Aštuntajame penkmetyje kolūkiečių sumažėjo 36 tūkstančiais. 1965 m. jie sudarė 26,3% visų dirbančiųjų visuomeniniame ūkyje gyventojų, o 1970 m. — 20,6%²⁰. Darbininkų ir tarnautojų daugėjimo tempai įvairiose liaudies ūkio šakose nagrinėjamuoju laikotarpiu buvo gana skirtingi. Tai rodo 1 lentelės duomenys.

Iš lentelės matyti, kad darbininkų ir tarnautojų daugėjimo tempai buvo sparčiausi pramonėje, transporte, ryšiuose, statyboje, tai yra industrinėse liaudies ūkio šakose. Šiose šakose darbininkų ir tarnautojų daugėjimo tempai buvo didesni, negu visame liaudies ūkyje. Daugiau kaip 40% darbininkų ir tarnautojų prieaugio respublikos liaudies ūkyje 1966—1972 m. teko pramonei. Žemės ir miškų ūkyje užimtų darbininkų ir tarnautojų skaičius sumažėjo. Nagrinėjamuoju laikotarpiu padaugėjo darbininkų ir tarnautojų miestuose ir miesto tipo gyvenvietėse. 1965 m. miestuose ir miesto tipo gyvenvietėse dirbo 75% visų respublikos darbininkų ir tarnautojų, 1970 m.—78%, o 1972 m.—79%. Kaimo vietovėse darbininkų ir tarnautojų sumažėjo nuo 25% 1965 m. iki 21% 1972 m.²¹

Sparčiai daugėjo darbininkų ir tarnautojų negamybinėje sferoje, visų pirma, komunaliniame ūkyje ir gyventojų buitinio aptarnavimo sistemoje, mokslo ir mokslinio aptarnavimo įstaigose. Dar spartesniais tempais didėjo negamybinėje sferoje visų dirbančiųjų (darbininkų, tarnautojų ir kolūkiečių) užimtumas. 1950 m. aptarnavimo sferoje buvo užimta 13,7% visų respublikos liaudies ūkyje dirbančiųjų, 1965 m. — 16,4%, 1970 m.—18,9%, o 1972 m. jau 19,6%²². Dirbančiųjų skaičius aptarnavimo sferoje didėjo sparčiau, negu materialinės gamybos sferoje. 1959 ir 1970 m. gyventojų surašymo duomenimis, visame liaudies ūkyje (be asmeninių pagalbinių ūkių žemės ūkyje) dirbančiųjų padaugėjo nuo 1352,8 tūkst. iki 1531,2 tūkst., iš šio skaičiaus materialinėje gamyboje nuo 1141,6 tūkst. iki 1237,7 tūkst. žmonių, o aptarnavimo sferoje — nuo 181,7 tūkst. iki 288,1 tūkst. Materialinėje gamybos sferoje prieaugis sudarė 96,1 tūkst., o negamybinės sferos šakose (švietimo, mokslo, meno, sveikatos apsaugos, butų-komunalinio ūkio, buitinio gyventojų aptarnavimo įstaigose, valdymo organų aparate ir finansų-kredito sistemoje) — 106,4 tūkst. žmonių²³. Negamybinei sferai teko daugiau kaip pusė viso dirbančiųjų liaudies ūkyje gyventojų skaičiaus prieaugio. 1959—1970 m. dirbančiųjų materialinėje sferoje padaugėjo 8%, o aptarnavimo sferoje — 59%. 1966—1970 m. darbuotojų skaičius materialinėje gamyboje padidėjo 6,8%, o negamybinėje sferoje — daugiau kaip 29%. Nedidelis dirbančiųjų materialinėje sferoje prieaugis rodo tik bendrą tendenciją, kuri su-

¹⁷ „Liaudies ūkis“, 1972, Nr. 1, p. 15.

¹⁸ „Liaudies ūkis“, 1972, Nr. 1, p. 15.

¹⁹ „Tiesa“, 1974 m. sausio 29 d.; „Liaudies ūkis“, 1973, Nr. 2, p. 33.

²⁰ A. Drobnyš, B. Žaikauskas, Penkmečio žingsniai, V., 1972, p. 11—12.

²¹ Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1972 metais, Statistikos metraštis, p. 284.

²² Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1972 metais, Statistikos metraštis, p. 280.

²³ „Liaudies ūkis“, 1973, Nr. 6, p. 177—178.

Darbininkų ir tarnautojų skaičiaus didėjimas atskirose liaudies ūkio šakose (tūkstančiai)

Tarybų Lietuvos liaudies ūkio šakos	Metai								Padidėjo 1966–1972 m.	
	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	viso (tūkst.)	% (1966 m. 100%)
Iš viso liaudies ūkyje	931,2	987,4	1035,3	1089,4	1131,9	1166,0	1197,5	1231,1	299,9	132
Pramonėje (pramonės gamybinis personalas)	312,9	339,4	362,8	385,8	402,7	414,4	424,5	434,3	121,4	139
Zemės ūkyje	131,0	139,2	137,9	138,6	135,7	131,7	130,5	130,9	-0,1	—
Miškų ūkyje	6,9	7,2	7,5	7,1	7,1	7,0	7,0	6,8	-0,1	—
Transporte	76,3	77,5	80,5	87,7	91,5	93,4	95,1	97,5	21,2	127
Ryšiuose	11,9	13,0	13,5	14,2	15,5	17,0	18,4	19,1	7,2	160
Statybose (personalas, dirbantis statybos ir montavimo darbus)	87,1	90,8	94,1	95,8	101,3	105,9	110,2	112,6	25,5	129
Prekyboje, visuomeniniame maitinime, materialiniame techniniame tiekime ir realizavime, paruošose	69,4	73,8	78,8	85,8	90,3	95,5	100,9	106,8	37,4	154
Butų ir komunaliniame ūkyje, buitiniame aptarnavime	25,9	28,5	31,0	33,5	34,6	36,9	38,9	40,8	14,9	157
Sveikatos apsaugos, kūno kultūros įstaigose	51,6	53,6	54,8	58,0	60,3	62,5	64,9	67,3	15,7	130
Svietimo ir kultūros įstaigose	81,3	81,9	87,5	91,0	95,5	100,0	102,5	105,4	24,1	130
Mokslo ir mokslinio aptarnavimo įstaigose	21,9	24,5	24,6	26,3	27,5	28,6	30,7	34,1	12,2	156
Valstybės ir ūkio valdymo aparate	24,6	25,7	27,0	28,9	30,1	31,5	32,2	33,4	8,8	136
Kitose šakose	30,4	32,3	35,3	36,7	39,8	41,6	41,7	42,1	11,7	138

* „Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra“. Statistikos metraštis, skirtas TSR Sąjungos įkūrimo 50-mečiui, p. 324–325; Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1972 metais, p. 282–283.

sijusi su žymiu dirbančiųjų skaičiaus sumažėjimu žemės ūkyje. 1959—1970 m. žemės ūkyje dirbančiųjų sumažėjo 35%, o pramonėje, statyboje, transporte ir ryšiuose per tą laikotarpį dirbančiųjų padaugėjo nuo 367,2 tūkst. iki 661,1 tūkst., arba 80%²⁴. Tarybų Lietuvoje dirbančiųjų negamybinėje sferoje prieaugio tempai nors ir buvo spartesni, negu visoje šalyje, tačiau visos šalies mastu šioje sferoje dar dirba žymiai didesnis procentas darbininkų ir tarnautojų, negu Tarybų Lietuvoje. 1970 m. TSRS negamybinėje sferoje dirbo 22,6% visų liaudies ūkio darbuotojų, o Tarybų Lietuvoje, kaip jau buvo minėta, 18,9%²⁵. Dėl to ir ateityje numatoma spartinti dirbančiųjų prieaugio negamybinėje sferoje tempus, nes nuo šios sferos išvystymo labai priklauso darbininkų išsilavinimo, kultūrinio-kvalifikacinio lygio kėlimas, sveikatingumas, buitinių poreikių patenkinimas.

Kokie buvo svarbiausi darbininkų gretų papildymo šaltiniai 1966—1972 m.? Ir ankstyvesniu laikotarpiu, ir aštuntojo penkmečio metais svarbiausias darbininkų eilių gausėjimo šaltinis buvo kolūkiečiai. 1959—1972 m., daliai kaimo žemdirbių perėjus dirbti į industrines liaudies ūkio šakas bei aptarnavimo sferą, žemės ūkyje jų sumažėjo nuo 708,9 tūkst. iki 463,5 tūkst., t. y. — 245,4 tūkst. žmonių²⁶. 1959—1970 m. iš kaimo į miestą išvyko 263 tūkst. žmonių. Tai sudarė daugiau kaip pusę visų miestų gyventojų prieaugio²⁷. Aštuntojo penkmečio metais dėl žemės ūkio intensyvinimo, jo mechanizavimo iš kaimo į miestą persikėlė maždaug 170 tūkst. žmonių. Minėtuoju laikotarpiu miestų gyventojų padaugėjo 284 tūkst. žmonių. Vadinasi, buvę kaimo gyventojai sudarė apie 60% miestų gyventojų skaičiaus padidėjimo²⁸. Jei 98% miestų gyventojų sudaro darbininkai ir tarnautojai, tai galima drąsiai teigti, kad kaimo gyventojai, visų pirma, kolūkiečiai, daugiausia papildė miestų darbininkų kolektyvus. Jie sudarė pagrindinę miestų darbininkų prieaugio dalį. 1968, 1969 ir 1970 m., išnagrinėjus darbo jėgos komplektavimo šaltinius Klaipėdos, Panevėžio, Utenos, Mažeikių ir Alytaus įmonėse bei organizacijose, paaiškėjo, kad minėti miestai per tuos metus iš vietinių gyventojų sukomplektavo tik ¼ reikiamos darbo jėgos²⁹. Daugiausia jėgos besivystantiems miestams davė kaimas. Vien tik 1966—1971 m. kaimo gyventojų skaičius absoliučiai sumažėjo daugiau kaip 130 tūkst., t. y. daugiau kaip po 21 tūkst. kasmet. 1970—1972 m. kaimo gyventojų sumažėjo 70 tūkst., arba po 23 tūkst. kasmet. Kolūkiečiams sparčiai keliantis į industrinius respublikos centrus, smarkiai mažėjo jų lyginamasis svoris kaimo gyventojų sudėtyje. 1959 m. kolūkiečiai sudarė dar 67,8% visų kaimo gyventojų, o 1970 m. — 50,5%. Kolūkiečiai papildė ir kaimo darbininkų gretas. Dėl to didėjo darbininkų ir tarnautojų lyginamasis svoris kaimo gyventojų sudėtyje. 1959 m. darbininkai ir tarnautojai sudarė 31,3% visų kaimo gyventojų, o 1970 m. — 49,5%, tai yra jau apie pusę kaimo gyventojų³⁰. Sparčiai mechanizuojant gamybinius procesus žemės ūkyje, naudojant tobulesnes mašinas ir mechanizmus, kuriant stambius agrarinius pramoninius kompleksus, numatoma ir ateityje dalį kolūkiečių įtraukti į industrines liaudies ūkio šakas. Respublikos žemės ūkyje žmonių dirba dar daugiau, negu vidutiniškai visoje šalyje. 1970 m. TSRS

²⁴ „Liaudies ūkis“, 1973, Nr. 6, p. 177—178.

²⁵ A. Drobnyš, B. Zaikauskas, Penkmečio žingsniai, p. 14; Lietuvos TSR liaudies ūkis ir kultūra 1972 metais, p. 280.

²⁶ „Liaudies ūkis“, 1973, Nr. 6, p. 177.

²⁷ A. Stanaitis, P. Adlis, Lietuvos TSR gyventojai, p. 141.

²⁸ A. Drobnyš, B. Zaikauskas, Penkmečio žingsniai, p. 11.

²⁹ A. Stanaitis, P. Adlis, Lietuvos TSR gyventojai, p. 141.

³⁰ A. Stanaitis, P. Adlis, Lietuvos TSR gyventojai, p. 162.

žemės ir miškų ūkyje (įskaitant ir asmeninį pagalbinių ūkių) dirbo 27% visų liaudies ūkio darbuotojų, o Tarybų Lietuvoje — 33,6%. Manoma, kad devintajame penkmete į respublikos miestus gali persikelti maždaug 140 tūkst. kaimo gyventojų, o tai sudarytų apie 50% miestų gyventojų skaičiaus padidėjimo³¹. Tačiau darbo jėgos rezervai kaime yra nevienodai pasiskirstę. Žemės ūkio ekonomikos mokslinio tyrimo institutas drauge su RTFSR darbo organizavimo ir apmokėjimo žemės ūkyje mokslinio tyrimo institutu atliko tyrimus ir numatė prognozes žemės ūkyje. Tyrimai parodė, kad 21 respublikos rajone kolūkiams didesnę metų dalį arba ištikus metus trūksta darbo jėgos³². Šimtui hektarų naudmenų Lietuvoje tenka 11 žemės ūkyje dirbančių žmonių, o VDR — 16, arba 1,5 karto daugiau. Kai kurie mokslininkai linkę manyti, kad kolūkiečių perėjimo dirbti į industrines liaudies ūkio šakas bei negamybinę sferą tempai yra kiek per spartūs, nes pralenkia techninės pažangos kaime tempus. Techninis žemės ūkio perginklavimas, gamybinių procesų mechanizavimas ir žemės ūkio produkcijos darbaimlumas mažėja lėčiau, nei darbo rankos kaime. Reikia atsižvelgti į tai, kad per artimiausius ketverius arba penkerius metus (iki 1980 m.), laikantis Lietuvos KP CK ir Respublikos Ministrų Tarybos 1971 m. ir 1973 m. nutarimų, Lietuvoje numatyta pastatyti 62 stambius gyvulininkystės tarpkolūkinius bei valstybinius kompleksus, kuriuose gamyba bus organizuota pramoniniu būdu. 1974 m. buvo statoma dešimt lokių kompleksų³³. Intensyvinant gamybą, specializuojant žemės ūkį gyvulininkystės vystymo bei techninių kultūrų auginimo kryptimi, būtina įdėti daugiau ir gyvojo darbo. Be to, nemažą respublikos žemės ūkyje dirbančiųjų dalį sudaro jau vyresnio amžiaus žmonės. 1970 m. mieste dirbantys 40 metų ir vyresniojo amžiaus žmonės sudarė 35,9% visų dirbančiųjų, o kolūkiuose — 54,5% visų kolūkiečių³⁴. Dėl šių priežasčių kolūkiečių, kaip svarbiausio ligi šiol darbininkų gretų papildymo šaltinio, vaidmuo ateityje labai sumažės. Kad respublikos rajonų kolūkių darbo jėgos trūkumas netaptų rimtu stabdžiu kolūkinei gamybai toliau vystyti, ekonomistai pagrįstai rekomenduoja imtis priemonių darbo jėgos migravimui iš kaimo į miestą pristabdyti, darbo jėgai kaime stabilizuoti. Dėl to ypač aktualu gerinti kaimo dirbančiųjų gamybos, kultūrinės ir buitines sąlygas, sparčiau mechanizuoti, elektrifikuoti ir automatizuoti žemės ūkio gamybos procesus, tolygiau panaudoti kaime likusią darbo jėgą, vasaros metu aktyviau įtraukti į gamybą pensininkus ir moksleivius.

Aštuntojo ir devintojo penkmečių metais svarbus darbininkų gretų papildymo šaltinis buvo namų ūkyje dirbantys asmenys. Nagrinėjamoju laikotarpiu į visuomeninę gamybą buvo įtraukta dešimtys tūkstančių žmonių, kurie anksčiau dirbo asmeniniame ūkyje. Dar 1959 m. namų ūkyje dirbo 256 tūkstančiai, o 1970 m. — tik 90 tūkstančių žmonių. Didesnę dalį asmenų, įtrauktų iš namų ūkio į visuomeninę gamybą, sudarė moterys. Tai pasiekti padėjo ikimokyklinių įstaigų tinklo plėtimas, visuomeninio maitinimo įmonių vystymas, vis daugiau buvo patenkinami buitiniai poreikiai. 1959 m. dirbo 66,3% darbingo amžiaus moterų, o 1970 m. — 80,4%. Apie 8% darbingų moterų mokėsi ir tik 12% buvo užsiėmusios namų ūkyje³⁵. Šie duomenys rodo, kad Tarybų Lietuvoje jau yra pasiektas labai didelis moterų užimtumas visuomeninėje gamyboje ir aptarnavimo sferoje.

³¹ A. Drobnyš, B. Zaikauskas, Penkmečio žingsniai, p. 11.

³² „Liaudies ūkis“, Nr. 1, 1974, p. 6.

³³ „Liaudies ūkis“, Nr. 1, 1974, p. 6.

³⁴ A. Stanaitis, P. Adlis, Tarybų Lietuvos gyventojai, p. 142.

³⁵ A. Stanaitis, P. Adlis, Lietuvos TSR gyventojai, p. 156—157.

Gamybinius kolektyvus papildė ir jaunoji karta. Kasmet darbininkų klasės ir kolūkinės valstietijos gretas pagausina 27 000 vaikinių ir merginų³⁶, kurie, dažniausiai, neatsitraukdami nuo gamybos, įsigyja įvairias specialybes ir tampa pilnateisiais darbininkų kolektyvų nariais. Ypač daug jaunimo atėjo į naujai pastatytas pramonės įmones. Dėl to padaugėjo jaunuolių ir merginų, dirbančių liaudies ūkyje. 1970 m. respublikos liaudies ūkyje dirbo 417,3 tūkstančio nuo 16 iki 30 metų amžiaus jaunuolių ir merginų. Jie sudarė 30% visų dirbančiųjų liaudies ūkyje. Pramonės įmonėse tuo metu dirbo 148,8 tūkst. jaunuolių ir merginų (35% nuo 16 iki 30 metų amžiaus dirbančiųjų), žemės ūkyje — 74,2 tūkst. (17,5%), transporte — 24,8 tūkst. (30%), statybose — 48,8 tūkst. (40%), ryšiuose — 7,9 tūkst. (42%), aptarnavimo sferoje — 51,3 tūkst. (34% visų dirbančiųjų)³⁷. Jaunesnis negu 30 metų 1972 metais buvo kas trečias žmogus, dirbantis respublikos liaudies ūkyje³⁸.

Į gamybinius kolektyvus sugrįžo ir dalis kadrinių darbininkų, išėjusių į užtarnautą poilsį. 1970 m. pradžioje respublikoje buvo 530 tūkst. pensininkų. Nemaža dalis jų buvo dar darbingi, todėl, sudarius reikiamas sąlygas, noriai įsijungė į gamybinę veiklą. Siekdama plačiau panaudoti senatvės pensininkų darbą liaudies ūkyje ir toliau didinti darbingų pensininkų materialinį suinteresuotumą tęsti darbą, Lietuvos TSR Ministrų Taryba, sutinkamai su TSRS Ministrų Tarybos 1969 m. gruodžio 31 d. nutarimu, rekomendavo įmonių, įstaigų ir organizacijų vadovams, jei to reikia gamybai, aktyviai pasitelkti dirbti darbingus senatvės pensininkus. Visą senatvės pensiją numatyta mokėti pensininkams, pradėjusiems dirbti lajškanešiais, telegrafininkais, pardavėjais, statybos montavimo ir remonto darbų vykdytojais ir kitų kategorijų darbininkais³⁹. 1973 m. rugsėjo mėnesį TSKP CK ir TSRS Ministrų Taryba priėmė labai svarbius nutarimus dėl platesnio senatvės pensininkų ir invalidų darbo panaudojimo liaudies ūkyje, ypač liaudies vartojamų prekių gamyboje, prekyboje ir buitinio gyventojų aptarnavimo sferoje. TSKP CK ir Ministrų Taryba nurodė, jog būtina statydinti naujas ir plėsti jau veikiančias įmones, cechus ir gamybos barus, skirtus senatvės pensininkų ir invalidų darbui panaudoti. Pirmos ir antros grupės invalidams, dirbantiems įmonėse, cechuose ir gamybos baruose, skirtuose šių asmenų darbui panaudoti, nuo 1973 m. spalio 1 d. įvesta 6 valandų darbo diena ir metinės 24 darbo dienų atostogos, o trečios grupės invalidams, taip pat pirmos ir antros grupės invalidams, dirbantiems namie, — metinės 18 darbo dienų atostogos. Įmonių vadovams suteikta teisė, suderinus su profsąjungos komitetais, dirbantiems invalidams ir senatvės pensininkams nustatyti mažesnes išdirbio normas. Senatvės pensininkams — namudininkams, kurie gamina liaudies vartojamus dirbinius bei teikia buitines paslaugas gyventojams, nuo 1974 m. sausio 1 d. valstybinė senatvės pensija išmokama nustatyta tvarka 50% dydžio, o rytiniuose ir šiauriniuose rajonuose — 75%. Sumažintas piliečių iš namudinių verslų gaunamų pajamų mokestis⁴⁰. Šiomis priemonėmis skatinamos naujos pensininkų grupės įsijungti į visuomeninę gamybą. Jų patyrimas ir žinios turi didelę reikšmę, ruošiant jaunąją kartą gamybinei veiklai, mokant įvairių profesijų. 1971 m. liepos 1 d. Lietuvoje buvo 224 tūkst. senatvės pensininkų, darbo invalidų ir asmenų, dirbančių asmeniniame ūkyje (neskaitant kolūkiečių-pensininkų).

³⁶ „Komjaunimo tiesa“, 1974 m. vasario 14 d.

³⁷ Respublikos komjaunimas nuo XVI iki XVII suvažiavimo, V., 1972, p. 17.

³⁸ Ideologinė kova ir jaunimas, V., 1972, p. 45.

³⁹ Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1970 metų sausio mėnesio nutarimai, p. 91.

⁴⁰ „Tiesa“, 1973 m. rugsėjo 29 d.

Iš jų dirbo 81 tūkst. 1972—1973 m. dar pradėjo dirbti 48 tūkst. minėtų kategorijų žmonių⁴¹.

Darbininkų kolektyvus papildė ir broliškų tarybinių respublikų darbo žmonės. Tačiau tarprespublikinė migracija respublikos darbininkų kolektyvų papildymui didesnės įtakos neturėjo. 1971 m. tarprespublikinio prieaugio sąskaita respublikos gyventojų padaugėjo beveik 7 tūkst. žmonių. Tai sudarė 1/5 viso prieaugio. Apie 53% šio prieaugio sudaro iš RTFSR atvykę žmonės, o likusiąją dalį — Baltarusijos ir Ukrainos piliečiai. Iš kitų respublikų dirbti į Tarybų Lietuvą atvyksta visai nedaug žmonių.

Tarybų Lietuvos gyventojų sluoksniai į darbininkų gretas buvo įtraukiami įvairiais būdais. Tai rodo 2 lentelės duomenys.

2 lentelė*

Darbininkų kolektyvų papildymo būdai aštuntajame penkmetyje (procentais)

Liaudies ūkio šakos	Darbininkų kolektyvų papildymo būdai	Metai			
		1967	1968	1969	1970
Pramonė iš viso	organizuoto telkimo tvarka	100	100	100	100
	baigus profesines technikos mokyklas	09	06	04	08
	perkėlus iš kitų įmonių, statybų ir organizacijų	2,9	2,9	3,6	3,9
	priimta pačių įmonių studentai, specialiųjų vidurinių mokyklų moksleiviai praktikantai	3,9	3,0	2,0	2,4
		91,0	91,5	92,1	89,2
Statyba (statybos ir kaimo statybos organizacijos)	organizuoto telkimo tvarka	100	100	100	100
	baigus profesines technikos mokyklas	...	3,8	5,5	7,2
	perkėlus iš kitų pramonės įmonių, statybų bei organizacijų	...	4,7	3,4	5,5
	priimta statybos organizacijų studentai, specialiųjų vidurinių mokyklų moksleiviai	...	25,4	24,6	22,8
		...	65,1	65,1	61,6
		...	1,0	1,4	2,9

* Lentelė sudaryta, remiantis duomenimis, pateiktais „Liaudies ūkyje“, 1972, Nr. 2, p. 46.

Pateiktieji duomenys rodo, kad pramonėje ir statybose svarbiausias darbininkų papildymo būdas buvo priėmimas į darbą žmonių pačių įmonių bei organizacijų iniciatyva. Suderinami asmeniniai ir visuomeniniai interesai. Tačiau, kai trūksta darbo jėgos, šis būdas turi ir neigiamų pusių. Darbo jėgos, visų pirma, užtenka toms įmonėms ir statyboms, toms liaudies ūkio šakoms, kuriose yra didesnis užmokestis, geresnės darbo sąlygos. Sunkesnėmis sąlygomis dirbantys kolektyvai negali sukomplektuoti reikiamo skaičiaus darbininkų. Kai pačios įmonės laisvai priima darbininkus, kai kada atsiranda tarp jų konkurencija, viliojami kvalifikuoti kadrai, žadant geresnes sąlygas ir užmokestį. Todėl aktualu aiškiai nustatyti principus, kuriais privalėtų vadovautis visos įmonės ir organizacijos, priimdamos naujus darbininkus.

Svarbus darbininkų kolektyvų papildymo būdas yra visuomeniniai šaukimai. Nagrinėjamoju laikotarpiu komjaunimas ėmė šefuoti Alytaus medvilnės verpimo, šaldytuvų gamyklos, mėsos kombinato, blokinių namų statybos kombinato, Klaipėdos Vakarų laivų remonto gamyklos, celiuliozės ir popieriaus kombinato, Utenos trikotažo fabriko, Lietuvos VRE, Plungės dirbtinės odos gamyklos, Šiaulių televizorių įmonės, malimo kombinato,

⁴¹ «Советская Литва», 19 февраля 1974 г.

Jonavos azotinių trąšų gamyklos statybą⁴². Į šias sparčiąsias statybas su komjaunimo kelialapiais nuolat buvo siunčiami jaunuoliai ir merginos.

Apskritai 1966—1972 m. respublikos darbininkų klasės gretos buvo papildomos gana sparčiai. Visa tai stiprino šios priešakinės klasės pozicijas. Nuolat nepapildant darbininkų gretų, neįmanoma sėkmingai suformuoti naujai pastatytų įmonių kolektyvus ir pasiekti normalią šių įmonių veiklą. Papildžius darbininkų gretas, aštuntajame penkmeteje buvo gauta 41,9%⁴³, 1971—1972 m. — 22%⁴⁴, o 1973 m. apie 18% visos respublikos pramonės produkcijos prieaugio⁴⁵. Augant darbininkų gretoms, didėja šios klasės lyginamasis svoris respublikos gyventojų socialinėje sudėtyje. Pagal gyventojų surašymo duomenis 1959 m. darbininkai ir jų šeimų nariai sudarė 40,9% visų respublikos gyventojų, o 1970 m. — jau 54%, t. y. daugiau kaip pusę. Tarybų Lietuvos darbininkų lyginamasis svoris bendroje gyventojų sudėtyje didėjo sparčiau, negu visoje šalyje: 1959—1970 m. visos šalies mastu jis padidėjo nuo 49,5% iki 56,7%, o Lietuvos TSR — nuo 40,9% iki 54%. 1970 m. Tarybų Lietuvos darbininkų lyginamasis svoris gyventojų sudėtyje visiškai priartėjo prie sąjunginio rodiklio. Šis rodiklis jau buvo didesnis, negu Ukrainoje (49,8%), Baltarusijoje (52,3%), Uzbekijoje (45,5%), Gruzijoje (46,7%), Azerbaidžane (52,1%), Moldavijoje (36,3%), Kirgizijoje (51,7%), Tadžikijoje (40,4%), Turkmėnijoje (40%), bet mažesnis negu RTFSR (61,3%), Kazachijoje (68,1%), Latvijoje (56,6%), Armėnijoje (58%) ir Estijoje (60,1%). Lietuvos darbininkai kartu su tarnautojais 1970 m. sudarė beveik $\frac{3}{4}$ respublikos gyventojų⁴⁶. Šie duomenys akivaizdžiai rodo, kaip didėja darbininkų klasės vadovaujantis vaidmuo krašto ekonominiame, politiniame ir kultūriniame gyvenime. Nuolat papildydama savo gretas, darbininkų klasė gali sėkmingai spręsti sudėtingus komunistinės visuomenės kūrimo uždavinius.

Palyginti spartus, nors ir netolygus darbininkų gretų pasipildymas įvairiose liaudies ūkio šakose nulėmė esminius darbininkų klasės sudėties struktūrinius poslinkius. Tai rodo 3 lentelės duomenys.

3 lentelė*

Sausio 1 diena	Tarybų Lietuvos gyventojai (tūkst.)	Liaudies ūkyje dirbo darbininkų ir tarnautojų** (tūkst.)		Darbininkų ir tarnautojų % visų gyventojų atžvilgiu	Industriinių šakų darbi- ninkų % visų darbi- ninkų ir tar- nautojų atžvilgiu
		iš viso	industrinėse šakose		
1966	2989,3	931,2	488,2	31,2	52,4
1967	3026,8	987,4	520,7	32,6	52,7
1968	3062,0	1035,3	550,9	33,8	53,1
1969	3095,7	1089,4	583,5	35,2	53,5
1970	3128,2	1131,9	611,0	36,2	54,0
1971	3166,0	1166,0	630,7	36,9	54,1
1972	3202,2	1197,5	648,2	37,4	54,1
1973	3233,1	1231,1	663,2	37,8	53,8

* Lentelė sudaryta, remiantis statistikos metraščiu „Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1972 metais“, p. 13, 282—283.

** Liaudies ūkyje dirbančių darbininkų ir tarnautojų skaičius yra vidutinis metinis.

⁴² Respublikos komjaunimas nuo XVI iki XVII suvažiavimo, V., 1972, p. 20.

⁴³ Darbo našumas Tarybų Lietuvos pramonėje, p. 23.

⁴⁴ „Liaudies ūkis“, 1973, Nr. 2, p. 33.

⁴⁵ „Tiesa“, 1974 m. sausio 29 d.

⁴⁶ Lietuvos TSR liaudies ūkis ir kultūra 1972 metais, p. 47—48.

Iš nurodytų duomenų matyti, kad nagrinėjamoju laikotarpiu sparčiai didėjo darbininkų ir tarnautojų lyginamasis svoris respublikos gyventojų sudėtyje, taip pat industrinių darbininkų lyginamasis svoris visoje darbininkų klasės sudėtyje. Buržuazinėje Lietuvoje apie 60% visų darbininkų dirbo žemės ūkyje, o pramonėje, transporte, statybose ir ryšiuose — apie 17% visų darbininkų. 1972 m. industrinių liaudies ūkio šakų darbininkų lyginamasis svoris, palyginus su buržuaziniu laikotarpiu, padidėjo 3 kartus. 1970 m. gyventojų surašymo duomenimis, Lietuvoje buvo 833,9 tūkst. darbininkų. Materialinės gamybos šakose dirbo 726,7 tūkst. darbininkų. Pramonėje, statyboje, transporte ir ryšiuose 510,1 tūkst. (61%) visų darbininkų. Žemės ir miškų ūkyje dirbo 147,8 tūkst., prekyboje, visuomeniniame maitinime, materialiniame-techniniame tiekime ir realizavime — 64,1 tūkst. ir negamybinėje sferoje — 104,3 tūkst. darbininkų. Materialinės gamybos šakose dirbančių darbininkų lyginamasis svoris 1959—1970 m. padidėjo nuo 85 iki 87,1%, iš jų pramonėje, statyboje, transporte ir ryšiuose — nuo 59,3 iki 61,2%⁴⁷. Palyginus su 1939 m., žemės ūkio darbininkų lyginamasis svoris respublikos darbininkų klasės struktūroje sumažėjo 5 kartus.

Tarybų Lietuvos darbininkų klasės sudėtyje nagrinėjamoju laikotarpiu padaugėjo moterų. 1965 m. iš visų liaudies ūkio darbininkų ir tarnautojų moterų buvo 47%, 1970 m. — 49%, o 1972 m. — 50%. Per 1966—1972 m. moterų tarp pramonės darbininkų padaugėjo nuo 46 iki 50%, transporte nuo 22 iki 24%, ryšiuose nuo 60 iki 66%, švietimo ir kultūros įstaigose nuo 71 iki 75%, meno įstaigose nuo 41 iki 47%, mokslo ir mokslinio aptarnavimo įstaigose nuo 44 iki 49%, valstybės ir visuomeninių organizacijų valdymo aparate nuo 55 iki 63%, prekyboje, visuomeniniame maitinime nuo 71 iki 78%. Tuo tarpu žemės ūkio įmonėse jų sumažėjo nuo 41 iki 39% visų darbininkų, statybose nuo 18 iki 16%, sveikatos apsaugos ir socialinio aprūpinimo sistemoje nuo 84 iki 83%⁴⁸. Pastaruoju metu pusę visų respublikos liaudies ūkio darbininkų sudaro moterys. Aptarnavimo sferoje jos sudaro 3/4 visų darbininkų ir tarnautojų. Šie duomenys rodo didžiulį moterų indėlį, vystant gamybą, mokslą, meną ir kultūrą, gyventojų buitinį aptarnavimą.

Esminių struktūrinių pakitimų įvyko respublikos pramonės darbininkų sudėtyje. Tai rodo 4 lentelės duomenys.

Pramonės darbininkų struktūriniai pakitimai (procentais)

4 lentelė*

Pramonės šakos	Metai			
	1965	1970	1971	1972
Visa pramonė	100	100	100	100
Iš jos: elektroenergetika	1,8	1,8	1,9	1,9
kuro pramonė	1,5	0,8	0,8	0,7
chemijos ir naftos chemijos pramonė	2,8	4,3	4,3	4,2
mašinų gamybos ir metalo apdirbimo,	29,1	32,7	33,3	33,7
miško, medžio apdirbimo ir celiuliozės-popieriaus pramonė	12,8	9,5	9,3	9,1
statybinių medžiagų pramonė,	7,8	7,9	7,9	7,8
stiklo, porceliano ir fajanso pramonė	0,5	0,4	0,4	0,4
lengvoji pramonė	25,7	24,8	24,2	23,9
maisto pramonė	14,0	13,0	12,8	12,9
poligrafijos pramonė	1,0	1,0	1,0	0,9

* Lentelė sudaryta, remiantis statistikos metraščiu „Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1972 m.“, p. 118.

⁴⁷ Tarybų Lietuvos liaudies ūkis ir kultūra 1972 metais, p. 50—51.

⁴⁸ Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1972 m., p. 285.

Antrajame penkmetyje, taip pat pirmaisiais devintojo penkmečio metais pramonės darbininkų sudėtyje sparčiai didėjo lyginamasis svoris darbininkų, dirbančių chemijos, naftos chemijos, mašinų gamybos ir metalo apdirbimo pramonės šakose. Nežymiai padidėjo elektroenergetikos darbininkų lyginamasis svoris, o sumažėjo maisto, lengvosios, stiklo, porceliano, fajanso, miško, medžio apdirbimo, celiuliozės, popieriaus, kuro bei poligrafijos pramonės šakų. Statybinių medžiagų pramonės darbininkų lyginamasis svoris nepakito. Tai rodo, kad darbininkų lyginamasis svoris padidėjo tų pramonės šakų, kurios yra glaudžiai susijusios su technine pažanga ir turi jai didelį poveikį. 1972 m. mašinų gamybos ir metalo apdirbimo pramonėje jau dirbo kas trečias respublikos pramonės darbininkas. Tarybų valdžios metais mašinų gamybos, metalo apdirbimo, energetikos, kuro ir statybinių medžiagų pramonės šakų darbininkų lyginamasis svoris pramonės darbininkų struktūroje padidėjo nuo 20 iki 44,1%⁴⁹.

Žymiai padidėjo pramonės darbininkų koncentracija. Tai rodo šie duomenys (žr. 5 lentelę).

1950 m. beveik du trečdaliai visų įmonių turėjo iki 50 darbininkų, 1972 m. tokių įmonių skaičius sumažėjo beveik 8 kartus. 1950 m. beveik du trečdaliai visų pramonės darbininkų dirbo įmonėse, turinčiose iki 300 darbininkų, o 1972 m. tokiose įmonėse dirbo tik 15,9% darbininkų. Daugiau kaip pusė visų pramonės darbininkų dirbo įmonėse, kuriose buvo 1000 ir daugiau darbininkų. Devintojo penkmečio pradžioje $\frac{3}{4}$ respublikos pramonės darbininkų jau dirbo stambiose įmonėse, kuriose buvo daugiau kaip po 500 darbininkų. Tokiose įmonėse buvo sutelkta $\frac{3}{4}$ visų gamybinių fondų. Aštuntajame penkmetyje darbininkų koncentracijos tempai buvo spartesni, negu ankstesniais metais. Gamybos ir darbininkų kadru koncentracija daro didžiulį poveikį gamybos tobulinimui ir vystymui, techninei pažangai. Stambių įmonių darbininkai pagamina apie $\frac{4}{5}$ visos produkcijos. Jie sėkmingai įgunda gaminti naujas tobulesnes mašinas, mechanizmus bei gaminius. Susitelkus darbininkams stambiose įmonėse, greičiau konsoliduojasi gamybiniai kolektyvai, didėja jų poveikis darbininkams. Stambiauose kolektyvuose darbininkai turi palankesnes sąlygas kultūriniam techniniam lygiui kelti. Jie gali aktyviau reikštis ne tik gamybiniuose, bet ir visuomeniniuose politiniuose veiklose.

Aštuntajame penkmetyje ir pirmojoje devintojo penkmečio pusėje įvyko reikšmingų pakeitimų ir pramonės darbininkų geografijoje. Šiuos pakeitimus nulėmė partijos politika gamybinių jėgų išdėstymo srityje. Įgyvendinamos svarbios partijos priemonės, kuriomis reguliuojamas stambiausių respublikos miestų tolesnis vystymasis, spartinamas naujų regioninių centrų formavimasis. Pramonės darbininkų geografijos pakeitimai atsispindi 6 lentelėje.

Lentelėje pateikti duomenys rodo, kad penkiuose stambiausiuose respublikos miestuose 1966—1971 m. pramonės darbininkų prieaugio tempai buvo mažesni, negu visoje respublikoje. Pramonės darbininkų prieaugio tempai respublikos rajonuose buvo didesni, negu visoje Tarybų Lietuvos pramonėje. 1959—1965 m. 69% viso pramonės darbininkų prieaugio teko penkiems stambiausiems respublikos pramoniniams centrams, o 1966—1971 m. — 64,8%. Respublikos rajonams 1959—1965 m. teko 31% viso pramonės darbininkų prieaugio, o 1966—1971 m. — 35,2%. Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje 1959 m. buvo sutelkta apie 65% visų respublikos pramonės darbininkų, 1965 m. — 67%,

⁴⁹ „Mokslas ir gyvenimas“, 1973, Nr. 9, p. 9; „Lietuvos TSR liaudies ūkis ir kultūra 1972 metais“, p. 118.

5 lentelė*

Pramonės darbininkų koncentracija (procentais)

Savarankišką balansą turinčios pramonės įmonės (be elektrinių, elektros ir šiluminį tinklų)	Įmonių skaičius			Darbininkų skaičius			Pramonės pagrindiniai gamybiniai fondai			
	Metai			Metai			Metai			
	1950	1960	1966	1970	1972	1950	1960	1966	1970	1972
Visos įmonės	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Įmonės, kuriose yra iki 50 darbininkų	60	21	10	10	7,8	8	2	1	1	0,4
51—100 darbininkų	13	18	13	12	13,9	10	5	2	2	2,1
101—200 "	12	23	28	27	24,5	20	13	10	8	7,3
201—300 "	7	12	15	13	12,2	19	12	9	7	6,1
301—500 "	5	12	12	11	13,1	20	16	11	9	10,1
501—1000 "	3	10	12	14	13,5	19	24	24	22	19,0
daugiau kaip 1000 darbininkų	0,0	4	10	13	15,0	4	28	43	51	55

* Lentelė sudaryta, remiantis statistikos metraščiais: „Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra“, V., 1972, p. 169; „Lietuvos TSR liaudies ūkis ir kultūra 1972 metais“, p. 119.

Pramonės darbininkų geografijos pakitimai

Miesto, rajono pavadinimas	Savarankišką balansą turinčių įmonių skaičius		Pramonės gamybinis personalas		Pramonės darbininkų skaičius		Padidėjo (sumažėjo) gamybinio personalo (1966—1971 m.)		Padidėjo (sumažėjo) pramonės darbininkų (1966—1971 m.)	
	1966 m.	1971 m.	1966 m.	1971 m.	1966 m.	1971 m.	iš viso	%	iš viso	%
	Vilnius	103	117	80892	102200	65805	82900	21308	126,3	17095
Kaunas	104	103	74915	88400	63910	75200	13485	118,0	11290	117,6
Klaipėda	42	47	35701	40800	27455	30400	5099	114,3	2945	110,7
Siauliai	32	34	17650	23500	14511	19600	5850	133,1	5089	135,0
Panevėžys	34	35	15838	24000	13152	20200	8162	151,5	7048	153,6
Iš viso penkiuose miestuose	315	336	224996	278900	184833	228300	53904	123,8	43467	123,5
Akmenės rajonas	7	7	3326	4107	2894	3553	781	123,4	659	122,7
Alytaus	14	17	4736	10736	3966	8905	6000	226,6	4939	224,5
Anykščių	7	7	1569	2091	1349	1783	522	133,2	434	132,1
Biržų	11	10	1819	2051	1588	1769	232	112,7	181	111,4
Eišiškių	8	7	1162	1013	955	841	-149	—	-114	—
Ignalinos	5	6	481	547	411	451	66	113,7	40	109,7
Jonavos	8	8	3056	4077	2481	3235	1021	133,4	754	130,3
Joniškio	6	6	802	868	673	724	66	108,2	51	107,5
Jurbarko	7	6	723	772	594	655	49	106,7	61	110,3
Kaisiadorių	6	6	863	861	729	740	-2	—	11	101,5
Kapsuko	21	23	6485	9382	5487	7849	2897	144,8	2362	143,5
Kauno	8	10	2013	4319	1684	3711	2306	214,5	2027	220,4
Kelmės	7	7	1279	1305	1112	1115	26	102,1	3	100,2
Kėdainių	13	16	4329	5874	3527	4739	1515	135,6	1212	134,3
Klaipėdos	5	6	1507	1728	1329	1517	221	114,6	188	114,1
Kretingos	8	8	2050	2293	1800	1978	243	111,8	178	109,8
Kupiškio	5	5	855	592	748	487	-263	—	-261	—
Lazdijų	5	5	565	596	480	515	31	105,4	35	107,3
Mazeikių	12	11	2734	4547	2244	3681	1813	166,3	1437	164,0
Molėtų	6	5	474	383	395	331	-91	—	-64	—
Pakruojo	6	6	841	896	707	759	55	106,5	52	107,3

Miesto, rajono pavadinimas	Savarankiška balansa turinčių įmonių skaičius		Pramonės gamybinis personalas		Pramonės darbininkų skaičius		Padidėjo (sumažėjo) gamybinio personalo (1966—1971 m.)		Padidėjo (sumažėjo) pramonės darbininkų (1966—1971 m.)	
	1966 m.	1971 m.	1966 m.	1971 m.	1966 m.	1971 m.	iš viso	%	iš viso	%
Panevėžio	4	6	635	890	550	743	255	140,1	193	135,0
Pasvalio	5	6	1002	1151	863	992	149	114,9	129	114,9
Plungės	9	10	2921	4024	2608	3583	1103	137,7	975	137,0
Prienių	8	8	1161	1352	1029	1147	191	116,4	118	111,4
Radviliškio	9	8	2670	2734	2291	2361	64	102,3	70	103,0
Raseinių	6	6	1601	1870	1387	1469	269	116,8	82	105,9
Rokiškio	12	12	3058	3344	2624	2820	286	109,3	196	107,4
Skuodo	4	5	429	574	366	488	145	133,8	122	133,3
Sakių	6	6	858	1028	742	863	170	119,7	121	116,3
Šiaulių	8	10	3180	3636	2824	3177	456	114,3	353	112,5
Silalės	3	4	209	277	177	237	68	132,5	60	133,9
Silutės	14	12	2670	2706	2236	2192	36	101,2	—44	—
Sirvintų	4	4	538	402	461	333	—136	—	—128	—
Svenčionių	13	10	2693	3160	2305	2621	467	117,3	316	113,7
Tauragės	12	12	3912	6157	3401	5394	2245	157,4	1993	158,5
Telsių	12	10	4433	5948	3895	4974	1515	134,2	1079	127,7
Trakų	11	12	6003	6385	4970	5235	382	106,3	265	105,3
Ukmergės	12	12	3468	4828	2957	4004	1360	139,2	1047	135,4
Utenos	9	9	1699	4730	1375	3876	3031	278,4	2501	281,8
Varenos	10	12	1803	2307	1551	1962	504	127,9	411	126,5
Vilkaviškio	11	11	3559	4029	3027	3435	470	113,2	408	113,4
Vilniaus	18	13	3535	2388	2906	1932	—1147	—	—974	—
Zarasų	6	6	877	1029	763	869	152	117,3	106	114,0
Visuose rajonuose	381	386	94583	123987	80461	104045	29404	131,1	23584	129,3
Miestuose ir rajonuose	696	722	319579	402887	265294	332345	83308	126,0	67051	125,2

* Lentelė sudaryta, remiantis statistikos metraščiais: „Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra“, V., 1972, p. 190; „Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra“, statistikos rinkinys, skirtas Didžiojo Spalio 50-mečiui, V., 1967, p. 310—311 (rusų k.)

o 1971 m. — 64,9%. Darbininkų prieaugio tempų lėtėjimas ir pramonės darbininkų lyginamojo svorio visoje pramonės darbininkų sudėtyje mažėjimas penkiuose stambiausiuose pramoniniuose centruose susijęs su partijos ir vyriausybės įgyvendinamomis priemonėmis, kuriomis siekiama riboti pramonės vystymą Vilniuje ir Kaune, sparčiau vystyti naujus regioninius centrus, taip pat vidutinius respublikos miestus. Vidutiniuose ir nedideliuose respublikos miestuose bei gyvenvietėse 1959 m. buvo sutelkta 35%, 1965 m. — 33%, o 1971 m. — 36,1% visos respublikos pramonės darbininkų. Vien respublikos nedideliuose miestuose, rajonuose ir gyvenvietėse 1971 m. buvo apie 123 tūkst. pramonės darbininkų, t. y. beveik tiek pat, kiek iš viso darbininkų 1955 m. dirbo visoje respublikos pramonėje. Rajonų, nedidelių miestų bei gyvenviečių pramonės darbininkų skaičius 1971 m. daugiau kaip 3 kartus viršijo visoje buržuazinės Lietuvos pramonėje 1939 m. dirbusių darbininkų skaičių. Buržuazinėje Lietuvoje nebuvo nė vieno apskrities centro, kuriame dirbtų bent 1000 pramonės darbininkų (be Kauno, Siaulių, Panevėžio ir Klaipėdos miestų). 1972 m. iš 44 respublikos rajonų 28 buvo daugiau kaip po 1000 pramonės darbininkų. Iš šių 28 rajonų Alytuje dirbo beveik 10 tūkstančių, o Kapsuke apie 8000 darbininkų, penkiuose rajonuose (Kėdainių, Trakų, Tauragės, Telšių ir Ukmergės) dirbo po 5—6 tūkstančius, 10 rajonų (Akmenės, Jonavos, Kauno, Mažeikių, Plungės, Siaulių, Šilutės, Utenos, Vilkaviškio, Rokiškio) po 3—4 tūkstančius pramonės darbininkų⁵⁰. Alytus, Kapsukas, Kėdainiai, Akmenė, Telšiai, Tauragė, Jonava, Mažeikiai, Utena, Plungė tapo stambiais respublikos industrijos darbininkų centrais.

Atsižvelgiant į pramonės darbininkų prieaugio tempus 1966—1971 m., visus respublikos miestus ir rajonus galima suskirstyti į 4 grupes. Pirmai grupei, kurioje pramonės darbininkų prieaugio tempai buvo labai spartūs, reikėtų priskirti 1 miestą ir 6 rajonus: Panevėžį (pramonės darbininkų prieaugis sudarė 15,6%), Alytaus rajoną (224,5%), Kapsuko (143,5%), Kauno (220,4%), Mažeikių (164%), Tauragės (158,5%), Utenos (281,8%). Antrai grupei, kuriai būdingi vidutiniški pramonės darbininkų prieaugio tempai, priklauso Vilnius (125,9%), Siauliai (135%), Akmenės rajonas (122,7%), Anykščių (132,1%), Jonavos (130,3%), Kėdainių (134,3%), Panevėžio (135%), Plungės (137%), Skuodo (133,3%), Šilalės (133,9%), Telšių (127,7%), Ukmergės (135,4%), Varėnos (126,5%) — iš viso 2 miestai ir 11 rajonų. Trečiai grupei būdingi palyginti lėti pramonės darbininkų prieaugio tempai. Šiai grupei priskirtini: Kaunas (117,6%), Klaipėda (110,7%), Biržų rajonas (111,4%), Ignalinos (109,7%), Joniškio (107,5%), Jurbarko (110,3%), Kaišiadorių (101,5%), Klaipėdos (114,1%), Kretingos (109,8%), Lazdijų (107,3%), Pakruojo (107,3%), Pasvalio (114,9%), Prienų (111,4%), Radviliškio (103%), Raseinių (105,9%), Rokiškio (107,4%), Sakių (116,3%), Siaulių (112,5%), Švenčionių (113,7%), Vilkaviškio (113,4%), Trakų (105,3%), Zarasų (114%) — iš viso 2 miestai ir 20 rajonų. Ketvirtai grupei galima priskirti 7 rajonus, kuriuose darbininkų skaičius ne padidėjo, bet šiek tiek sumažėjo (Eišiškių, Kelmės, Kupiškio, Molėtų, Šilutės, Širvintų ir Vilniaus rajonai). Pramonės darbininkų prieaugio 1966—1971 m. labai spartūs tempai buvo 14% respublikos rajonų, vidutiniški — 25% rajonų, lėti — 46% rajonų, o 15% rajonų pramonės darbininkų skaičius ne padidėjo, bet šiek tiek sumažėjo. Sparčiausiai pramonės darbininkų daugėjo naujai besiformuojančiuose pramonės rajonuose: Alytuje, Kapsuke, Utenoje, Mažeikiuose ir iš dalies Plungėje. Apskritai pramonės darbininkų geografiija 1966—1972 m. pasidarė racialesnė ir platesnė. Todėl darbininkų ryšiai

⁵⁰ „Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1972 m.“, p. 142.

Darbininkų profesinės

Pramonės darbininkų profesijos	Darbininkų skaičius (tūkst.)**				
	1959	1962	1965	1969	1972
Pramonės darbininkai ir mokiniai:	133219	173558	233364	284200	307691
Šaltkalviai	10173	17872	22848	28968	33863
Metalo ir medžio apdirbimo staklininkai	6872	10481	14707	19586	21455
Siuvėjos	7738	11095	14196	14145	14946
Mašinistai, motoristai ir jų padėjėjai	4864	6547	8863	10034	11751
Pagalbiniai darbininkai	6078	6607	8752	11157	13355
Krovėjai	4605	5349	7555	10096	10257
Gaminių detalių surinkėjai, montuotojai	2819	3108	6959	12662	13120
Elektromonteriai	2360	3985	6763	8949	10144
Tekintojai	3145	4938	6206	7392	...
Kontrolieriai, brokuotojai, priėmėjai, rūšiuotojai	3937	5164	7605	10940	12083
Pakuotojai, surišėjai, fasuotojai	1612	2502	4265	5315	5505
Audėjai	3244	3741	3754	5462	4995
Staliai	2249	2945	3530	3920	3423
Staklių, automatų derintojai, reguliuotojai	1200	2635	3451	5394	6206
Mezgėjos, siuvinėtojos	1689	2312	3396	4289	4004
Sandėlininkai, svėrėjai	1448	2177	3337	3858	4659
Jūreiviai, bocmanai	1994	2465	3279	3828	4101
Nešėjai, transportuotojai	2305	3142	3089	3117	3599
Suvirintojai elektra ir dujomis	1150	2214	3614	4749	5678
Soferiai	1494	1879	2640	3940	4904
Kūrikai	2084	2389	2639	2647	2567
Stampuotojai, presuotojai	840	1454	2037	2399	2390
Aparatininkai ir jų padėjėjai	75	1008	1830	2580	3294
Spūliuotojos pervyniotijos	1436	1653	1661	1800	...
Dažytojai	856	1156	1650	2177	2549
Verpėjos, sukėjos, kaspinių gamintojos ir knatelininkės	1760	2494	2631	3225	3732
Džiovinotojai	661	1266	1272	1246	...
Laborantai-darbininkai	662	712	1221	2173	2734
Elektrošaltkalviai	511	521	1041	1287	1840
Sviesto, sūrių gamybos darbininkai	496	1412	1601	2760	2794
Kalviai	554	624	846	672	654
Plovėjai-praplovėjai	655	694	823	880	1000
Dailidės	616	651	761	837	906
Elektrinių bei autovežimų ir autokarų vairuotojai	77	36	755	532	838
Sukirpėjai	993	492	703	1184	...
Traktorininkai, vilkikų vairuotojai	370	318	670	1061	1272
Avalynės gamybos paruoštininkai, aulininkai	700	650	659	961	...
Durpių kasvietės darbininkai	304	369	117	39	...
Mėsos pramonės darbininkai	...	1438	1706	2759	3299
Iš viso minėtų profesijų darbininkai	84626	120495	163432	209020	217917
Lentelėje nepamintų profesijų darbininkų skaičius	48593	53063	69932	75180	89774

* Lentelė sudaryta, naudojantis statistikos biuletenio Nr. 56 (786) duomenimis apie monėje 1969 m. rugpiūčio 1 d., V., 1969, p. 10—12; „Tarybų Lietuvos liaudies ūkis ir kul-“

** Duomenys pateikti atitinkamų metų rugpiūčio 1 dienai.

sudėties pakitimai

Minėtų profesijų darbininkų lyginamasis svoris pramonės darbininkų sudėtyje (%)					Darbo pobūdis
1959	1962	1965	1969	1972	
100	100	100	100	100	Kvalifikuotas ir nekvalifikuotas
7,6	9,1	9,8	10,2	11,0	Kvalifikuotas rankų darbas
5,2	6,0	6,3	6,9	7,0	Mechanizuotas
5,5	5,6	5,2	4,9	4,9	"
3,6	3,7	3,8	3,5	3,8	"
4,6	3,8	3,8	3,9	4,3	Mažai kvalifikuotas rankų darbas
3,5	3,1	3,2	3,6	3,3	Labai " " "
2,1	1,8	3,0	4,4	4,3	Labai kvalifikuotas rankų darbas
1,8	2,3	2,9	3,1	3,3	Kvalifikuotas rankų darbas
2,4	2,8	2,7	2,6	...	Mechanizuotas
2,0	2,3	2,5	3,2	3,9	Kvalifikuotas rankų darbas
1,2	1,4	1,8	1,9	1,8	Mažai kvalifikuotas rankų darbas
2,4	2,2	1,6	1,9	1,6	Mechanizuotas
1,7	1,7	1,5	1,4	1,1	Kvalifikuotas rankų darbas
0,9	1,5	1,5	1,9	2,0	Labai kvalifikuotas rankų darbas
1,3	1,3	1,5	1,5	1,3	Mechanizuotas ir kvalifikuotas rankų darbas
1,1	1,2	1,4	1,4	1,5	Mažai kvalifikuotas rankų darbas
1,5	1,4	1,7	1,3	1,3	Mechanizuotas ir mažai kvalifikuotas rankų darbas
1,7	1,8	1,3	1,1	1,1	Mažai kvalifikuotas rankų darbas
0,6	0,9	1,1	1,3	1,8	Mechanizuotas
1,1	1,1	1,1	1,4	1,6	Mechanizuotas
1,6	1,4	1,1	0,9	0,8	Kvalifikuotas ir mechanizuotas
0,6	0,9	0,9	0,8	0,7	Mechanizuotas
0,0	0,6	0,8	0,9	1,0	"
1,1	1,0	0,7	0,6	...	"
0,6	0,7	0,7	0,8	0,8	Kvalifikuotas ir mechanizuotas
1,3	1,4	1,1	1,1	1,2	Mechanizuotas
0,5	0,7	0,5	0,4	...	Kvalifikuotas ir mažai kvalifikuotas rankų darbas
0,5	0,4	0,5	0,8	0,9	Kvalifikuotas rankų darbas ir mechanizuotas
0,4	0,3	0,4	0,5	0,6	"
0,4	0,7	0,4	0,5	0,9	Mechanizuotas
0,4	0,4	0,4	0,2	0,2	Labai kvalifikuotas rankų darbas
0,5	0,4	0,4	0,3	0,3	Mažai kvalifikuotas rankų darbas ir mechanizuotas
0,5	0,2	0,3	0,2	0,3	Kvalifikuotas rankų darbas
0,1	0,2	0,3	0,2	0,2	Mechanizuotas
0,7	0,3	0,3	0,4	...	Labai kvalifikuotas rankų darbas
0,3	0,2	0,3	0,4	0,4	Mechanizuotas
0,5	0,4	0,3	0,3	...	Kvalifikuotas rankų darbas ir mechanizuotas
0,2	0,2	0,1	0,0	...	Mažai kvalifikuotas rankų darbas
...	0,2	0,2	0,2	1,0	Kvalifikuotas ir nekvalifikuotas
60,6	65,6	67,4	70,9	70,2	Kvalifikuotas ir nekvalifikuotas
39,4	34,4	32,6	29,1	29,8	" "

darbininkų profesinę sudėtį ir mechanizuoto bei rankų darbo santykį Lietuvos TSR praeitį, 1972 m., p. 286.

su įvairių sluoksnių gyventojais toliau plėtėsi, ypač su kolūkinio kaimo darbo žmonėmis, stiprėjo darbininkų klasės vaidmuo, planingiau buvo naudojama turimos vietinės žaliavos ir darbo jėgos resursai.

Išsivysčiusio socializmo sąlygomis, vykstant mokslo ir technikos revoliucijai, sparčiai kinta darbininkų profesinė sudėtis, atsiranda visiškai naujų profesijų, didėja mechanizuoto ir kvalifikuoto rankų darbo gamybininkų skaičius. Mechanizuojant ir automatizuojant gamybinius procesus, darbininkai įsigyja gretutines profesijas, kelia savo meistriškumą. Darbininkų veikla pasidaro universalesnė, kūrybiškesnė. Daugelyje darbininkų profesijų padidėjo protinio darbo apimtis. Atsirado daugiau darbininkų, kurių veikloje vyrauja ne fizinis, o protinis darbas, pavyzdžiui, chemijos pramonėje automatinio pulto aparatininkas protiniam darbui sunaudoja iki 90% viso laiko, automatinių linijų derintojas — iki 92%, plieno lydytojas elektros krosnyse — 70% viso laiko. Mašinomis melžiant karves, rankų darbas tesudaro 3,1% viso darbo laiko, o 43,2% laiko sunaudojama agregatams valdyti, 50,2% — agregatams prižiūrėti ir 3,5% — produkcijai kontroliuoti. Respublikos pramonės darbininkų profesinės sudėties pakitimus rodo šie duomenys (žr. 7 lentelę).

Sparčiai vystantis pramonei, atsirado naujų profesijų: jūreivių, elektrotechnikos bei radiotechnikos dirbinių ir detalių surinkėjų, radijo bei televizorių aparatūros montuotojų, reguliuotojų, derintojų ir t. t. Tačiau pagrindinį vaidmenį pramonėje vaidina senos, visai pramonei bendros profesijos: mašinistai, elektromonteriai, vairuotojai, tekintojai, štampuotojai, suvirintojai, aparatininkai, šaltkalviai, derintojai, dailidės, siuvėjai, metalo, medžio apdirbimo staklininkai ir kt. Šešiolikos labiausiai paplitusių visai pramonei bendrų profesijų darbininkų buvo apie 120 tūkst. 1972 m. jie sudarė apie 40% respublikos pramonės darbininkų. 7 lentelės duomenys rodo, kad respublikos pramonės darbininkų ir mokinių skaičius 1959—1972 m. padidėjo 2,3 karto, o šaltkalvių — 3,3 karto, metalo ir medžio apdirbimo staklininkų — 3,1 karto, mašinistų, motoristų ir jų padėjėjų — 2,4 karto, krovėjų — 2,2 karto, gaminių, detalių surinkėjų — 4,6 karto, elektromonterių — 4,3 karto, brokuotojų, rūšiotojų, priėmėjų, kontrolierių (darbininkų) — 3 kartus, audėjų — 1,5 karto, staklių derintojų, reguliuotojų — 5,2 karto, suvirintojų elektra ir dujomis — 5 kartus, šoferių — 3,3 karto, aparatininkų — 43,9 karto, štampuotojų, presuotojų (metalo apdirbimas) — 2,8 karto. Žymiai padaugėjo jūreivių, bocmanų, mezgėjų, siuvinėtojų, dažytojų, laborantų (darbininkų), suvirintojų dujomis, elektrošaltkalvių, metalo gręžėjų, dailidžių ir kitų profesijų darbininkų. Tarp pramonės darbininkų visų pirma padidėjo lyginamasis svoris tų darbininkų profesijų, kurios susijusios su technine pažanga: šaltkalvių, staklininkų, derintojų, elektromonterių, aparatininkų, suvirintojų dujomis ir elektra, surinkėjų ir t. t. Antra vertus, padidėjo lyginamasis svoris tų darbininkų profesijų, kurios susijusios su pagalbinais darbais, gamybos pagrindinių procesų aptarnavimu (krovėjai, kontrolieriai, pakuotojai, fasuotojai, sandėlininkai, svėrėjai ir t. t.). Tarp pramonės darbininkų sumažėjo siuvėjų, pagalbinių darbininkų, audėjų, stalių, jūreivių, bocmanų, kūrėjų, durpių pramonės darbininkų, verpėjų, sukėjų separatorininkų, kalvių, plovėjų, dailidžių ir kai kurių kitų profesijų darbininkų. Šių profesijų darbininkų lyginamojo svorio mažėjimą pramonės darbininkų sudėtyje nulėmė labai spartus kitų profesijų darbininkų, susijusių su technine pažanga, skaičiaus ir jų lyginamojo svorio didėjimas.

Aštuntajame penkmetyje ir devintojo penkmečio pirmojoje pusėje buvo įvykdytos reikšmingos priemonės, spartinant gamybinių procesų mechanizavimą ir automatizavimą. 1966—1970 m. vien tik statybinių medžia-

⁵¹ A. Drobnys, B. Zaikauskas, Penkmečio žingsniai, p. 82.

gų ir maisto pramonėje įdiegta daugiau kaip 600 mechanizuotų ir 50 automatizuotų linijų⁵¹. 1971 m. liepos 1 dienai respublikos pramonėje jau buvo kompleksiskai mechanizuoti 642 ir automatizuoti 277 barai, cechai ir gamybos, pramonėje veikė 716 srovinių, 1714 mechanizuotų srovinių ir 164 automatizuotos linijos⁵². Beveik pusė devintojo penkmečio pradžioje veikusių automatinų bei srovinių mechanizuotų linijų ir daugiau kaip 1/3 mechanizuotų bei automatizuotų barų ir cechų buvo paleista veikti aštuntajame penkmetyje. Pakilus gamybos techniniam lygiui, aštuntajame penkmetyje sąlyginai buvo atpalaiduota 113 tūkst. pramonės darbuotojų, gauta 51,4% viso darbo našumo prieaugio. Apie 1/4 darbo našumo prieaugio buvo gauta, gerinant darbo, gamybos ir valdymo organizavimą⁵³. 1971—1972 m. respublikoje kompleksiskai buvo mechanizuota 55 cechai ir gamybos barai, paleistos 150 mechanizuotų, srovinių ir automatizuotų įmonių. Įdiegus naują techniką, per dvejus pirmuosius devintojo penkmečio metus kitiems darbams buvo išlaisvinta daugiau kaip 15 tūkstančių žmonių. Vien tik 1972 m. buvo mechanizuotas 3880 gamybininkų darbas⁵⁴. Sparčiai mechanizuojant gamybinius procesus, didėjo mašininio darbo lyginamasis svoris. Devintojo penkmečio pradžioje pagrindiniai darbai respublikos pramonėje jau buvo mechanizuoti beveik 58%, tačiau pagalbiniai darbai — tik 22%⁵⁵. Ypač mažai mechanizuoti pagalbiniai darbai lengvojoje, medžio apdirbimo pramonėje. Kaip pasikeitė pramonės darbininkų, dirbančių mechanizuotą ir rankinį darbą, 1959—1969 m. sudėtis, nurodyta 8 lentelėje.

Pramonėje gamybininkų, dirbančių mašinomis ir mechanizmais, skaičius 1959—1969 m. padidėjo nuo 49,6 tūkst. iki 120,5 tūkst., tai yra 2,4 karto. Šių darbininkų lyginamasis svoris visos pramonės darbininkų sudėtyje minėtuoju laikotarpiu padidėjo 5,1%, atskirai imant — mašinų gamybos ir metalo apdirbimo pramonėje — 2,5%, chemijos — 31,4%, medžio apdirbimo — 10,3%, celiuliozės, popieriaus — 17,2%, statybinių medžiagų — 17,3%, lengvojoje pramonėje — 9,8%, poligrafijos pramonėje — 3%. Darbininkų, dirbančių mašinomis ir mechanizmais, lyginamasis svoris sumažėjo elektroenergetikos pramonėje 5,9%, maisto — 2,6% ir tekstilės 0,1%. Daugiausia gamybininkų mašinomis ir mechanizmais 1969 m. dirbo: celiuliozės ir popieriaus pramonėje 55,4% visų darbininkų, lengvojoje — 54,5%, tekstilės — 55,1% ir statybinių medžiagų — 46,4%. Gamybininkų, atliekančių darbą rankomis ne prie mašinų ir mechanizmų, lyginamasis svoris pramonės darbininkų sudėtyje sumažėjo 1959—1969 m. — 8,4%; atskirai imant — mašinų gamybos ir metalo apdirbimo pramonėje — 2%, chemijos ir naftos chemijos — 56,5%, medžio apdirbimo — 23,1%, celiuliozės, popieriaus — 15,7%, statybinių medžiagų — 24,4%, lengvojoje — 10,1%, maisto — 4,5%, tekstilės — 1,6%, poligrafijos — 2,6%. Elektroenergetikos pramonėje gamybininkų, dirbančių rankinį darbą, lyginamasis svoris padidėjo 2,2%. Didžiausias rankinio darbo darbininkų lyginamasis svoris 1969 m. buvo miško pramonėje — 56,9% visų jos šakų darbininkų, maisto — 53,3%, mašinų gamybos ir metalo apdirbimo — 48,7%. 1959—1969 metais mechanizuoto darbo darbininkų lyginamasis svoris padidėjo nežymiai. Labai daug darbininkų respublikos pramonėje dar dirba sunkų rankinį darbą. 1965 m. — 45 tūkstančiai (19,3% visų pramonės darbininkų), o 1969 m. — 51,5 tūkstančio (18,1%). 1969 m. prie miško eksploatacijos sunkų rankinį darbą tebedirbo 55,7% tos šakos darbininkų, maisto pramonėje — 27,9%, statybinių medžiagų —

⁵² Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra, Statistikos mėtraštis, V., 1972, p. 160.

⁵³ Darbo našumas Tarybų Lietuvos pramonėje, p. 42.

⁵⁴ „Mokslas ir gyvenimas“, 1973, Nr. 9, p. 10.

⁵⁵ A. Drobnys, B. Zaikauskas, Penkmečio žingsniai, p. 83.

Darbininkų, dirbančių mechanizuotą ir rankinį darbą, lyginamojo svorio kitimas pramonės darbininkų sudėtyje (1959–1969 m.)

Pramonės šakos	Metai	Iš viso darbininkų ir mokinių	Iš jų gamybininkų, atliekančių darbą (%)			
			su mašinomis ir mechanizmais	rankomis prie mašinų ir mechanizmų	rankomis ne prie mašinų	rankomis, remontuojant mašinas
Visa pramonė	1959	133,2	37,3	7,2	48,8	6,7
— " —	1962	173,5	40,7	6,6	45,0	7,7
— " —	1965	233,4	40,9	6,1	43,7	9,3
— " —	1969	284,2	42,4	6,9	40,4	10,3
Iš jos:						
Elektroenergetika	1959	2,1	39,6	2,9	14,3	43,2
— " —	1962	2,4	36,2	1,7	16,4	45,7
— " —	1965	4,7	36,8	1,3	13,9	48,0
— " —	1969	5,5	33,7	0,9	16,5	48,9
Mašinų gamyba ir metalo apdirbimas	1959	30,7	36,4	4,8	50,7	8,1
— " —	1962	49,1	40,7	2,7	49,0	7,6
— " —	1965	68,6	41,2	1,8	47,2	9,8
— " —	1969	91,9	38,9	2,8	48,7	9,6
Chemijos ir naftos chemijos pramonė	1959	1,5	10,3	—	87,6	2,1
— " —	1962	2,1	27,9	1,2	65,3	5,6
— " —	1965	4,0	37,0	6,1	32,2	24,7
— " —	1969	12,6	41,7	7,8	31,1	19,4
Medžio apdirbimo pramonė	1959	8,2	28,6	7,3	61,1	3,0
— " —	1962	10,2	33,4	10,1	51,2	5,3
— " —	1965	14,1	36,1	12,3	45,0	6,6
— " —	1969	14,6	38,9	14,6	38,0	8,5
Celiuliozės, popieriaus pramonė	1959	3,3	38,2	8,0	42,0	11,8
— " —	1962	3,3	45,3	5,9	35,2	13,6
— " —	1965	4,2	43,0	9,3	32,1	15,6
— " —	1969	5,2	55,4	6,3	26,3	12,0
Statybinių medžiagų pramonė	1959	11,9	29,1	16,6	48,1	6,2
— " —	1962	14,6	36,1	17,6	35,6	10,7
— " —	1965	17,3	43,3	14,5	29,9	12,3
— " —	1969	20,1	46,4	15,7	23,7	14,2
Lengvoji pramonė	1959	16,2	44,7	3,5	47,7	4,1
— " —	1962	24,0	41,6	1,9	52,4	4,1
— " —	1965	25,7	44,1	2,4	49,3	4,2
— " —	1969	23,9	54,5	2,6	37,6	5,3
Maisto pramonė	1959	24,7	30,2	7,8	57,8	4,2
— " —	1962	27,0	30,1	8,0	56,0	5,9
— " —	1965	34,6	28,5	9,9	54,7	6,9
— " —	1969	39,2	27,6	11,7	53,3	7,4
Tekstilės pramonė	1959	24,5	55,2	7,0	29,1	8,7
— " —	1962	31,0	56,5	7,1	27,7	8,7
— " —	1965	38,1	56,6	6,1	27,9	9,4
— " —	1969	47,9	55,1	6,3	27,5	11,1
Poligrafijos pramonė	1959	1,5	35,8	16,1	43,9	4,2
— " —	1962	2,1	36,4	9,8	50,3	3,5
— " —	1965	1,7	44,3	12,5	38,7	4,5
— " —	1969	2,0	38,8	13,9	41,3	6,0
Miško pramonė	1965	9,7	28,4	4,4	65,6	1,6
— " —	1969	9,6	36,1	4,9	56,9	2,1

* Lentelė sudaryta, naudojantis Lietuvos TSR Centrinės statistikos valdybos suvestinio skyriaus duomenimis apie mechanizuotą ir rankų darbą pramonėje 1959–1969 m.

27,2%, kuro pramonėje — 23,3%. Taigi gamybinių procesų mechanizavimo problema yra labai aktuali. Svarbius uždavinius šioje srityje iškėlė Lietuvos KP CK ir Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1971 m. spalio 8 d. nutarimas „Dėl priemonių mokslo ir technikos pažangai respublikoje 1971—1975 metais spartinti“. Jame numatyta iki devintojo penkmečio pabaigos pritaikyti svarbias priemones, tobulinant gamybos valdymą ir darbo organizavimą, kuriant automatizuotų valdymo sistemų, skaičiavimo centrų ir ryšių sistemų respublikos teritorijoje perspektyvines schemas. Devintajame penkmetyje siekiama žymiai geriau panaudoti esančias mašinas ir įrengimus, didinti įmonių darbo pamainų skaičių, mažinti prastovas, trumpinti atiduodamų naudoti pajėgumų įsisavinimo laiką ir intensyvinti gamybinius procesus. Iki penkmečio pabaigos numatoma sukurti 34 automatizuotas valdymo sistemas, kurios bus įdiegtos 15 pramonės įmonių, žemės ūkyje, prekyboje ir materialinio-techninio tiekimo sferoje⁵⁶. Iki devintojo penkmečio pabaigos numatoma mechanizuoti kuro iškrovimo darbus Lietuvos valstybinėje rajoninėje elektrinėje, automatizuoti daugumą operacijų Kauno SEC. Chemijos pramonėje automatizuojamas cheminių medžiagų ir gatavos produkcijos svarstymas, įrengiamos automatinės linijos aerosolinei produkcijai, mechanizuojamas pusfabrikačių ir gatavos produkcijos transportavimas. Mašinų gamybos pramonėje įdiegiami našūs metalo piovimo automatai ir pusautomačiai, mechanizuojami suvirinimo darbai, diegiamos mechanizuotos, srovinės ir konvejerinės linijos mašinų ir prietaisų gamybos įmonių surinkimo cechuose, kompleksiskai mechanizuojama daugelis barų ir cechų prietaisų gamybos įmonėse, įdiegiami automatiniai presai šaltam detalių šampavimui elektrotechnikos gamyklose, modernizuojama dauguma staklių. Miško, popieriaus, medžio apdirbimo pramonėje mechanizuojami medienos privežimo, pakrovimo, iškrovimo, popiermalkių padavimo darbai, kompleksiskai mechanizuojami medžiagų iškrovimo ir sandėliavimo darbai popieriaus fabrikuose, įrengiamos srautinės technologinės linijos lentoms piaustyti, skydams kalibruoti, gobelenui, porolonui paruošti, konvejerizuojami kėdžių bei stalų surinkimo darbai. Statybinių medžiagų pramonėje mechanizuojami liejinių formavimo, minkštos skardos rulonų pakrovimo, koklių šlifavimo, komponentų dozavimo darbai, įrengiamos srovinės linijos medžiagoms sverti ir maišyti, modernizuojamos skaldos gamybos technologinės linijos. Lengvojoje pramonėje įdiegiamas naujas automatinis audimo staklių parkas, įsisavinamas pneumomechaninis verpimo ir audinių bei trikotažo dažymo būdas, mechanizuojami audinių patiesimo darbai, tobulinama kilimų gamyba, įrengiamos universalios pirštinių gamybos mašinos, tobulinama avalynės siuvimo technologija. Maisto pramonėje mechanizuojamos technologinės operacijos duonos kepimo, konditerijos, cukraus, vaisių, daržovių, konservų, alaus, likerio ir degtinės gamyboje. Kompleksiškai mechanizuojama šokolado gamyba, diegiamos mechanizuotos srovinės linijos pusfabrikačiams gaminti, plečiamas elektrotralinė žvejojimas, sparčiau mechanizuojami žuvies apdirbimo darbai. Mechanizavus ir automatizavus gamybos procesus, įdiegus naują techniką ir įvairius patobulinimus devintajame penkmetyje, sąlyginai bus atpalaiduota apie 134 tūkstančiai darbuotojų⁵⁷. Pakėlus gamybos techninį lygį, bus gautas beveik 1,5 karto didesnis ekonominis efektas, negu per aštuntąjį penkmetį, t. y. bus gauta apie 2/3 viso darbo našumo

⁵⁶ J. Maniušis, Tarybų Lietuva devintajame penkmetyje, p. 67—68.

⁵⁷ Darbo našumas Tarybų Lietuvos pramonėje, p. 42.

prieaugio⁵⁸. Aštuntajame penkmetyje gamybos prieaugis, padidinus darbo našumą, sudarė 61,1%, o devintajame penkmetyje 87%.

Spartėjant techninei pažangai ir tobulinant gamybos valdymą bei organizavimą, gerėja ne tik pramonės, bet ir statybos darbininkų profesinė sudėtis. Statybos darbininkų profesinės sudėties pakitimai 1962—1972 m. atsispindi 9 lentelėje.

9 lentelė*

Tarybų Lietuvos statybos darbininkų profesinės sudėties pakitimai 1962—1972 metais

Darbininkų profesijos	1962 m. VIII. I	1965 m. VIII. 2	1969 m. VIII. I	1972 m. VIII. I	Padaugėjo (sumažėjo) minėtų profesijų darbininkų 1962—1972 m.	
					iš viso	% (1962 m. 100%)
Statybos, montavimo ir pagalbinių gamybos šakų darbininkai bei mokiniai:	36956	45326	50393	57215	20259	155
betonuotojai	2726	3059	4919	5759	3033	211
mašinistai-motoristai ir jų padėjėjai	2093	3057	4533	5758	3665	275
buldozerių mašinistai	428	685	782	1137	709	265
kranų mašinistai	463	973	1668	2133	1670	460
ekskavatorių mašinistai	349	501	701	1052	703	301
Mūrininkai, krosnininkai, kaminių mūrytojai	2836	3851	5069	5249	2413	186
Dailidės	3803	4612	4989	5064	1261	133
Pagalbiniai (transporto) darbininkai, krovėjai ir vežikai	4337	5900	4149	4393	56	101
Šaltkalviai	2160	2401	3118	3896	1736	185
Dažytojai	1471	2353	3078	3795	2324	258
Tinkuotojai	2143	2739	3164	3163	1020	147
Elektromontuotojai	1846	2835	2630	2857	1011	154
Suvirintojai elektra ir dujomis	896	1551	2057	2786	1890	310
Konstrukcijų montuotojai	553	1313	1345	1473	920	266
Kelių darbininkai, gatvių grindėjai	1059	683	848	1202	143	113
Vamzdžių klojėjai	434	578	693	926	492	213
Staliai	534	733	668	718	184	134
Izoliuotojai	447	511	785	662	215	148
Takelažininkai	202	510	595	590	388	292
Soferiai	675	189	304	513	162	—
Aptaisytojai	237	263	326	407	170	172
Elektrošaltkalviai	167	211	245	351	184	210
Asfaltuotojai-betonuotojai	65	96	252	324	259	498
Armatūrininkai	286	331	338	229	57	—
Skardininkai	91	18	53	114	23	125
Iš viso minėtų profesijų darbininkų ir mokinių	29061	37794	44158	50229	21168	173
% nuo bendro darbininkų ir mokinių skaičiaus	79	83	88	88		

* Lentelė sudaryta, naudojantis statistikos metraščio „Lietuvos TSR liaudies ūkis ir kultūra 1972 metais“ duomenimis, p. 287.

Pateikti duomenys rodo, kad sparčiausiai daugėjo statybose tokių profesijų, kurios susijusios su mašinomis ir mechanizmais dirbančiais darbininkais, pvz., kranų, ekskavatorių mašinistų, dažytojų, suvirintojų elekt-

⁵⁸ J. Maniušis, Tarybų Lietuva devintajame penkmetyje, p. 63.

ra ir dujomis, konstrukcijų montuotojų. Nors respublikos statybose kasmet vis daugiau naudojama gelžbetonio konstrukcijų, tačiau mūrinių skaičius ne sumažėjo, o žymiai padidėjo. Nagrinėjamoju laikotarpiu statybose šiek tiek sumažėjo šoferių ir armatūrinių. Iš esmės statybose nepasikeitė krovėjų bei vežikų skaičius.

Reikšmingi poslinkiai vyksta ir tarybinių ūkių darbininkų profesinėje sudėtyje. Tai rodo 10 lentelės duomenys.

10 lentelė*

Lietuvos tarybinių ūkių darbininkų profesinės sudėties pakeitimai 1965—1972 m.

Tarybinių ūkių darbininkų profesijos	1965 m. VIII. 2	1969 m. VIII. 1	1972 m. VIII. 1	Padaugėjo (sumažėjo) minėtų profesijų darbininkų	
				iš viso	% (1965 m. 100%)
Darbininkai ir mokiniai, dirbantys pagrindinėje gamyboje (iš viso)	121044	115225	105333	—15711	—13
Augalininkystės darbininkai ir mokiniai:	92051	80794	70548	—21503	—23
traktorininkai-mašinistai	6645	8464	9501	+2856	+143
kombainininkai ir jų padėjėjai	431	710	594	+163	+137
mašinistai ir vairuotojai-mechanikai	77	88	85	+8	+110
Gyvulininkystės darbininkai:	18966	22201	22353	+3387	+118
mechanizuoto karvių melžimo melžėjos	2227	4277	5416	+3189	+243
melžėjos, dirbančios rankomis	3987	2291	898	—3089	—77
arklininkai	1441	1507	1239	—202	—14
galvijų šerikai	2511	3174	3225	+714	+128
veršininės	1623	2125	2116	+493	+130
kiaulininkės, dirbančios prie motininių kiaulių	609	1339	1426	+817	+234
kiaulininkės, dirbančios su peniomis kiaulėmis	846	530	641	—205	—25
Paukštininkystės darbininkai	814	1436	1701	+887	+208
Remonto dirbtuvių darbininkai:	4842	5695	6210	+1368	+128
suvirintojai dujomis	87	166	193	+106	+222
kalviai	1469	1495	1258	—211	—14
dailidės, staliai	521	545	519	—2	—
šaltkalviai	443	657	823	+380	+186
metalo tekintojai	168	224	254	+86	+151
suvirintojai elektra	91	168	208	+117	+228
elektromechanikai ir elektromonteriai	398	494	674	+276	+169
Šoferiai	3660	4660	5000	+1340	+136
Sandėlininkai-darbininkai	420	590	857	+437	+204

* Lentelė sudaryta, naudojantis statistikos metraščiu „Tarybų Lietuvos liaudies ūkis ir kultūra 1972 metais“, p. 288—289.

Pateikti duomenys rodo, kad tarybiniuose ūkiuose, ypač augalininkystėje, darbininkų sumažėjo. Vis daugiau tarybiniuose ūkiuose naudojant technikos, buvo sudarytos sąlygos pagrindinius laukų darbus įveikti mažesniais skaičiais laukų darbininkų. Laukų darbininkų mažėjo, daugėjant tarybinių ūkių mechanizatorių-traktorininkų, mašinistų, kombainininkų, šoferių. Didėjant jų lyginamajam svoriui tarybinių ūkių darbininkų sudėtyje, gana sparčiai daugėjo techniką aptarnaujančių ir jos remonto darbininkų (šaltkalvių, suvirintojų elektra ir dujomis, elektromechanikų ir elektromonterių, tekintojų). Daugėjo ir tarybinių ūkių gyvulininkystės darbininkų, ypač tokiuose darbo baruose, kaip mechanizuotas karvių melžimas, kiaulių penėjimas ir paukščių priežiūra. Smarkiai sumažėjo

melžėjų, kurios karves melžia rankomis. Darbininkų profesinės sudėties poslinkiai atspindi vis platesnį industrinių darbo metodų taikymą tarybiniuose ūkiuose, spartų pagrindinių augalininkystės, sodininkystės, daržininkystės bei gyvulininkystės gamybinių procesų mechanizavimą.

Apibendrinus nagrinėtą medžiagą ir pateiktus duomenis, yra pagrindas teigti, kad aštuntajame penkmetyje ir pirmais devintojo penkmečio metais respublikos darbininkų klasės sudėtyje įvyko reikšmingų kiekybinių ir kokybinių pakitimų. Darbininkų gretos žymiai pagausėjo, tačiau jų didėjimo tempai jau buvo mažesni, negu septintojo penkmečio (1961—1965 m.) metais. Šiam procesui įtaką turėjo sumažėję respublikos darbo jėgos resursai. Pagrindinis darbininkų kolektyvų papildymo šaltinis buvo, kaip ir anksčiau, respublikos kolūkiečiai. Svarbiausias darbininkų gretų papildymo būdas tebebuvo priėmimas į darbą naujų žmonių pačių įmonių iniciatyva. Nagrinėjamoju laikotarpiu toliau telkėsi darbininkai industrinėse liaudies ūkio šakose ir stambiose pramonės įmonėse. Industrijinėse šakose 1973 m. jau dirbo beveik $\frac{2}{3}$ visų respublikos darbininkų. Didesnė dalis respublikos darbininkų dirbo stambiausiose šiuolaikinėse įmonėse, turinčiose daugiau kaip tūkstantį darbininkų. Intensyviai telkėsi darbininkai miestuose ir stambesnėse gyvenvietėse. 1972 m. miestuose ir gyvenvietėse buvo sutelkta 79% visų darbininkų ir tarnautojų. Atitinkamai iki 21% sumažėjo darbininkų ir tarnautojų lyginamasis svoris kaimo vietovėse. Pramonės darbininkų lyginamasis svoris padidėjo visos respublikos darbininkų klasės sudėtyje. Pramonės darbininkų struktūroje padidėjo elektroenergetikos, mašinų gamybos, metalo apdirbimo bei chemijos pramonės darbininkų lyginamasis svoris. Dar labiau padidėjo moterų vaidmuo. 1972 m. moterys sudarė 50% visų respublikos darbininkų.

Pakitimai darbininkų klasės geografijoje buvo susiję su sparčiu naujų regioninių centrų augimu, įgyvendinimu svarbių partijos ir vyriausybės priemonių, kuriomis buvo siekiama skatinti, kad vystytųsi nedideli ir vidutiniai miestai ir būtų ribojamas pramonės vystymasis Vilniuje bei Kaune. Vien tik rajonų pramonėje šiuo metu dirba 1,5 karto daugiau darbininkų, negu 1950 m. jų iš viso dirbo respublikos pramonėje. 28 rajonuose šiuo metu dirba daugiau kaip po 1000 pramonės darbininkų. Esminiai pakitimai įvyko ir profesinėje darbininkų sudėtyje. Sparčiausiai didėjo lyginamasis svoris darbininkų profesijų, susijusių su technine pažanga, gamybinių procesų mechanizavimu ir automatizavimu (staklių derintojų, reguliuotojų, aparatininkų, staklininkų, gaminių, detalių surinkėjų, suvirintojų elektra ir dujomis, elektromonteriu, šaltkalvių). Žymiai pagausėjo darbininkų, dirbančių mašinomis ir mechanizmais, ir sumažėjo — dirbančių rankomis. Tačiau dar apie 18% pramonės darbininkų atlieka sunkų, rankinį darbą. Statybose pagausėjo įvairių kranų, ekskavatorių mašinistų, dažytojų, suvirintojų elektra ir dujomis, konstrukcijų montuotojų, tai yra darbininkų, susijusių su mašinų bei mechanizmų naudojimu. Tarybiniuose ūkiuose padidėjo mechanizatorių, mechanizuoto melžimo melžėjų, gyvulininkystės fermų darbuotojų ir kitų profesijų darbininkų.

Tarybų Lietuvos darbininkų klasės sudėties 1966—1972 m. kiekybiniai ir kokybiniai pakitimai atspindi šios klasės vystymosi dėsningumus subrandusio socializmo sąlygomis, šių dėsningumų reiškimosi specifiką respublikoje.

**ИЗМЕНЕНИЯ В СОСТАВЕ РАБОЧИХ СОВЕТСКОЙ ЛИТВЫ
В ГОДЫ ВОСЬМОЙ ПЯТИЛЕТКИ И ПЕРВЫЕ ГОДЫ
ДЕВЯТОЙ ПЯТИЛЕТКИ (1966—1972)**

К. СУРБЛИС

Резюме

В 1966—1972 гг. в составе рабочего класса Литвы произошли значительные количественные и качественные изменения. Численность рабочих и служащих республики за это время возросла на 300 тысяч человек. Однако темпы роста количества рабочих по сравнению с седьмой пятилеткой (1961—1965 гг.) из-за существенного уменьшения трудовых ресурсов в республике снизились. В основном ряды рабочих в исследуемый период, как и раньше, пополнялись за счет колхозников. Подавляющая часть пополнения рабочего класса была принята на работу самими предприятиями. Происходила дальнейшая концентрация рабочих в индустриальных отраслях народного хозяйства, где в 1972 г. было занято почти 2/3 рабочих. Значительно повысился удельный вес рабочих, занятых в промышленности, особенно в энергетической, химической, машиностроительной и металлообрабатывающей. Продолжался также процесс концентрации рабочих кадров на крупных промышленных предприятиях, насчитывающих более 1000 рабочих. На таких предприятиях в 1972 г. было занято 55% промышленных рабочих по сравнению с 28% в 1960 г. В составе рабочего класса республики увеличился удельный вес рабочих, сосредоточенных в городах и поселках. В них в 1972 г. трудились 79% всех рабочих и служащих, на селе — 21%. В народном хозяйстве повысился удельный вес работниц, они в 1973 г. составляли 50% всех рабочих и служащих Советской Литвы.

Изменения в географии распределения рабочих республики были обусловлены продолжающимся формированием новых региональных центров и осуществлением постановлений ЦК КП Литвы и Совета Министров республики по ограничению дальнейшего строительства новых предприятий в Вильнюсе и Каунасе. В 1972 г. в районах республики было занято около 110 тысяч промышленных рабочих, т. е. в 1,5 раза больше, чем во всей промышленности республики в 1950 г. В настоящее время в 28 из 44 районов республики насчитывается более чем по 1000 промышленных рабочих в каждом.

Заметные сдвиги произошли и в профессиональном составе рабочих. Особенно быстрыми темпами в структуре рабочего класса увеличивалось число представителей профессий, непосредственно связанных с техническим прогрессом, механизацией и автоматизацией производственных процессов. Увеличился также контингент рабочих, занятых механизированным трудом, и соответственно снизился удельный вес занятых ручным трудом. Однако в 1972 г. еще около 18% рабочих промышленности выполняли тяжелые ручные операции. На стройках значительно больше стало машинистов различного профиля, электрогазосварщиков, монтажников конструкций, т. е. рабочих, связанных с применением и использованием различных машин и механизмов. В совхозах увеличился контингент механизаторов, рабочих, занятых на животноводческих фермах, мастеров механизированного доения коров.

Отмеченные выше изменения в составе рабочего класса Советской Литвы укрепили силы этого передового класса, еще более сплотили его ряды, повысили ведущую роль в экономической и политической жизни республики.

VALSTYBINIŲ ARCHYVŲ ATKŪRIMAS IR TOLESNIS VYSTYMAS TARYBŲ LIETUVOJE 1944—1970 METAIS

S. JEGELEVICIUS

Valstybiniai archyvai yra būtina kiekvienos šiuolaikinės valstybės aparato sudėtinė dalis, tuo labiau socialistinės valstybės, kur dokumentiniai turtai yra visaliaudinė nuosavybė, kuria negali kiekviena įstaiga laisvai disponuoti savo nuožiūra. Archyvų kūrimasis ir vystymasis mūsų šalyje — neatsiejama socialistinės kultūros vystymosi istorijos dalis. Todėl archyvų vystymosi istorija nagrinėjama, tyrinėjant įvairius kultūrinės revoliucijos aspektus. Visų sąjunginių respublikų pasiekimai, organizuojant archyvus ir jų darbą, jų patirtis taip pat įeiną į tarybinės socialistinės kultūros lobyną, kuris yra visų tautų kuriamų dvasinių vertybių organiška visuma.

Nagrinėjant archyvų ir jų organizavimo istoriją, svarbu tiek tirti visų sąjunginių respublikų bendradarbiavimą šioje srityje, tiek ir apibendrinti sukaupą patirtį. Ir kiekybiniai archyvų darbo pakitimai sudaro sąlygas kokybiniam šuoliui tolesnio vystymosi procese. Siekiant nustatyti archyvų vystymosi perspektyvas, būtina išsiaiškinti jų vystymosi istorines tendencijas bei etapus praeityje. Neišaiškinus klaidų ir nesėkmių, neįmanoma toliau tobulinti archyvų organizavimo. Archyvų ir jų veiklos reikšmė labai didėja, įžengus mūsų šaliai į išsivysčiusios socialistinės visuomenės laikotarpį. Archyvų visuomeninė reikšmė šiuolaikiniame etape ypač aiškiai nusakyta TSKP CK 1967 m. rugpiūčio 14 d. nutarime „Dėl priemonių toliau vystyti visuomeninius mokslus ir kelti jų reikšmę komunizmo statyboje“, kuriuo TSRS Vyriausioji archyvų valdyba, taip pat ir respublikų archyvų valdybos, buvo įpareigosotos gerinti mokslinę informaciją ir plėsti visuomeninių mokslų dokumentinę bazę, papildant fondus bei vis daugiau publikuojant tarybinės visuomenės istorijos dokumentų ir pan. Taigi šiuo metu itin aktualu nagrinėti tarybinės archivistikos vystymąsi¹.

Archyvų vystymasis susijęs ir su valstybinio aparato vystymusi. Todėl tiek Tarybų Lietuvos valstybinių archyvų kūrimas, tiek tolesnis jų plėtojimas yra glaudžiai susiję su lietuvių tautos tarybinio valstybingumo vystymusi.

Iki šiol Tarybų Lietuvos archyvų vystymasis beveik nenagrinėtas. Pačios bendriausios žinios apie Lietuvos TSR Centrinio valstybinio archyvo (LTSR CVA) sudėtį pateiktos visosąjunginiame informaciniame leidinyje apie TSRS archyvus.² Respublikos archyvų istorijos bendrieji bruožai

¹ М. С. Селезнев, Конференция по теме «Актуальные проблемы современного архивоведения, документоведения и организации делопроизводства и ее задачи». — Научная конференция МГИАИ. «Актуальные проблемы современного архивоведения, документоведения и организации делопроизводства». 27—29 мая 1971 года. Тезисы докладов. М., 1971, стр. 2.

² Государственные архивы Союза ССР. М., 1956, стр. 428—432.

trumpai paminėti G. Driomino³ ir V. Vialikovo⁴ studijose, skirtose bendriesiems TSRS archyvistikos istorijos klausimams nagrinėti. Periodikoje buvo paskelbta keletas respublikos archyvų darbuotojų straipsnių, kuriuose taip pat yra šiek tiek žinių iš archyvų istorijos. Yra užuominų apie Lietuvos TSR archyvų veiklą ir žurnalų „Voprosy archivovedenija“ ir „Sovetskije archivy“ skelbtoje medžiagoje. Tačiau žinios čia yra tokios fragmentiškos ir išsklaidytos, kad iš jų neįmanoma susidaryti vaizdą apie archyvų kūrimą ir vystymąsi. Bene plačiausiai šie klausimai paliesti N. Bržostovskos straipsnyje⁵. Tačiau šiame straipsnyje daugiausia vietos skiriama archyvų fondams aptarti. Jame išsamiau nenagrinėjami mūsų keliami klausimai. Be to, čia neišvengta kai kurių netikslumų, net nesuminėti visi knygos išleidimo metu veikę centriniai valstybiniai archyvai. Iki šiol tėra tik vienas informacinis leidinys apie respublikos archyvų darbą⁶, paskelbtos tik dvi archyvuose laikomų fondų apžvalgos⁷.

Todėl šis tyrinėjimas yra pirmas bandymas išsamiau nušviesti pagrindinius Tarybų Lietuvos archyvų atkūrimo bei jų tolesnio vystymo momentus 1944—1970 m., sutelkiant dėmesį į organizacinius bei kai kuriuos komplektavimo dalykus, neliečiant fondų naudojimo, darbo metodikos, praktikos ir kitų specifinių klausimų.

Pagrindiniai šaltiniai, ruošiant šį straipsnį, buvo TSRS Valstybinio archyvinio fondo nuostatai⁸, kaip archyvų organizavimo bei veiklos juridinis pagrindas, kai kurie TSRS bei Lietuvos TSR vyriausybės aktai ir Archyvų valdybos prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos fondas⁹, kuriame sukaupta visa pagrindinė dokumentacija šiuo klausimu (įsakymai, planai, ataskaitos, susirašinėjimas). Pastarieji šaltiniai naudojami pirmą kartą.

Nagrinėjant šią temą, pirmiausia iškyla periodizacijos klausimai. Dėl archyvų organizavimo bei veiklos periodizavimo literatūroje iki šiol nėra vieningos nuomonės. Siūlomi du variantai: G. Belovo¹⁰ ir G. Driomino¹¹. Mūsų nagrinėjamojo laikotarpio G. Belovas skiria 4 etapus: 1) nuo 1938 m. iki Didžiojo Tėvynės karo pabaigos; 2) 1945—1956 m., tai yra iki TSKP CK ir TSRS Ministrų Tarybos 1956 m. vasario 7 d. nutarimo „Dėl priemonių ministerijų bei žinybų archyvinų dokumentų saugojimo režimui sutvarkyti ir jų naudojimui pagerinti“ išleidimo; 3) 1956—1960 m., tai yra iki išimant valstybinius archyvus iš TSRS VRM žinybos; 4) nuo 1960 m., tai yra nuo valstybinių archyvų perdavimo tiesioginei TSRS Ministrų Tarybos žiniai iki šių dienų. Analogišką laikotarpį G. Driomina skirsto į 2 etapus: 1) 1941—1955 m.; 2) nuo 1956 m. iki šiolei. Periodizavimo pagrindu abu autoriai ima konkrečius įvykius šalies archyvų gyvenime. Tačiau, mūsų nuomone, tai nepriimtina. Archyvų orga-

³ Г. А. Дремينا, Основные периоды организации Государственного архивного фонда СССР (1918—1970 гг.).—Труды МГИАИ, т. 29, М., 1972, стр. 9—30.

⁴ В. И. Вяликов, Архивное строительство в СССР (1946—1970 гг.), М., 1972; В. И. Вяликов, Советское архивное строительство на современном этапе.—Труды МГИАИ, т. 29, М., 1972, стр. 31—47.

⁵ Н. В. Бржостовская, Архивное строительство и государственные архивы в Литовской ССР.—Государственные архивы и архивное дело в союзных республиках, М., 1971, стр. 92—102.

⁶ Lietuvos TSR valstybinių archyvų papildymas 1970 metais (informacija), V., 1971.

⁷ R. Firkovičius, Dvarų ir giminių fondai Lietuvos TSR Centriniam valstybiniame istoriniame archyve.—Muziejai ir paminklai, V., 1967, p. 71—74; M. Cilvinaitė, Raudondvario Tiškevičių archyvas.—Raudondvaris, Kaunas, 1969; R. Firkovičius, Graflų Tiškevičių giminės dokumentinė medžiaga.—Kraštotyra, V., 1971, p. 42—48.

⁸ «Вопросы архивоведения», 1959, № 1 (II), стр. 4—11.

⁹ CVA, f. R-234, ap. 2.

¹⁰ Г. А. Белов, Пятидесятилетие Советских архивов (1918—1968).—Проблемы архивоведения и источниковедения архивных учреждений, Л., 1970, стр. 12.

¹¹ Г. А. Дремينا, указ. соч., стр. 11.

nizavimas, plėtojimas susiję su bendru mūsų socialistinės visuomenės vystymusi ir priklauso nuo jo sąlygų. Todėl ir archyvų vystymosi etapai turėtų būti skiriami pagal įprastą socialistinės visuomenės istorijos periodizavimą.

Pagrindiniai Lietuvos TSR archyvų vystymosi etapai mūsų nagrinėjamoju laikotarpiu iš esmės sutampa su respublikos istorijos atitinkamais etapais.

Aktyviai ruošti archyvų atkūrimui ir jų veiklos tvarkymui, išvadavus respublikos teritoriją iš hitlerinių okupantų, LTSR Vidaus reikalų liaudies komisariato (toliau — VRLK) Archyvų skyrius pradėjo jau 1943 m. pabaigoje, dar būdamas evakuacijoje. Tam tikslui buvo ruošiami archyvų etatų sąrašai, numatomos priemonės archyvams išvaduotuose rajonuose apsaugoti, koncentruoti išlikusiems įstaigose dokumentams ir jiems tvarkyti¹².

VRLK Archyvų skyriaus trijų žmonių operatyvinė grupė į Vilnių atvyko jo išvadavimo iš hitlerinių okupantų dieną — 1944 m. liepos 13 d.¹³ Pagrindinis operatyvinės grupės uždavinys — paimti apsaugai valstybinius archyvus, nedelsiant pradėti telkti į juos tiek buržuazinio laikotarpio, tiek ir okupacinėse įstaigose be apsaugos likusius fondus, paruošti sąlygas archyvų veiklos atkūrimui ir jų normaliam darbui. Vilniuje buvusiems valstybiniams archyvams mūšiai ypatingos žalos nepadarė¹⁴. Tačiau itin nukentėjo įstaigų archyvai. Daug svarbių buržuazinio laikotarpio bei okupacinių įstaigų fondų žuvo miesto griuvėsiuose. Išlikę dokumentai buvo sujaukti, suplėšyti. Operatyvinė grupė per trumpą laiką, itin sunkiomis sąlygomis, neturėdama transporto, sukaupe 32 įstaigų archyvus — beveik 126 000 bylų ir 5 t pabirų dokumentų¹⁵. 1944 m. vasarą į valstybinių archyvų tinklą buvo įjungtas ir Vilniaus miesto archyvas, iki tol veikęs vietinių valdžios organų žinybinio archyvo teisėmis.

Analogiška operatyvinė grupė 1944 m. rugpiučio 1 d. atvyko su pirmaisiais Raudonosios Armijos daliniais į Kauną¹⁶. Jau pirmomis dienomis buvo sukaupta 37 įstaigų archyvų likučiai¹⁷, o iki gruodžio mėn. LTSR CVA Kauno filialas buvo surinkęs 77 000 bylų¹⁸.

Vadinasi, jau pirmomis dienomis po didesnės teritorijos dalies išvadavimo buvo pradėta atkurti LTSR CVA ir jo Kauno filialo veikla. Jau operatyvinės grupės, kuriose buvo vadovaujančių VRLK Archyvų skyriaus bei LTSR CVA darbuotojų, pradėjo komplektuoti archyvų kadrus Vilniuje ir Kaune¹⁹.

Nuo pat pirmųjų Lietuvos teritorijos išvadavimo dienų išblaškytų dokumentų apsaugai bei jų koncentravimui valstybinių archyvų saugyklose didelį dėmesį skyrė respublikos vyriausybė. 1944 m. liepos 23 d. Lietuvos TSR LKT priėmė nutarimą dėl TSRS Valstybinio archyvinio fondo dokumentų apsaugos ir rinkimo²⁰. Užėmusios patalpas, įstaigos turėjo apsaugoti rastus bet kokius dokumentus ir pranešti apie juos archyvams,

¹² CVA, 1943.X.3 Archyvų skyriaus aiškinamasis raštas.

¹³ Ten pat, Archyvų skyriaus 1944.VIII ataskaita apie archyvų organų veiklą po išvadavimo.

¹⁴ Ten pat, į archyvo patalpas Mindaugo g. Nr. 8 pataikė 6 artilerijos sviediniai: archyvų patalpose visur buvo išdaužyti langai, suardyti stogai. Fondams žalos mūšių metu nepadaryta.

¹⁵ Ten pat, Archyvų skyriaus 1944.XII.5 ataskaita.

¹⁶ CVA, Archyvų skyriaus 1944.IX.6 pranešimas apie CVA Kauno filialo veiklą.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ Ten pat, Archyvų skyriaus 1944.XII.5 ataskaita.

¹⁹ Ten pat, Archyvų skyriaus 1944 m. kadru ataskaita.

²⁰ Lietuvos TSR Vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys, 1944 m., Nr. 1, str. 14,

o vietinių Tarybų vykdomieji komitetai buvo įpareigoti organizuoti dokumentų rinkimą. Toks vyriausybės požiūris turėjo lemiamą reikšmę ir dokumentų išsaugojimui, ir valstybinių archyvų komplektavimui.

Daug reikšmės respublikos teritorijoje išsklaidytų dokumentų apsaugai turėjo ir VRLK, kurio žinioje tuo metu buvo valstybiniai archyvai, požiūris į šį valstybinės svarbos uždavinį. Dar 1944 m. liepos 19 d., tai yra tik prasidėjus Lietuvos teritorijos išvadavimui, Vidaus reikalų liaudies komisaras išleido įsakymą dėl dokumentų apsaugos ir rinkimo. Apškritai, tai, kad karo bei pirmaisiais pokario metais Lietuvos TSR valstybiniai archyvai buvo VRLK (VRM) žinioje, turėjo teigiamos reikšmės archyvams tiek organizaciniu, tiek dokumentų kaupimo požiūriu. Pastarųjų metų TSRS archyvistikos literatūros istorijos literatūroje yra priešingų požiūrių, vertinant laikotarpį, kada valstybiniai archyvai buvo VRLK (VRM) žinioje (1938—1960 m.). Vieni autoriai mato tik neigiamas archyvų perdavimo iš tiesioginės TSRS Vyriausybės priklausomybės VRLK žiniai pasekmes²¹, o kiti tą perdavimą linkę be jokių išlygų vertinti vien teigiamai²². Atrodo, kad reikėtų pritarti V. Maksakovo pozicijai šiuo klausimu²³. Archyvų perdavimas VRLK (VRM) žinion neabejotinai sustiprino organizacinę jų veiklos pusę, suvaidino teigiamą vaidmenį, saugant bei koncentruojant dokumentus karo išvakarėse, per karą bei pirmaisiais pokario metais. Tačiau neabejotina ir tai, kad taip pertvarkius, nekilo archyvų darbo mokslinis lygis, nebuvo plečiama dokumentų publikacija, tai yra šio administracinio organo uždaviniai objektyviai nesudarė galimybių spręsti pirmaeilius archyvų mokslinius uždavinius.

Kiek sudėtingiau buvo karo meto sąlygomis (neretai pafrontės ruože) atkurti apskričių valstybinių archyvų veiklą²⁴. Jau 1944 m. rugsėjo 25 d. buvo išleistas Vidaus reikalų liaudies komisaro įsakymas dėl šių archyvų atkūrimo. Tačiau dar 1944 m. rugpiūčio mėn. VRLK Archyvų skyrius nusiuntė savo darbuotojus į Trakus, Alytų bei Švenčionis šių apskričių archyvų atkurti. Alytuje bei Trakuose buvo surastos archyvams patalpos, parinkti darbuotojai, patikrintos įstaigų patalpos, kur galėjo būti jų archyvų likučių²⁵. Švenčionėliuose archyvų skyriaus darbuotojas jau rado veikiantį archyvą, turintį patalpas, darbuotojų ir apie 10 000 bylų²⁶. Archyvo užuomazga su šiek tiek medžiagos buvo rasta ir Švenčionyse²⁷. Švenčionėliuose ir Švenčionyse bylas į archyvą pirmosiomis po išvadavimo dienomis surinko tarybiniai partizanai, vadavę šias gyvenvietes²⁸. Jie iš tikrųjų ir atkūrė apskrities archyvą, dar neįsikišus VRLK Archyvų skyriui.

1944 m. spalio mėn. viduryje jau veikė Alytaus, Biržų, Kėdainių, Marijampolės, Ukmergės, Utenos, Zarasų apskričių archyvai²⁹. Kur kas sunkiau buvo atkurti pafrontės ruože buvusių apskričių — Lazdijų, Raseinių, Vilkaviškio — archyvus.

Energingo darbo dėka, 1944 m. pabaigoje veikusiuose apskričių archyvuose jau buvo sukaupta apie 100 fondų — daugiau kaip 250 000 bylų ir

²¹ См.: К 250-летию архивного дела в нашей стране.— «Исторический архив», 1962, № 6, стр. 134—135; Г. А. Белов, Основные итоги и перспективы развития архивного дела в СССР.— «Вопросы истории», 1964, № 3, стр. 159—160.

²² Г. А. Дреммина, указ. соч., стр. 23; М. С. Селезнев, указ. соч., стр. 3.

²³ В. В. Максакон, История и организация архивного дела в СССР (1917—1945 г.г.), М., 1969, стр. 354.

²⁴ Apskričių valstybiniai archyvai pradėti kurti 1941 m. pradžioje ir iki karo įsteigti tik keliuose apskrityse, todėl 1944—1945 m. praktiškai jie buvo kuriami iš naujo.

²⁵ CVA, Archyvų skyriaus darbuotojo 1944.IX.6 pranešimas apie komandiruotės į Alytų ir Trakus rezultatus.

²⁶ Ten pat, Archyvų skyriaus darbuotojo 1944.IX.4 raportas.

²⁷ Ten pat.

²⁸ Ten pat.

²⁹ Ten pat, Archyvų skyriaus 1944.X.20 pranešimas apie archyvų darbą.

2,3 t pabirų dokumentų³⁰. Koncentruoti dokumentus buvo svarbiausias šių archyvų uždavinys. Kai kurie apskričių archyvai, vykdomųjų komitetų padedami, ėmėsi itin veiksmingų priemonių. Pavyzdžiui, 1944 m. lapkričio mėn. Marijampolėje buvo priimtas apskrities vykdomojo komiteto sprendimas dokumentų rinkimo ir apsaugos klausimu, archyvas mieste išklįjavo atitinkamus skelbimus gyventojams³¹.

Su itin sunkiomis sąlygomis susidurta, mėginant įsteigti apskrities archyvą Klaipėdoje, kuris turėjo perimti ir buvusį miesto archyvą. Dar 1944 m. rudenį, prasidėjus Raudonosios Armijos puolimui Klaipėdos krašto link, VRLK Archyvų skyrius nedelsdamas pasiuntė ten 4 žmonių operatyvinę grupę, tačiau, mūšiams užsitęsus, grupė grįžo į Vilnių. Tik išvadavus miestą, jau 1945 m. sausio 31 d. pavakare į Klaipėdą atvyko dvi VRLK Archyvų skyriaus operatyvinės grupės (iš Vilniaus ir Kauno), tačiau vasario 2 d. mieste paskelbus minų karantiną, sekančią dieną jie, kaip civiliai, buvo iškelti iš miesto ir dėl sudėtingų aplinkybių pasiūsti atgal³². Ir tik balandžio mėnesio pradžioje susiklostė kiek palankesnės sąlygos archyvų darbuotojų veiklai Klaipėdoje. Klaipėdos miesto archyvo dokumentų nerasta — jie išvežti į Vokietiją. Dalis kelių paskutinių dešimtmečių dokumentų buvo likusi įstaigose. Likusi Klaipėdoje archyvinė medžiaga gulėjo apgriautuose pastatuose arba tiesiog lauke. Iš esmės ši medžiaga taip pat buvo žuvusi, turint omenyje Klaipėdos klimatinės sąlygas sausio—balandžio mėnesiais. Archyvų darbuotojai tik konstatavo, kad mieste buvo apie 20 t bylų — Klaipėdos magistrato, teismo, policijos direkcijos, navigacijos kontoros, statybos valdybos, direktorijos, žemės banko, vokiečių banko, „Ryto“ spaustuvės archyvų likučių³³. Dėl sunkių veiklos sąlygų sugriautame, beveik be gyventojų likusiame, mieste labai užsiėmę vietiniai valdžios organai nepakankamai energingai padėjo organizuoti Klaipėdoje archyvą.

Vienas archyvo darbuotojas buvo pasiūstas rinkti dokumentų į Šilutę ir Pagėgius (jo veikla Klaipėdos krašte buvo bene vaisingiausia). Užėmus Karaliaučių, VRLK Archyvų skyrius pasiuntė ten 5 žmonių operatyvinę grupę ieškoti iš Lietuvos hitlerinės okupacijos metais išvežtų archyvinių dokumentų³⁴, tačiau jų nerado.

1945 m. pabaigoje jau buvo organizuotas 21 apskrities valstybinis archyvas³⁵. Dalis jų sukurta tik metų pabaigoje. Buvo įkurti, bet praktiškai neveikė Kretingos, Pagėgių, Šilutės archyvai, nes nebuvo darbuotojų. Dėl kadro trūkumo pirmuosius kelerius pokario metus kai kurie apskričių archyvai veikė su ilgesnėmis pertraukomis. 1946 m. veikė 19 apskričių archyvų³⁶, o 1948 m. — 21³⁷.

1950 m. vasarą, pertvarkant respublikos administracinį-teritorinį padalinimą, buvo 41 apskritis, tačiau pusė apskričių neturėjo valstybinių archyvų. Reikia turėti omenyje, kad žymi dalis apskričių buvo įkurta tik 1946—1949 m. ir jų teritorijoje nebuvo koncentruotinos buržuazinio bei okupacinio laikotarpių dokumentacijos, o tarybinių įstaigų dokumentus dar buvo anksti priimti į archyvus, todėl VRM Archyvų skyrius nemanė, kad būtina naujose apskrityse organizuoti archyvus.

³⁰ Ten pat, Archyvų skyriaus 1944.XII.5 ataskaita.

³¹ Ten pat, 1944.XI.18 pranešimas apie Marijampolės apskrities valstybinio archyvo darbą.

³² CVA, Archyvų skyriaus darbuotojų 1945.II.17 pranešimas.

³³ Ten pat, Archyvų skyriaus darbuotojų 1945.IV.12 ir IV.26 pranešimai.

³⁴ CVA, Archyvų skyriaus 1945 m. darbo ataskaita.

³⁵ Ten pat.

³⁶ Ten pat, Archyvų skyriaus 1946 m. darbo ataskaita.

³⁷ Ten pat, Archyvų skyriaus 1948 m. darbo ataskaita.

1950 m., pertvarkius administracinį-teritorinį padalijimą, išvis buvo bandyta reorganizuoti valstybinių archyvų tinklą bei jų valdymą³⁸. Vietoj VRM Archyvų skyriaus planuota įsteigti VRM Archyvų valdybą bei sukurti naują archyvų grandį — Vilniaus (miesto archyvo pagrindu), Klaipėdos (rajonų archyvo pagrindu) ir Šiaulių (rajonų archyvo pagrindu) sričių valstybinius archyvus. Kauno srities valstybinio archyvo funkcijas būtų vykdęs LTSR CVA Kauno filialas. Turėjo būti reorganizuota ir žemutinė valstybinių archyvų grandis. Vietoj rajonų archyvų planuota įsteigti 24 tarprajoninius valstybinius archyvus³⁹. Tarprajoniniai archyvai to laikotarpio tarybinėje archyvų sistemoje buvo naujas dalykas. Tokie archyvai Tarybų Sąjungoje atsirado tik septintojo dešimtmečio pradžioje. Tačiau šis pertvarkymas nebuvo įgyvendintas, nes sritys Lietuvoje egzistavo neilgai (1950—1953).

Pertvarkius respublikos administracinį-teritorinį padalijimą ir vietoj apskričių sudarius rajonus, 1950 m. veikė 19 rajonų valstybinių archyvų⁴⁰, kuriuose buvo saugoma daugiau kaip 720 000 bylų⁴¹. Rajonų archyvuose dirbo tik po vieną darbuotoją (apskričių archyvuose — po 2—3). Rajonų archyvus organizuoti buvo sunku, — trūko patalpų, kadru. 1952 m. pabaigoje veikė 22 rajonų valstybiniai archyvai⁴², 1953 m. pabaigoje — 44 rajonų archyvai⁴³, 1954 m. pabaigoje — 74 rajonų archyvai⁴⁴. Rajonų archyvų fondai buvo nevienodo dydžio⁴⁵. Rajonų valstybiniai archyvai buvo baigti organizuoti 1956 m. — veikė 80 rajonų archyvų⁴⁶ ir Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1955 m. sausio 31 d. nutarimu iš rajonų archyvų sudaryti 3 miestų valstybiniai archyvai (Klaipėdos, Panevėžio, Šiaulių), veikę tokiais pat pagrindais, kaip ir rajonų archyvai⁴⁷. Dar nebaigus organizuoti rajonų valstybinių archyvų tinklo, 1954 m. rugsėjo mėn. Lietuvos TSR Ministrų Taryba pertvarkė šių archyvų valdymą⁴⁸. Rajonų valstybiniai archyvai buvo perduoti rajonų Tarybų vykdomųjų komitetų žinion, VRM Archyvų skyriui paliekant tik organizacinį metodinį vadovavimą šiems archyvams. Tuo pačiu buvo numatyta iki 1955 m. pradžios perkelti į LTSR CVA visus dokumentus, baigiant 1944 metais⁴⁹. Rajonų valstybiniai archyvai turėjo tapti tik tarybinio laikotarpio dokumentų saugyklomis. Rajonų (miestų) valstybiniai archyvai buvo laikina vietinės reikšmės įstaigų, organizacijų, įmonių bei ūkių dokumentų saugojimo vieta. Visi jų fondai, praėjus 5 metams, turėjo būti koncentruojami į LTSR CVA⁵⁰.

³⁸ Ten pat, Archyvų skyriaus 1950.IX.20 raštas.

³⁹ Vilniaus srityje — 7, Kauno srityje — 6, Klaipėdos srityje — 5, Šiaulių srityje — 6 tarprajoniniai archyvai.

⁴⁰ Alytaus, Biržų, Kėdainių, Klaipėdos, Marijampolės, Mažeikių, Panevėžio, Raseinių, Rokiškio, Šiaulių, Šilutės, Švenčionių, Tauragės, Telšių, Trakų, Ukmergės, Utenos, Vilkaviškio, Zarasų. Buvo sudaryti, bet neveikė Kretingos, Lazdijų archyvai. — CVA, Archyvų skyriaus 1950 m. darbo ataskaita.

⁴¹ CVA, Archyvų skyriaus 1950 m. darbo ataskaita.

⁴² Ten pat, 1952 m. valstybinių archyvų sąrašas.

⁴³ Ten pat, Archyvų skyriaus 1953 m. darbo ataskaita.

⁴⁴ Ten pat, Archyvų skyriaus 1954 m. darbo ataskaita.

⁴⁵ Pvz., 1950 m. saugojo: Alytaus — 21 000 bylų arba saugojimo vienetų (toliau — s.v.), Biržų — 116 000 s.v., Mažeikių — 1496 s.v., Panevėžio — 88 000 s.v., Raseinių — 1846 s.v., Rokiškio — 12 000 s.v., Telšių — 62 000 s.v., Šiaulių — 48 000 s.v., Švenčionių — 56 000 s.v., Šilutės — 190 000 s.v., Ukmergės — 15 000 s.v., Utenos — 29 000 s.v. — CVA, Archyvų skyriaus 1949 m. darbo ataskaita.

⁴⁶ CVA, Archyvų skyriaus 1956 m. darbo ataskaita.

⁴⁷ Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys (toliau — IChR), V t., V., 1957, p. 11.

⁴⁸ IChR. IV t., V., 1958, p. 674.

⁴⁹ Ten pat.

⁵⁰ CVA, f. R-234, ap. 2, b. 411, l. 15—19.

Pokario metais atkurtas Lietuvos TSR valstybinių archyvų tinklas nebuvo tobulas. Lietuvoje dar nebuvo atskiro istorijos archyvo. Istoriniai fondai LTSR CVA sudarė tik atskirą ikirevoliucinių fondų skyrių. Dar 1949 m. VRM Archyvų skyriaus Mokslinėje taryboje svarstant respublikos valstybinių archyvų dokumentų klasifikavimo principus, jos nariai prof. I. Jonynas ir prof. K. Jablonskis palaikė istorijos archyvo sukūrimo idėją⁵¹. Tada Mokslinė taryba ir nutarė, kad Lietuvos TSR archyvų fondai būtų geriau panaudojami istorijos mokslo interesams, laikyti tikslinga per artimiausius dvejus metus reorganizuoti LTSR CVA, atskiriant nuo jo fondus, susikaupusius iki Tarybų valdžios įkūrimo Lietuvoje 1918 m., ir jiems saugoti įsteigti istorijos archyvą⁵².

Galimybės reorganizuoti respublikos centrinį archyvą susidarė tik po TSRS vyriausybės 1956 m. vasario 7 d. nutarimo „Dėl priemonių ministerijų bei žinybų archyvinės medžiagos saugojimo režimui sutvarkyti ir jos naudojimui pagerinti“⁵³. Tai pastūmėjo tarybinės archyvistikos vystymąsi. 1956 m. respublikos valstybinių archyvų tinklas jau buvo suformuotas. Dabar buvo galima pereiti prie tolesnio jo vystymo. Be to, vykdant šį sąjunginės vyriausybės nutarimą, respublikoje buvo sudarytos sąlygos dokumentų saugojimui gerinti: įkurtos restauracinės dirbtuvės bei knygrišykla⁵⁴. 1957 m. įkurta ir pradėjo veikti mikrofotolaboratorija⁵⁵.

Respublikos vyriausybės nutarimu, nuo 1957 m. sausio 1 d. LTSR CVA buvo reorganizuotas. Iš LTSR CVA buvo išskirti fondai, susikaupę iki 1918 m. Jiems saugoti įkurtas LTSR Centrinis valstybinis istorijos archyvas (toliau — LTSR CVIA). LTSR CVA Kauno filialas pertvarkytas į Kauno miesto valstybinį archyvą, o Vilniaus miesto valstybinis archyvas — likviduotas⁵⁶. Jo fondai buvo paskirstyti tarp abiejų centrinių archyvų pagal istorines epochas. Taigi LTSR CVA negalėjo griežtai išsaugoti savo, kaip respublikinės reikšmės fondų saugyklos, profilį, nes turėjo iš miesto archyvo priimti ir nedidelius, vietinės reikšmės fondus. Kauno miesto archyvas nuo anksčiau įkurtų Klaipėdos, Panevėžio bei Šiaulių miestų archyvų skyrėsi tuo, kad jame fondai turėjo būti laikomi neterminuoti, tai yra nenumatyta juos vėliau koncentruoti į LTSR CVA. Šiame archyve turėjo būti laikomi 1918—1944 m. Kauno miesto bei apskrities įstaigų ir organizacijų fondai, o nuo 1944 m. — tik Kauno miesto įstaigų dokumentai⁵⁷. LTSR CVA etatuose kino-foto-fonodokumentų skyrius buvo numatytas dar pirmaisiais pokario metais, tačiau ilgą laiką nebuvo įvertinta audiovizualinių dokumentų kaupimo svarba, todėl iš tikrųjų skyrius buvo įsteigtas pavėluotai. Tik 1956 m. pradėtas praktinis skyriaus organizavimas LTSR CVA, ieškota šaltinių jam komplektuoti⁵⁸. Gerinant dokumentų saugojimo sąlygas, 1957 m. pradėta LTSR CVIA specializuoto pastato statyba.

1956—1957 metai reikšmingi Lietuvos TSR valstybinių archyvų darbe, nes kaip tik tuo metu įgyvendinus vyriausybės nutarimuose, liečiančiuose

⁵¹ Ten pat, b. 38, l. 11—12.

⁵² Ten pat, l. 5, 7.

⁵³ Информационный бюллетень Главного архивного управления МВД СССР, 1959, № 1, стр. 3—6. Nutarime pabrėžta, kad mokslininkams sunkiai prieinami kai kurių itin svarbių fondų dokumentai, nepakankamai skelbiama tarybinės visuomenės istorijos šaltinių. Vyriausybė įpareigojo archyvų valdymo organus peržiūrėti fondų saugojimo tvarką, sistemingai skelbti dokumentų rinkinius, apyrašus bei kitas informacijas, sudaryti sąlygas visapusiškam fondų naudojimui, gerinti saugojimą, organizuoti fondų restauravimą bei mikrofilmavimą.

⁵⁴ JChR, V t., V., 1957, p. 490.

⁵⁵ CVA, Archyvų skyriaus 1957 m. darbo ataskaita.

⁵⁶ JChR, V t., V., 1957, p. 489—490.

⁵⁷ CVA, f. R.—234, ap. 2, b. 411, l. 11—12.

⁵⁸ Ten pat, Archyvų skyriaus 1957 m. darbo ataskaita.

valstybinius archyvus, numatytas priemones, buvo žymiai pagerintas archyvų darbas. Poslinkiai archyvų darbe turėjo nemažą reikšmę, todėl kaip tik tada buvo pradėtas kurti dabartinių respublikos valstybinių archyvų tinklas.

Abiejų centrinių valstybinių archyvų nuostatų projektai buvo parengti 1956 metams⁵⁹. Juose buvo nurodyta nepriimtina abiejų archyvų fondų skiriamoji data — 1915 metai (kaizerinės okupacijos pradžia), nors dar 1949 metais VRM Archyvų skyriaus Mokslinė taryba skiriamąja data buvo pripažinusi 1918 metus⁶⁰. Šių archyvų nuostatai buvo patvirtinti tik 1962 metais⁶¹. Nuostatuose skiriamąja data tarp šių archyvų fondų buvo pasirinkti 1918 metai. Ruošiant Tarybų Lietuvos archyvų nuostatus, buvo pasinaudota 1958 m. rugpjūčio 13 d. TSRS Ministrų Tarybos patvirtintais naujausiais TSRS Valstybinio archyvinio fondo nuostatais⁶², kurie ne tik plačiau pritaikė pagrindinius tarybinės archyvistikos organizacinius principus, bet ir suteikė sąjunginėms respublikoms daugiau savarankiškumo, vadovaujant archyvams.

Pagal archyvo nuostatus LTSR CVIA saugo visą oficialios kilmės dokumentaciją, susikaupusią Lietuvos teritorijoje iki 1918 m. pabaigos, tai yra iki Tarybų valdžios įkūrimo Lietuvoje⁶³. Šio archyvo profiliui buvo priskirta ir jo laikotarpio dvarų bei asmens fondai. LTSR CVA saugojimo objektas — nuo 1918 m. pabaigos Lietuvoje susikaupusi oficialios kilmės bei asmenų dokumentacija⁶⁴. Nuostatai numatė, kad LTSR CVA kaupia ir kino-foto-fonodokumentus, literatūros bei meno veikėjų fondus, tačiau tai savaimė atpuolė, palaipsniui plečiant respublikos archyvų tinklą ir steigiant specializuotus valstybinius archyvus.

1960 metais, reorganizavus TSRS Vidaus reikalų ministeriją, buvo pertvarkyta ir TSRS VRM Vyriausioji archyvų valdyba, kuri tapo savarankiškesniu vienetu. Iš organo, pavaldaus vienai žinybai, ji buvo perduota tiesioginei TSRS Ministrų Tarybos priklausomybei ir tapo Vyriausiąja archyvų valdyba prie TSRS Ministrų Tarybos. Archyvų valdymo organų veikla susijusi su visomis TSRS įstaigomis bei organizacijomis ir dėl to netikslinga, kad jie priklausytų kuriai nors vienai žinybai. Taip pertvarkius pavaldumą, buvo sudarytos palankios sąlygos tolesniam TSRS valstybinių archyvų vystymuisi, sustiprinta jų padėtis bei reikšmė. Analogiškai buvo pertvarkytas ir archyvų valdymas sąjunginėse respublikose. LTSR VRM Archyvų skyrius buvo reorganizuotas į Archyvų valdybą prie LTSR Ministrų Tarybos, žymiai išplečiant jos kompetenciją⁶⁵. Ši reorganizacija buvo svarbus etapas, tobulinant archyvų valdymo organizavimą, ir dabar vertinama kaip žingsnis, atkuriant valstybinių archyvų teisinės būklės leninines normas⁶⁶.

⁵⁹ CVA, f. R-234, ap. 2, b. 147, l. 3—15.

⁶⁰ Ten pat, b. 38, l. 7. TSRS Vyriausioji archyvų valdyba atmetė šią skiriamąją datą ir primygtinai siūlė abiejų archyvų skiriamąją data laikyti 1940 metus.— Ten pat, b. 147, l. 29.

⁶¹ Ten pat, b. 411, l. 1—10. LTSR Ministrų Tarybos 1961 m. gruodžio 8 d. nutarimu Valstybinių archyvų nuostatus buvo pavesta tvirtinti Archyvų valdybai.— Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios (toliau — Žinios), 1961 m., Nr. 35, p. 867.

⁶² «Вопросы архивоведения», 1959, № 1 (11), стр. 4—11.

⁶³ CVA, f. R-234, ap. 2, b. 411, l. 7. Išimtis daroma tik bažnytinių institucijų bei dvarų fondams, jei jie kaupėsi ir po 1918 m.

⁶⁴ Ten pat, l. 2—3.

⁶⁵ Archyvų valdybos nuostatai patvirtinti LTSR Ministrų Tarybos 1961 m. gruodžio 8 d. nutarimu Nr. 728.— Žr. Žinios, 1961 m., Nr. 35, p. 867—871.

⁶⁶ Ф. И. Долгих, А. В. Елпатьевский, А. П. Пшеничный, Развитие ленинских принципов организации архивной службы в СССР и задачи совершенствования управления архивным делом на современном этапе — «Советские архивы», 1974, № 2, стр. 9.

Archyvų valdybos žinioje yra visi TSRS Valstybinio archyvinio fondo dokumentai, esantys respublikoje. Ji vadovauja valstybiniams bei žinybų archyvams, tikrina kaip tvarkomi dokumentai bei raštvedyba visose respublikos įstaigose, organizacijose bei įmonėse, ruošia archyvų komplektavimo teorinius klausimus, nustato jų šaltinius, tvarko visus dokumentų vertės ekspertizės bei atrankos klausimus, organizuoja TSRS Valstybinio archyvinio fondo dokumentų, esančių respublikos saugyklose, centralizuotą apskaitą. Buvo patikslintos Archyvų valdybos teisės dokumentų naudojimo, dokumentų rinkinių skelbimo, informacijos apie respublikos archyvuose laikomus fondus publikavimo ir kitose srityse. Visi Archyvų valdybos nurodymai bei instrukcijos dokumentų koncentravimo, saugojimo, registravimo, tvarkymo bei naudojimo klausimais yra privalomi visoms organizacijoms.

1961 metais, tvirtinant Archyvų valdybos nuostatus, tuo pačiu nutarimu buvo patvirtintas ir LTSR valstybinių archyvų tinklas⁶⁷.

Toliau LTSR Valstybinių archyvų tinklas buvo tobulinamas detaliau profiliuojant centrinis valstybinius archyvus ir steigiant naujus centrinis archyvus bei palaipsniui likviduojant kintamosios fondų sudėties archyvus.

Rajonų bei miestų valstybiniai archyvai, nors ir būdami laikina fondų saugojimo vieta, suvaidino nemažą vaidmenį, koncentruojant karo metu išblaškytus fondus. Tačiau šeštojo dešimtmečio pabaigoje išryškėjo šios valstybinių archyvų grandies organizaciniai trūkumai. Įžengus šaliai į išvystyto socializmo laikotarpį, rajonų bei miestų archyvai jau nebeatitiko valstybiniams archyvams keliamų didesnių reikalavimų. Reikėjo sustiprinti žemutinę archyvų grandį.

Sie archyvai jau tik juridiskai buvo kintamos fondų sudėties archyvai. Iš tikrųjų tarybinio laikotarpio dokumentai juose buvo laikomi neterminuoti, neperduodant jų į LTSR CVA. Turint daugelį smulkių archyvų, buvo sunku organizuoti jų darbą, aprūpinti kvalifikuotais kadrais, patalpomis. Nepasiteisino ir rajonų bei miestų valstybinių archyvų perdavimas vykdomųjų komitetų žinion. Neteisingai buvo komplektuojami šių archyvų fondai. Juose dėl įvairių priežasčių susikaupė daugybė smulkių žemutinės grandies įstaigų fondų, kurių pagrindinės veiklos žinios pakankamai atspindi aukštesniųjų organizacijų fonduose. Jų saugyklos buvo užkrautos mažaverte medžiaga⁶⁸. Didesnę tokių fondų dalį sudarė personalinė dokumentacija.

Zemutinės grandies archyvai buvo tuo metu mūsų šalyje reorganizuojami iš esmės dviem kryptimis: tarprajoninių valstybinių archyvų organizavimo ir centrinių (sričių) valstybinių archyvų filialų kūrimo. Lietuvoje dar 1962 metais manyta, kad tikslinga palaipsniui steigti tarprajoninius archyvus, pirmiausia atramos taškais naudojant esančius Kauno,

⁶⁷ Žinios, 1961 m., Nr. 35, p. 871—873. Jį tuo metu sudarė 2 centriniai, 4 miestų ir 59 rajonų valstybiniai archyvai (stambinant rajonus, atitinkamai mažėjo ir rajonų archyvų skaičius).

⁶⁸ Pvz., 1963.I.I. saugojo: Anykščių raj. archyvas — 219 fondų, jų tarpe: bankų skyriai, taupomosios kasos, draudimo inspekcijos, elektrinės, statybos-remonto kontoros, kuro kontoros, ryšių kontoros, paruošų kontoros, spaustuvės, namų valdybos, promkombinatai — 31 fondas, pradinės mokyklos — 3 fondai, kolūkiai — 93 fondai (dauguma smulkių tik 1949—1950 m. veikusių kolūkių); Joniškio raj. archyvas — 286 fondus, jų tarpe: paruošų kontoros, malūnai, viešbučiai, arbatinės, gyvulių atpenėjimo punktai, parduotuvės, bankų skyriai, spaustuvės, kuro kontoros, namų valdybos, statybos-remonto kontoros, vaikų darželiai, sviesto-sūrių įmonės — 26 fondai, pradinės mokyklos — 31 fondas, kolūkiai — 155 fondai (iš jų 108 fondai smulkių, 1949—1950 ir 1950—1951 m. egzistavusių kolūkių); Tauragės raj. archyvas — iš 118 fondų 26 fondai, — tai kinoteatrų, lentpiūvių, gaisrinių, paruošų kontorų, parduotuvių, pirčių, plytinių, arbatinių ir pan. įmonių dokumentai. — CVA, f. R-234, ap. 2, b. 427, l. 1—8, 16—23, 131—134.

Klaipėdos, Panevėžio ir Šiaulių miestų valstybinius archyvus bei atkurtą Vilniaus miesto valstybinį archyvą⁶⁹. Tik baigiamajame reorganizacijos parengimo etape buvo pasirinkta kita organizacinė žemutinės archyvų grandies forma — LTSR CVA filialų kūrimas.

1963 m. spalio 30 d. respublikos vyriausybės nutarimu⁷⁰ buvo panaikinti rajonų bei miestų valstybiniai archyvai ir Archyvų valdybai pavesta savo nuožiūra įsteigti 10 LTSR CVA filialų. Taip ne tiek kiekybiškai, bet ir kokybiškai buvo pertvarkyta žemutinė valstybinių archyvų grandis. Vietoj 38 rajonų⁷¹ ir 3 miestų kintamos fondų sudėties valstybinių archyvų bei Kauno miesto pastovios fondų sudėties archyvo buvo įsteigti pastovios fondų sudėties LTSR CVA filialai Alytuje, Kaune, Kapsuke, Klaipėdoje, Panevėžyje, Raseiniuose, Šiauliuose, Švenčionyse, Telšiuose ir Ukmergėje⁷². Kiekvienam filialui buvo paskirta atitinkama teritorija (nuo 3 iki 6 rajonų). LTSR CVA filialuose 1965 metais sausio 1 d. buvo beveik 9500 fondų ir daugiau kaip 2 mln. s. v.⁷³, paveldėtų iš panaikintų rajonų bei miestų valstybinių archyvų. Dalis fondų buvo perduotinė į LTSR CVA, buvo smulkių fondų, vėliau įėjusių į fondų junginius, nemaža nesaugotinos medžiagos bei gražintinos įstaigoms personalinės dokumentacijos. Dėl to 1971 metų sausio 1 d. filialuose, nežiūrint intensyvaus komplektavimo per penkmetį, buvo tik daugiau kaip 8000 fondų ir beveik 1,7 mln. s. v.⁷⁴

Pagal nuostatus⁷⁵ LTSR CVA filialai — tai pastovios fondų sudėties archyvai, finansuojami iš respublikinio biudžeto lėšų ir tiesiogiai pavaldūs Archyvų valdybai, saugojantys filialui skirtoje teritorijoje susikaupusią dokumentaciją nuo 1944(1945) metų pagal Archyvų valdybos tvirtinamą sąrašą. Išimtis padaryta tik Kauno filialui, kur saugomi neturintys respublikinės reikšmės 1918—1944 metų kai kurie Kauno miesto ir apskrities įstaigų fondai. Numatyta taip pat filialus komplektuoti, naudojantis visuomenės, mokslo ir kultūros veikėjų, gamybos, žemės ūkio pirmūnų bei novatorių asmeninės kilmės medžiaga, jei ji netinka centrinių valstybinių archyvų profiliui.

Taip reorganizavus archyvus, buvo patikslintas Respublikos archyvų tinklas, sustiprintas ryšys tarp valstybinių archyvų, padidintos žemutinės archyvų grandies galimybės ir jų vaidmuo. Panaikinus vykdomiesiems komitetams pavaldžius rajonų (miestų) valstybinius archyvus, vietinės Tarybos buvo nenušalintos nuo archyvų darbo organizavimo reikalų tvarkymo.

Po šio pertvarkymo ir toliau buvo tebetikslinamas LTSR CVA profilis, o tai susiję su naujų centrinių valstybinių archyvų steigimu. Nauji valstybiniai archyvai buvo steigiami Archyvų valdybos įsakymais.

Respublikos valstybiniams archyvams susirūpinus specifinių dokumentų kaupimu, paprastai būdavo steigiamas atitinkamas LTSR CVA skyrius. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje taip atsirado kino-foto-fonodo-

⁶⁹ Vilniaus miesto valstybinio archyvo atkūrimo bet kuria forma klausimas aktualus iki šiol, nes tai susiję su LTSR CVA profilio patikslinimu. Šį archyvą atkurti bandyta ir reorganizavus žemutinę archyvų grandį. Tam tikslui 1964 m. liepos mėn. LTSR CVA sudėtyje buvo įsteigtas Vilniaus m. įstaigų ir organizacijų fondų skyrius (žr. CVA, f. R-234, ap. 2, b. 556, l. 67). Archyvo atkūrimo klausimas buvo primirštas po 1965 m., pertvarkius archyvų vidaus struktūrą gamybiniu principu ir likvidavus minėtą skyrių.

⁷⁰ Žinios, 1963 m., Nr. 32, p. 582.

⁷¹ Tuo metu respublikoje buvo jau tik 41 rajonas, be to, Klaipėdos, Panevėžio, Šiaulių rajonus aptarnavo atitinkami miestų archyvai.

⁷² CVA, f. R-234, ap. 2, b. 506, l. 4.

⁷³ CVA, f. R-234, ap. 2, b. 571, l. 3, 5, 7.

⁷⁴ Ten pat, b. 962, l. 3, 5, 7.

⁷⁵ Ten pat, b. 556, l. 12—16.

kumentų skyrius, o 1961 metų antrame pusmetyje — literatūros ir meno fondų skyrius⁷⁶. Tokie skyriai neatitiko LTSR CVA profilio, todėl buvo atskiriami į atskirą archyvą.

1965 m. rugpiūčio 1 d. LTSR CVA kino-foto-fonodokumentų skyriaus pagrindu buvo įsteigtas LTSR Centrinis valstybinis kino-foto-fonodokumentų archyvas⁷⁷. Prieš steigiant šį archyvą, 1965 metų sausio 1 d. fonduose buvo sukaupta 2000 s.v. kino dokumentų, 41 000 fotodokumentų (27 000 negatyvų) ir 45 dokumentiniai garso įrašai⁷⁸. Prie šio archyvo prijungta mikrofotolaboratorija, vėliau išaugusi į reprografijos skyrių ir restauracijos dirbtuvės bei knygrišykla. Archyvas pradėjo aktyviai kaupti audiovizualinius dokumentus. Pradėti kurti audiovizualiniai dokumentai mokslo tikslams specialiai archyviniam saugojimui — respublikos kino metraštis, garso metraštis, specialios fotografijos. Į šio archyvo fondus būtinai turi įeiti politinės, mokslo ar kultūros-švietimo reikšmės audiovizualiniai dokumentai, bet kada pagaminti Lietuvos teritorijoje veikusiose ar veikiančiose įstaigose bei organizacijose (privatių asmenų pagaminti analogiški dokumentai į archyvą patenka tik jų laisvanoriškai perduoti): dokumentinių-kronikinių kino filmų, telefilmų ir teležurnalų negatyvai ir pozityvai, taip pat medžiaga, neįėjusi į žurnalus, fotodokumentų negatyvai (kai nėra negatyvų — juos pakeičiantys pozityvai), albumai, kronikiniai-dokumentiniai ir meniniai, turintys dokumentinės reikšmės, garso įrašai⁷⁹. Mūsų nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje (1971.I.I) archyve jau buvo 6000 s.v. kino dokumentų, 74 000 fotodokumentų (54 000 negatyvų) ir arti 1000 vienetų dokumentinių garso įrašų⁸⁰.

Nuo 1968 m. birželio 12 d. LTSR CVA literatūros ir meno fondų skyrius reorganizuotas į LTSR Centrinį valstybinį literatūros ir meno archyvą⁸¹. Šio archyvo fondus sudaro dvi grupės: oficialios ir asmeninės kilmės fondai. Pagal nustatytą profilį į archyvo fondus įeina lietuvių grožinė literatūra ir meno istoriją atspindinti dokumentacija, susikaupusi bet kada veikiant valstybinėms bei mokslo įstaigoms, visuomeninėms ir kūrybinėms organizacijoms, mokykloms, leidykloms, laikraščių bei žurnalų redakcijoms, susijusioms su literatūros ir meno klausimais⁸². Nuostatais archyvui suteikiamos didelės galimybės kaupti literatūros ir meno veikėjų, nepriklausomai nuo jų gyvenimo laiko bei vietos, — rašytojų, poetų, dramaturgų, apybraižininkų, publicistų, literatūros tyrinėtojų, režisierių, aktorių (teatro, kino, estrados, cirko), kompozitorių, muzikantų-atlikėjų, muzikologų, kinooperatorių, kinotyrininkų, dailininkų, skulptorių, architektų, menotyrininkų, leidėjų, redaktorių, bibliografų, tautosakininkų, filologų, etnografų fondus⁸³.

Tokio tipo saugykla valstybinių archyvų sistemoje buvo įsteigta kiek pavėluotai. Kiek ji reikalinga, rodo ir šio archyvo komplektavimosi intensyvumas. Reorganizuojant 1968 metais literatūros ir meno fondų skyrių, jame buvo 111 fondų ir 12 000 s.v.⁸⁴, o 1971 metų sausio 1 d. archyve jau buvo laikoma daugiau kaip 180 fondų ir daugiau kaip 23 000 s.v.⁸⁵ Nemažą dalį čia sudaro asmens fondai. Per trumpą laiką šis archyvas tapo svar-

⁷⁶ CVA, f. R-234, ap 2, b. 35, l. 11.

⁷⁷ Ten pat, b. 639, l. 40.

⁷⁸ Ten pat, b. 571, l. 4.

⁷⁹ Ten pat, b. 716, l. 9—10.

⁸⁰ Ten pat, b. 962, l. 8.

⁸¹ Ten pat, b. 839, l. 30.

⁸² Ten pat, l. 38.

⁸³ Ten pat, l. 39.

⁸⁴ Ten pat, b. 866, l. 8.

⁸⁵ Ten pat, b. 962, l. 7.

biausia lietuvių tarybinės literatūros istorijos bei kompozitorių fondų saugykla respublikoje.

Audiovizualinių dokumentų archyvai yra visose sąjunginėse respublikose, net kai kuriose srityse, o literatūros ir meno archyvai daug kur dar tik kuriasi, kai kurios sąjunginės respublikos jų visai neturi (pvz., Latvijos TSR ir Estijos TSR). Visi Tarybų Lietuvos valstybiniai archyvai 1970 metų pabaigoje turėjo beveik 5,5 mln. s. v. (arti 10 000 fondų)⁸⁶.

Su valstybinių archyvų organizaciniais klausimais glaudžiai susiję jų komplektavimo klausimai. Saugomų dokumentų skaičius, komplektavimo intensyvumas neretai lemia ir archyvų tinklo pakitimus, todėl būtina bent trumpai apžvelgti pagrindinius komplektavimo momentus.

Pirmaisiais pokario metais svarbiausias valstybinių archyvų uždavinys,— sukaupti po karo išlikusius buržuazinio bei hitlerinės okupacijos laikotarpiu dokumentus. 1945 metais buvo paruoštas 1946—1950 m. perspektyvinis archyvų komplektavimo planas, tačiau tikslesnių duomenų apie priimtinių dokumentų skaičių neturėta (planuota priimti 1,5 mln. s.v.)⁸⁷. Jau nuo 1946 m. apskričių archyvai priiminėja ir tarybinio laikotarpio dokumentus (rinkimų medžiaga). Daugiau tarybinio laikotarpio dokumentų pradėta kaupti nuo 1950 metų, panaikinus apskričių įstaigas bei valsčių Tarybų vykdomuosius komitetus. Kiek intensyviai komplektuojami valstybiniai archyvai, iliustruojama žemiau pateikiamoje lentelėje⁸⁸:

Archyvai	Per kalendorinius metus sukaupta						
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
LTSR CVA	370 000 s. v. ir 9 t	126 000 s. v. ir 6 t	142 000 s. v.	43 000 s. v.	36 000 s. v. ir 1,5 t	26 000 s. v.	32 000 s. v.
LTSR CVA Kauno filialas	57 000 s. v. ir 115 t	37 000	27 000	13 000	157 000	126 000	26 000 s. v.
Apskričių (rajo- nų) valstybi- niai archyvai	526 000 s. v. ir 1,2 t	181 000 s. v. ir 9 t	128 000 ⁸⁹ s. v. ir 21 t	100 000 s. v. ir 0,5 t	30 000 s. v. ir 1 t	56 000 s. v. ir 0,2 t	42 000 s. v.
Iš viso	953 000 s. v. ir 125,2 t	344 000 s. v. ir 25 t	297 000 s. v. ir 21 t	156 000 s. v. ir 0,5 t	223 000 s. v. ir 1 t	208 000 s. v. ir 0,2 t	100 000 s. v.

1951 metais iš esmės baigta koncentruoti įstaigose ar be priežiūros buvusi buržuazinio bei hitlerinės okupacijos laikotarpių dokumentacija. Įstaigose dar buvo užsilikusių tokio pobūdžio dokumentų, bet toliau juos kaupti pamiršta⁹⁰. 1951 metais jau pradėta koncentruoti į Kauną bei Vilnių šių laikotarpių fondai iš rajonų valstybinių archyvų. Vilniuje buvo kaupiami buvusių Vilniaus ir Šiaulių, o Kaune — Kauno ir Klaipėdos sričių dokumentai⁹¹. 1951—1963 metais iš rajonų valstybinių archyvų į LTSR CVA ir Kauno archyvą buvo perkelta s.v.⁹²:

⁸⁶ CVA, f. R-234, ap. 2, b. 962, l. 9.

⁸⁷ Ten pat, LTSR Valstybinių archyvų 1946—1950 m. perspektyvinis komplektavimo planas.

⁸⁸ Ten pat, Archyvų skyriaus 1945—1951 m. darbo ataskaitos.

⁸⁹ T. sk. 10 000 s. v. XVI—XVIII amž. Radvilų bei Tiškevičių dokumentų priimta iš Biržų kraštotyros muziejaus.

⁹⁰ CVA, Archyvų skyriaus 1955 m. ataskaita-pranešimas.

⁹¹ Ten pat, f. R-234, ap. 2, b. 129, l. 22.

⁹² Ten pat, Archyvų skyriaus 1951—1954, 1956—1957 m. darbo ataskaitos; b. 506, l. 11—12; b. 530, l. 12.

1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
185 000	67 000	22 000	34 000	...	23 000	3000	66 000	50 000	124 000	39 000	14 000	—

1949 metais, sprendžiant archyvų profiliavimo klausimą, iškilo reikalas svarbesnius fondus iš Kauno filialo perkelti į Vilnių. 1950—1951 metais iš Kauno buvo pervežta daugiau kaip 1 mln. s.v.⁹¹ Buržuazinio bei hitlerinės okupacijos laikotarpių įstaigų fondai CVA Vilniuje vėl intensyviau imti kaupti nuo 1966 m.⁹⁴ Šie fondai iš esmės Vilniuje baigti koncentruoti devintojo penkmečio pradžioje⁹⁵.

Kartu buvo toliau kaupiami į LTSR CVA kituose TSRS archyvuose buvę fondai, evakuoti iš Lietuvos į Rusijos gilumą pirmojo pasaulinio karo metais. Tokie fondai arba jų likučiai buvo pradėti perduoti į Tarybų Lietuvą 1946 metais. Diduma Tarybų Lietuvai priklausančių dokumentų buvo gražinta iki 1954 metų, nors daug dokumentų, ypač iš Baltarusijos TSR, buvo gaunama iki 1962 m.⁹⁶ Daugiausia tokio pobūdžio dokumentų buvo gauta iš Maskvos, Leningrado archyvų. Paminėtini senieji aktai (Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo, Izdo komisijos bei tribunolo, pavietų teismų ir kitos aktų knygos), Vilniaus universiteto, Medicinos-chirurgijos akademijos, Vilniaus liaudies mokyklų direkcijos fondai, Universiteto privilegijų kolekcija, Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos, Vilniaus gubernijos žandarų valdybos, Vlniaus gubernijos braižyklos, žemėtvarkos komisijų, Vilniaus mokymo apygardos globėjo kanceliarijos, įvairių administracinių bei mokymo įstaigų, teismų fondų dalys, taip pat Muravjovo muziejaus kolekcijos dalis. Iš Maskvos bei Minsko archyvų gauti 1918—1919 metų tarybinių įstaigų bei kai kurių 1920 metų revoliucinių komitetų išlikę dokumentai. Nemaža bylų gauta iš Baltarusijos TSR archyvų. Šiek tiek bylų gauta iš daugelio RTFSR europinės dalies sričių valstybinių archyvų (Jaroslavlio, Kalinino, Kuibyševo, Oriolo, Riazanės, Smolensko, Tulos). Taip per pokarinį dešimtmetį Lietuvos TSR valstybiniuose archyvuose buvo sukonzentruota visa išlikusi įstaigų, kitados veikusių Lietuvos teritorijoje, dokumentacija, išskyrus Lietuvos Metriką, kuri kaip visasąjunginės reikšmės fondas, remiantis TSRS Valstybinio archyvinio fondo nuostatais, saugoma TSRS Centriniam valstybiniame senųjų aktų archyve Maskvoje (fondas Nr. 389)⁹⁷.

Tuo pačiu laikotarpiu vyko ir atvirkštinis procesas,— Lietuvos TSR valstybiniuose archyvuose buvę, bet nepriklausę jų profiliui fondai buvo perduodami kitų respublikų archyvams⁹⁸.

Jau 1945 metais buvo gražinta į Smolenską (3 vagonai) ir Vitebską (14 vagonų) hitlerinės okupacijos metais iš ten atvežta archyvinė medžiaga⁹⁹. 1950 metais CVA Kauno filialo Pažaislio saugykloje rasta hitlerinės okupacijos metais iš Oršos atgabentų dokumentų. Ir vėliau Tarybų Lietuvos archyvuose buvo randama iš RTFSR sričių karo metais pateku-

⁹³ Ten pat, Archyvų skyriaus 1950—1951 m. darbo ataskaitos.

⁹⁴ Tuo metu filialuose dar buvo virš 600 000 tokio pobūdžio bylų.— CVA, f. R-234, ap. 2, b. 752.

⁹⁵ CVA, Kauno filiale palikta jo profilio 1918—1944 m. dokumentacija, taip pat laikinai palikta saugoti apie 300 000 s.v. LTSR CVIA profilio fondų, kurie ateityje bus pergabenti į Vilnių.

⁹⁶ CVA, f. R-234, ap. 2, b. 530, l. 33.

⁹⁷ Šiuo metu LTSR CVIA jau turi 219 Lietuvos Metrikos knygų mikrofilmų ir iš jų padarytą šių knygų elektrografinę kopiją.

⁹⁸ Turima omenyje fondai įstaigų, kurių centrai buvo už Lietuvos TSR teritorijos ribų.

⁹⁹ CVA, Archyvų skyriaus 1946 m. darbo ataskaita.

sių pavienių bylų, kurios perduodamos pagal profilį. Daugiausia dokumentų iš Lietuvos TSR archyvų pokario metais perduota į Baltarusijos TSR. Tai fondai, kurie dar iki pirmojo pasaulinio ar Didžiojo Tėvynės karo buvo saugomi Vilniaus archyvuose. Į Baltarusijos TSR archyvus perduoti visi Vilniuje saugoti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų bei kitų teismo-administracinių įstaigų, XIX—XX amž. pradžios gubernijų, apskričių, valsčių, taip pat 1919—1939 m. Lenkijos įstaigų, organizacijų bei teismų fondai, kurių sudarytojų veiklos centrai buvo Baltarusijos teritorijoje. Nepilnais duomenimis, į kitų sąjunginių respublikų valstybinius archyvus perduota daugiau kaip 100 tūkst. s.v.¹⁰⁰

Kadangi Baltarusijos TSR valstybiniai archyvai Didžiojo Tėvynės karo metais labai nukentėjo, tai Tarybų Lietuvos archyvai jiems buvo svarbus papildymo šaltinis. Masiškai perdavinėjant į BTR archyvas 1949 m. (o gal dar ir 1945 m., reevakuojant Vitebsko archyvus), būta klaidų, nustatant kai kurių bylų fondinę priklausomybę. Tik tuo galima paaiškinti faktą, kad Baltarusijos archyvuose 1959 metais buvo 33 senųjų aktų pobūdžio fondai, neabejotinai priklausę Tarybų Lietuvos archyvams¹⁰¹.

Labai aktualus buvo tarybinio laikotarpio įstaigų bei organizacijų fondų kaupimo į valstybinius archyvus klausimas, nes, pirmiausia rūpinantis senesnių fondų kaupimu, archyvuose buvo nedaug tarybinio laikotarpio dokumentų. Pagal TSRS Valstybinio archyvinio fondo nuostatus respublikinės reikšmės įstaigų dokumentai į archyvus atiduotini, praėjus 15 metų, o rajonų (miestų) reikšmės — praėjus 5 metams¹⁰². Todėl šis klausimas daug anksčiau iškilo rajonų bei miestų valstybiniams archyvams, kuriuose tarybinio laikotarpio dokumentai buvo komplektuojami daug intensyviau, palyginus su LTSR CVA. Pastarajame tarybinio laikotarpio dokumentai dėl patalpų stokos buvo komplektuojami neplaningai, tik kai būtinai reikėjo, pvz.: panaikinus įstaigą, kai nebuvo kam perduoti jos archyvo. Dauguma jame buvusių tarybinio laikotarpio fondų 1957 metais paveldėta iš Vilniaus miesto valstybinio archyvo. Tačiau rajonų ir miestų archyvai priėmė nemaža nesaugotinos medžiagos, daug personalinių dokumentų, saugotinių įstaigos archyvuose. Dėl tokio TSRS valstybinių archyvų komplektavimo TSRS Valstybinis archyvinis fondas nebuvo papildomas pilnaverte dokumentacija. Archyvuose neretai buvo kaupiami nedidelių, mažareikšmių įstaigų dokumentai, mažai buvo priimama saugoti valstybės valdžios bei valstybės valdymo organų ir kitų svarbesnių vadovaujančių įstaigų dokumentų. 1960 metais pradėta pertvarkyti valstybės archyvų komplektavimas¹⁰³.

Tarybinio laikotarpio dokumentų komplektavimą organizuoti labai padėjo TSRS Ministrų Tarybos 1963 m. liepos 25 d. nutarimas „Dėl priemonių TSRS archyvų darbui pagerinti“¹⁰⁴. Nutarime išskeltas uždavinys — artimiausiais metais priimti į valstybinius archyvus visus dokumentus, kurių saugojimo laikas įstaigose jau pasibaigė, ir tuo valstybiniuose archyvuose sustiprinti dokumentinį pagrindą tarybinio laikotarpio istorijos tyrinėjimams. Siekiant pagyvinti tarybinio laikotarpio dokumentų komplektavimą, pradėtas jo perspektyvinis planavimas visos šalies mastu.

¹⁰⁰ Ten pat, Archyvų skyriaus 1946—1953 m. darbo ataskaitos; R-234, ap. 2, b. 129, l. 51—52; b. 319, l. 40; b. 524, l. 3—4; b. 530, l. 13.

¹⁰¹ CVA, f. R-234, ap. 2, b. 269, l. 22—24, 26—27. Baltarusijos archyvuose iki šiol dar gali būti senųjų aktų knygų, perduotinių į Lietuvos TSR archyvus.

¹⁰² «Вопросы архивоведения», 1959, № 1 (11), стр. 8.

¹⁰³ Примерные списки учреждений, организаций и предприятий, материалы которых подлежат и не подлежат приему в государственные архивы СССР, М., 1960.

¹⁰⁴ «Вопросы архивоведения», 1963, № 3, стр. 3—5.

Siuo požiūriu reikšmingas ir 1966—1970 metų perspektyvinis respublikos valstybinių archyvų komplektavimo planas¹⁰⁵. 1961—1965 metais respublikos valstybiniai archyvai priėmė apie 158 000 s.v. tarybinio laikotarpio dokumentų¹⁰⁶, o 1966—1970 metais priimta jau 381 000 s.v.¹⁰⁷ Pagerėjo priimamų dokumentų šakinė struktūra, pvz., iš valstybės valdžios ir valstybės valdymo organų priimta 81 000 s.v., pramonės valdymo organų bei įmonių — 43 000 s.v., žemės ūkio įstaigų bei ūkių — 151 000 s.v. ir pan.¹⁰⁸ Nebuvo priiminėjami personaliniai bei mažareikšmių įstaigų dokumentai, bet ir šį penkmetį ne visi valstybiniai archyvai tolygiai komplektavosi¹⁰⁹. Tačiau, intensyviau komplektuojant archyvus, sustiprėjo ir išsiplėtė šaltinių bazė tarybinės visuomenės istorijai tyrinėti. Tai ypač aiškiai matyti LTSR CVA, kurio saugyklos pasipildė kai kurių ministerijų, Valstybinės plano komisijos fondais. Čia buvo priimtas stambus LTSR Liaudies ūkio tarybos dokumentų kompleksas.

Nuo 1966 metų Respublikos valstybinių archyvų fondai buvo papildyti mikrofotokopijomis dokumentų, liečiančių Lietuvos istoriją, bet esančių užsienio ar kitų sąjunginių respublikų archyvuose. Kiekvienas archyvas kaupia savo profilio dokumentų mikrofilmus. 1966—1970 metais centrinuose valstybiniuose archyvuose tokių dokumentų mikrofilmų sukaupta 200 000 kadru (LTSR CVIA — daugiau kaip 180 000 kadru)¹¹⁰.

* * *

Lietuvos TSR valstybiniai archyvai buvo atkuriami išvijus hitlerinius okupantus, ir jų valdymas organizuotas, kaip ir visoje šalyje, laikantis tų pačių organizacinių principų, išreikštų 1918 m. birželio 1 d. lenininiam dekrete „Dėl archyvų reorganizavimo ir centralizavimo“, atsispindėjusių TSRS Valstybinio archyvinio fondo nuostatuose (1941 ir 1958 m.).

Lietuvos TSR valstybinių archyvų atkūrimo ir tolesnio organizavimo darbus 1944—1970 m. galima suskirstyti į tris etapus:

1. Valstybinių archyvų atkūrimo ir archyvų tinklo formavimo (1944—1951 m.).
2. Valstybinių archyvų organizacinio stiprinimo (1952—1958 m.).
3. Tolesnio valstybinių archyvų vystymo (1959—1970 m.).

Pats palankiausias archyvų vystymosi laikotarpis prasidėjo nuo 1960 metų, kada buvo atkurtos valstybinių archyvų teisinės būklės lenininės normos.

Pirmomis dienomis po išvadavimo buvo atkurta LTSR CVA ir jo filialo Kaune veikla. Apskričių archyvų atkūrimas užtruko, ir visose apskrityse archyvai nebuvo sukurti.

Respublikos valstybinių archyvų tinklui turėjo įtaką administracinio-teritorinio padalijimo pertvarkymas 1950 metais. Vietinių valstybinių archyvų grandis (rajonų ir miestų) baigta kurti 1956 metais. Kadangi Lietuvos sritys buvo trumpai, jų valstybiniai archyvai nebuvo įkurti.

Tobulinant respublikos valstybinių archyvų tinklą, nuo 1957 metų reorganizuotas centrinių valstybinių archyvų tinklas. 1965—1968 metais, tikslinant LTSR CVA profilį, įsteigti du nauji centriniai valstybiniai archyvai. Dėl to aktyviau buvo kaupiami audiovizualiniai dokumentai ir

¹⁰⁵ CVA, f. R-234, ap. 2, b. 750, l. 36—41.

¹⁰⁶ Ten pat, b. 424, l. 3; b. 506, l. 12, 60; b. 530, l. 12; b. 568, l. 12; b. 749, l. 32—50.

¹⁰⁷ Ten pat, b. 961, l. 2.

¹⁰⁸ Ten pat.

¹⁰⁹ Lietuvos TSR valstybinių archyvų papildymas 1970 metais (informacija), V., 1971.

¹¹⁰ CVA, f. R-234, ap. 2, b. 962, l. 10.

asmeniniai fondai. Nuo 1964 m. reorganizuota žemutinė valstybinių archyvų grandis, pritaikant ją šiuolaikinėms sąlygoms.

Dabartinis LTSR CVA profilis tobulintinas, nes jame saugoma tiek tarybinio, tiek ir buržuazinio laikotarpių fondai, taip pat vietinės reikšmės (Vilniaus m.) dokumentai. Respublikoje dar nesukurtas valstybinis mokslinės techninės dokumentacijos archyvas.

Respublikos valstybiniuose archyvuose sukaupta visa žinoma ikirevoliucinio, buržuazinio ir hitlerinės okupacijos laikotarpių dokumentacija. Pokario metais į Tarybų Lietuvą buvo sugrąžinta visa jai priklausiusi archyvinė medžiaga. Tarybų Lietuva perdavė kitoms sąjunginėms respublikoms, visų pirma Baltarusijos TSR, nemaža fondų, liečiančių jų istoriją.

Lietuvos TSR valstybiniai archyvai vis plačiau komplektuoja tarybinės visuomenės istorijos šaltinius.

Vilniaus Darbo Raudonosios Vėliavos ordino
Valstybinis V. Kapsuko universitetas
TSRS istorijos katedra

Įteikta
1974 m. birželio mėn.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ И ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ СОВЕТСКОЙ ЛИТВЫ

В 1944—1970 гг.

С. ЕГЕЛЯВИЧЮС

Резюме

В статье исследуется процесс восстановления госархивов Советской Литвы и налаживания их деятельности после освобождения территории Литовской ССР от гитлеровских оккупантов, а также дальнейшего развития государственных архивов республики, формирования их сети и состояние на современном этапе. Помимо того, устанавливается периодизация развития архивного дела в Советской Литве, которая в основном совпадает с общепринятой периодизацией истории республики, поскольку процесс этот органически связан с общим развитием социалистического общества и обусловлен им.

Деятельность ЦГА ЛитССР и его филиала была восстановлена в первые дни после освобождения Вильнюса и Каунаса от немецко-фашистских захватчиков. С августа 1944 г. начинается восстановление и создание новых уездных госархивов. Но до проведения районизации (1950 г.) госархивы имелись еще не во всех уездах. С этого времени начинается организация сети райгосархивов, которая заканчивается в 1956 г.

Количественные изменения создали условия для качественного скачка в процессе дальнейшего развития архивного дела в Советской Литве. С 1957 г. начинается создание современной сети госархивов республики. В результате отделения отдела дореволюционных фондов ЦГА ЛитССР был создан ЦГИА ЛитССР (с 1.1.1957 г.). В связи с усилением внимания к комплектованию в госархивы специфических документов и в порядке дальнейшего уточнения профиля ЦГА ЛитССР были созданы два новых центральных госархива — ЦГАКФФД ЛитССР (с 1965 г.) и ЦГАЛИ ЛитССР (с 1968 г.). С 1.1.1964 г. была реорганизована низовая сеть госархивов, поскольку существовавшая в то

время сеть уже не соответствовала требованиям, предъявляемым госархивам в связи со вступлением нашей страны в период развитого социализма. Вместо районных и городских госархивов с переменным составом фондов были созданы качественно новые архивы — филиалы ЦГА ЛитССР с постоянным составом фондов. Таким образом, к концу 60-х годов в республике уже была стройная сеть госархивов.

В статье вкратце рассматриваются вопросы комплектования госархивов республики в 1944—1970 гг., поскольку они тесно связаны с организационными мероприятиями. В настоящее время в госхранилищах сосредоточены все документы, относящиеся к профилю хранилищ ЛитССР, образовавшиеся до 1944 г. С 60-х годов интенсивно происходит процесс комплектования в госархивы источников по истории советского общества. В республику были возвращены все фонды, относящиеся к профилю ее архивов и ранее хранившиеся в архивах Москвы, Ленинграда и других городов. А из госархивов Советской Литвы в архивы БССР и других братских республик Союза были переданы фонды, относящиеся к их профилю.

О НЕКОТОРЫХ ЗАКОНОМЕРНОСТЯХ СТАНОВЛЕНИЯ СТРУКТУРЫ И ФУНКЦИЙ НАЦИОНАЛЬНОГО ФРОНТА В ПОЛЬШЕ

А. ШУЛУС

Прошло более тридцати лет со времени образования Крайовой рады народной КРН) в Польше — первой стране, где в условиях гитлеровской оккупации возник Национальный фронт.

Историческими особенностями Национального фронта являются: а) завоевание рабочим классом руководящей роли в процессе национально-освободительной борьбы; б) его возникновение не в результате стихийного процесса, а по инициативе и под руководством Польской рабочей партии, творчески применившей марксистскую теорию к специфическим условиям своей страны и разработавшей четкую, научно обоснованную программу деятельности Национального фронта, сумевшей добиться ее осуществления, и в) перерастание его из органа национально-освободительной борьбы в орган национально-демократической революции, а затем в целый ряд институтов государственной власти. Таким образом, КРН как форма Национального фронта в Польше в известном смысле явилась классической и высшей формой организации национального единства.

Исторический опыт КРН вызвал огромный политический и научный интерес. Историки, социологи, юристы и философы проделали значительную работу по всестороннему изучению ее деятельности, начиная кропотливым сбором документов¹, источников, воссозданием ее истории и кончая теоретическими обобщениями².

Большой интерес к этой проблеме и в настоящее время проявляют ученые СССР, а также Польши и других стран народной демократии³.

В монографии В. С. Парсадановой на основе обширного фактического материала исследуется процесс формирования Национального фронта в Польше, прослеживаются основные исторические этапы его развития, изменение взаимоотношений классовых сил, дается обзор и оценка исторической литературы по данному вопросу.

¹ См. *W dziewięćdziesiąt rocznicę powstania Polskiej Partii Robotniczej (Materiały i dokumenty)*, Stycz. 1942 r.—grudz. 1948 r., Warszawa, 1952 (В дальнейшем — *Materiały i dokumenty*); *Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942—1943, Wybór materiałów i dokumentów*, Warszawa, 1959. *W walce o sojusz robotniczo-chłopski, Wybór dokumentów i materiałów*, Warszawa, 1959; *Prawda o żołnierzach batalionów chłopskich*, Praca zbiorowa, Warszawa, 1948; *Ruch oporu na Lubelszczyźnie (1939—1944)*, Lublin, 1960.

² См. *Rawski T., Stąpor Z., Zamojski L., Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939—1943, Węzłowe problemy*, Warszawa, 1963; *История Польши*, Т. 3. М., 1958; *Очерки истории народной Польши*, М., 1965; *Парсаданова В. С., Формирование Национального фронта в Польше (1944—1946 гг.)*, М., 1972.

³ См. *Общие закономерности и особенности перехода к социализму в разных странах*. М., 1962; *Гоушка И. и Кара К., Характер народно-демократической революции*. М., 1958; *Ягодовский Л. С., Народный фронт в европейских странах социализма*. М., 1968; Более подробный обзор литературы по данному вопросу см. *Парсаданова В. С., Указ. соч.*, с. 6—9.

Л. С. Ягодовский в своей книге анализирует роль и функции организаций Народного (национального) фронта в европейских странах народной демократии на различных этапах народно-демократической революции, выявляет общие черты, характерные для его деятельности.

В ряде работ теоретические аспекты данной проблемы рассматриваются в основном как части народно-демократической революции. Все больше уделяется внимания изучению внутренних закономерностей Национального фронта.

Такой интерес объясняется тем, что структура Национального фронта, его историческая роль и опыт имеют огромнейшую научную ценность, поскольку проблема национального единства и социальных отношений, объединение всех революционно-демократических сил в национально-демократической революции и всех революционных сил в едином мировом революционном процессе приобретают в современных условиях всебольшую актуальность.

Дальнейшей разработки требуют проблемы соотношения национального и социального в народно-демократической и национально-демократической революциях; выявления закономерностей перерастания Национального фронта из органа руководства революцией в государственные органы; взаимоотношения различных партий в Национальном фронте, в частности, завоевания руководящей роли рабочим классом и его партией; перехода революционно-демократических партий на позиции научного социализма; обобщения исторического опыта и применения его в современных условиях и особенно процесса модификации общих принципов деятельности Национального фронта применительно к развивающимся странам.

* * *

В течение 1943 г. начинает создаваться новая расстановка классовых сил на международной арене. Поражение немецко-фашистских захватчиков на Волге изменило соотношение сил в пользу Советского Союза и антифашистской коалиции. Становились очевидными решающая роль СССР в разгроме гитлеровской Германии и усиление антигитлеровской коалиции, вопреки планам международной реакции и классовым интересам англо-американского империализма.

В борьбе против фашизма и колониализма важным фактором, содержание которого приобретало все более революционный характер, становилось национально-освободительное движение. Взаимодействие и дальнейшее развитие этих факторов положило начало революционной ситуации в значительной части мира.

Таким образом, международная обстановка способствовала вступлению национально-освободительной войны в Польше в новый исторический этап.

Анализ социально-экономических процессов, действий различных партий и их программ показывает поляризацию основных социальных сил как в национально-освободительной борьбе, так и в решении вопросов будущего социального устройства Польши: с одной стороны, организации, представляющие различные социальные слои народа, в которых усиливается понимание необходимости совместных действий и объединения, и, с другой, — имущие классы, своей антинациональной политикой все более изолирующие себя от народных масс⁴.

⁴ См. *Rawski T., Stapor Z., Zamojski L., Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939—1945, rozdz. 18, s. 309—316; rozdz. 20, s. 322—335.*

Произошли также существенные изменения в социально-экономических условиях и характере самих движущих сил национально-освободительной борьбы, все более ускоряющей развитие революционной ситуации. Это получило отражение в значительном усилении роли пролетариата в борьбе против оккупантов — увеличилось количество и численность отрядов Гвардии Людовой (ГЛ), улучшились их вооружение и боевой опыт. Высокая степень организованности пролетариата, эффективность его борьбы способствовали массовому переходу бойцов других военных соединений в ГЛ, дальнейшему развитию форм ее сотрудничества с отрядами Батальонов Хлопских (БХ) и Армии Крайовой (АК).

Важным моментом развития революционной ситуации явился поворот широких крестьянских масс к совместной деятельности с пролетариатом и дальнейшее их размежевание с имущими классами, усилившийся раскол в среде самого крестьянства, а также между руководством его и низовыми организациями. В этот период формируются новые отряды Батальонов Хлопских, усиливается вооруженная борьба крестьян, зачастую срывающая планы оккупантов. Борьба крестьянства все отчетливее принимает революционно-демократический характер, все более сливается с освободительной борьбой рабочего класса, что приводит к новым формам их сотрудничества и новым классовым отношениям.

Указанные процессы, противоречившие интересам имущих классов, усиливали стремление последних удержать крестьян под своим идеологическим и политическим влиянием, вели к обострению классовой борьбы.

* * *

В результате переговоров Польской рабочей партии с левыми элементами Рабочей партии польских социалистов и другими демократическими общественными организациями было достигнуто соглашение о единстве действий в национально-освободительной борьбе, изложенное в «Манифесте» этих групп⁵.

Манифест определил политическую линию и задачи демократических организаций в период освобождения страны от фашистских захватчиков, когда решались судьбы польского народа и «польский народ лишен руководства, которое согласно воле широких масс руководило бы их борьбой, которое согласно интересам народа вело бы его политику»⁶, ибо «лондонское правительство подчинило всю свою политику главной цели — восстановлению досентябрьского строя»⁷. Главная задача всех демократических организаций — «образование такого представительства, которое возглавило бы борьбу, сплотило разрозненные силы и указало народу путь, вывело бы Польшу из состояния изоляции и одиночества и связало нас самыми тесными узами дружбы и сотрудничества со всеми народами, борющимися против жестокого врага»⁸. Эти организации выступили с инициативой «создания Крайовой рады народовой как фактического политического представительства

⁵ В декабре 1943 г. Комитет национальной инициативы, группа социалистов (левое крыло РППС), группа деятелей левого крыла Крестьянской партии Строництво Людове (СЛ), БХ, командование ГЛ, представители подпольного профсоюзного движения, беспартийных демократов, демократической интеллигенции, ремесленников, некоторых местных групп АК, «Союза борьбы молодых» и др. демократических групп опубликовали «Манифест» — первый документ Национального фронта, свидетельствующий о растущей тенденции к объединению сил движения сопротивления в Польше.

⁶ Materiały i dokumenty, s. 250.

⁷ Там же, с. 248.

⁸ Там же, с. 250.

ва польского народа, уполномоченного выступать от его имени и руководить борьбой до момента освобождения Польши от оккупантов»⁹.

В Манифесте излагалась программа деятельности КРН: руководство военной и гражданской борьбой и самозащитой народа против оккупантов; установление сотрудничества с Советским Союзом и всеми союзными странами; борьба за создание независимого, суверенного Польского государства, воссоединение всех польских земель в едином государстве, установление границы на востоке в соответствии с правами и интересами народов Советского Союза и Польши; создание общественно-политического строя на основе широкой демократии путем экспроприации помещичьей земли и передачи ее крестьянам и батракам, национализации крупной промышленности, банков, транспорта, повышение материального и культурного уровня трудящихся масс и обеспечение им условий свободной, культурной жизни¹⁰. В нем также указывалось, что для осуществления этих задач КРН должна создать Главное командование Армии Людовой для руководства вооруженной борьбой народа, образовать Временное правительство из представителей демократических групп, пресечь попытки реакции развязать гражданскую войну¹¹. Основу этой программы составляли важнейшие положения декларации ППР «За что мы боремся?». Таким образом, Манифест представлял собой четкую и последовательную программу руководства объединенными силами народа, завершения национально-освободительной борьбы и одновременно революционно-демократического преобразования общества.

14 декабря 1943 г. ЦК ППР от своего имени и от имени групп, подписавших Манифест, обратился к руководству СЛ и РППС с предложением принять активное участие в организации КРН, но они, вопреки стремлениям низов, отказались от сотрудничества. Лишь левые элементы РППС положительно реагировали на это предложение.

В ночь на 1 января 1944 г. в Варшаве представители ряда демократических организаций приняли решение о создании КРН. Был избран ее исполнительный орган — президиум. Председателем КРН стал видный деятель ППР Б. Берут. Были приняты декларация, временный устав рад народных, декрет о создании Армии Людовой, воззвание к народу об организации самообороны от фашистского террора, обращение к союзным государствам с просьбой о помощи оружием. На заседании КРН командование ГЛ передало в ее распоряжение свои силы и обязалось подчиниться ее руководству¹². Декларация в соответствии с Манифестом демократических организаций определяла задачи и принципы деятельности КРН. Главной задачей было «Объединение и мобилизация всех сил народа... на борьбу не на жизнь, а на смерть с озверевшими оккупантами с целью освобождения Польши»¹³. Для осуществления этой цели КРН создает Армию Людову — вооруженную силу народа, которая должна сосредоточить в своих рядах всех желающих бороться за независимость Родины и берет на себя «верховную власть над вооруженными силами польского народа»¹⁴. Был принят специальный декрет, в котором указывалось, что основа вооруженных сил народа — Армия Людова, двуединой задачей которой является беспощадная борьба с оккупантами, вплоть до завоевания

⁹ Там же, с. 251.

¹⁰ Там же, с. 251.

¹¹ Там же, с. 252.

¹² История Польши, т. 3, с. 609—610.

¹³ *Materialy i dokumenty*, s. 266.

¹⁴ Там же, с. 269.

независимости, и «защита основ демократического устройства Польши, ее независимость и суверенитет»¹⁵. Этим декретом на нее возлагались обязанности завершения борьбы с оккупантами совместно с армиями союзных народов.

КРН подтверждала, что освобожденная Польша должна обеспечить широким трудящимся массам города и деревни — рабочим, крестьянам, ремесленникам, работникам умственного труда и интеллигенции — материальное благосостояние, образование, демократические права и роль хозяев страны. Наконец, КРН выступила против попыток эмигрантского правительства Польши в Лондоне представлять польский народ¹⁶.

* * *

Создание Армии Людовой явилось завершением тех тенденций к совместным объединенным действиям ГЛ, БХ, части АК и других организаций, возникших в ходе национально-освободительной борьбы. Это положило начало становлению вооруженного народа, новых форм союза трудящихся и превращению рабочего класса и его партии в руководящую силу. На данном этапе руководящая роль пролетариата выражалась в том, что он стал самым активным борцом за независимость, а методы его борьбы и идеи получили широкое распространение. За основу объединения были приняты Гвардия Людова и другие организации рабочего класса. Программа-минимум ППР становится основой программы КРН. На большинство руководящих постов избирались представители рабочего класса, члены ППР. Во главе АЛ стали представители различных организаций и партий: главнокомандующим был избран беспартийный генерал Роля-Жимерский, начальником штаба — член ЦК ППР Ф. Юзвяк («Витольд»), КРН представлял в АЛ А. Чаковский.

О растущем влиянии АЛ свидетельствуют многочисленные рапорты с мест: «Мы находимся в стадии формирования АЛ из различных организаций и главным образом из БХ. Необходимо подчеркнуть, что командир диверсантов АК вместе со своими людьми в количестве 100 человек явился в АЛ. Бегство к нам из других организаций стало массовым. Недостает лишь оружия»¹⁷.

В другом донесении отмечалось: «Отношение к нам других организаций является вполне терпимым. У них большая паника. Огромное удивление и восторг вызывает оружие, которым мы обладаем. Все желают наладить с нами контакты. Люди из АК массово желают перейти к нам»¹⁸.

Численный рост отрядов привел к созданию более крупных войсковых единиц — бригад, что повысило боеспособность народной армии, позволило вести борьбу с более крупными силами оккупантов. Хотя основой объединения были отряды ГЛ, некоторая часть отрядов БХ, не отказываясь от сотрудничества с АЛ, формы которого становились более тесными, все же еще длительное время сохраняла свою организационную самостоятельность. Так, в рапортах командования АЛ сообщалось, что «по линии создания общего фронта подготовлены 22 специальные декларации, подписанные некоторыми командирами или отрядами БХ, порвавших с реакцией и создавших собственное крестьянское командование»¹⁹. На состоявшейся 30 мая 1944 г. конференции

¹⁵ Там же, с. 267.

¹⁶ Там же, с. 269—270.

¹⁷ Ruch oporu na Lubelszczyźnie (1939—1944), t. 1. Lublin, 1960, s. 153—154.

¹⁸ Там же, с. 274.

¹⁹ Там же, с. 248.

организации ППР, АЛ с БХ речь шла об установлении тесного сотрудничества в целях самообороны. Было решено запретить самовольные действия без разрешения руководства, реквизировать продовольствие только с согласия обеих сторон, рекомендовалось оказывать содействие советским диверсионным отрядам продовольствием, информацией и военной помощью²⁰. Однако осуществление совместных действий было противоречивым и сложным процессом, поскольку и в этом проявлялись непоследовательность, колебания и другие характерные черты, присущие крестьянству.

Аналогичные формы сотрудничества развивались также с отрядами АК. На двух конференциях представителей АЛ и АК было достигнуто соглашение о беспрепятственном передвижении их отрядов, оказании взаимной помощи в борьбе с оккупантами и признана общность целей борьбы за свободу народа²¹. В одном из донесений указывалось, что в беседах с отдельными представителями АК и БХ последние высказались за безусловное военное сотрудничество с АЛ. Сообщение об этом было с удовлетворением принято на съезде АК²².

* * *

Главными итогами периода становления Национального фронта являются возникновение объединенного вооруженного народа, возросшая его организованность и превращение в значительную политическую силу, что в конечном счете привело к рождению новых закономерностей в национально-освободительной борьбе, социальный аспект которой становится неотделимым от национального. Более того, успешный ход сопротивления оккупантам все более выдвигает этот аспект на первый план, делает его определяющим, в то же время на органы национально-освободительной борьбы возлагаются все более широкие социально-политические функции.

Процесс создания органов национального и социального освобождения в самых различных формах начался еще до возникновения КРН, поскольку потребность в них возникла уже в ходе национально-освободительной борьбы. Для руководства ею нужен был центр, задачей которого становилось направление и координирование деятельности низовых организаций КРН. Предвидя необходимость создания подобного центра, ППР еще в 1942 г. выдвинула идею создания прообраза такого органа — национальных комитетов борьбы. В течение 1943 г. широкий размах движения сопротивления оккупантам сделал невозможным дальнейшее его развитие без объединения разрозненных организаций в единый фронт для руководства борьбой на местах, тем более, что спонтанно уже возникали подобные формы сотрудничества различных классовых организаций. Инициатива масс свидетельствовала о том, что национально-освободительная борьба вступила в новую фазу.

Новым на данном этапе национально-освободительной борьбы было то, что возникновению и деятельности военных организаций неизбежно сопутствовало создание организаций для разрешения социальных вопросов, иначе говоря, военная и социальная деятельность народа становилась нераздельной. Это, прежде всего, выразилось в создании различных объединений невоенного характера, еще связанных с национально-освободительной войной, поскольку основной задачей в то время являлось победоносное окончание борьбы с оккупантами.

²⁰ Там же, с. 245.

²¹ Там же, с. 351.

²² Там же, с. 296.

Создание КРН — высшего органа руководства национально-освободительной борьбой — было естественным завершением процесса поисков форм объединения. Основываясь на этом опыте, КРН приняла декрет и Временный Статус рад народных всех степеней. Фактической и морально-правовой основой возникновения и дальнейшей деятельности рад народных явились самоотверженная вооружённая борьба польского народа с оккупантами, демократические положения конституции 1921 г. и Манифест демократических организаций²³.

В создании этих органов могли принимать участие все организации и демократические независимые объединения. Критерием их представительства было прежде всего непосредственное активное участие в вооружённой борьбе с гитлеровскими захватчиками и в гражданских действиях самообороны. Согласно этим принципам в рады народные делегировали своих представителей политические группировки, выступавшие за объединение всех демократических сил народа в борьбе с оккупантами, за свободную и независимую народную Польшу, военные организации, принимавшие участие в этой борьбе, фабричные, крестьянские и усадебные комитеты, профсоюзные организации рабочих и интеллигенции и общественные демократические организации²⁴.

Во Временном Статусе указывалось, что в условиях оккупации рады народные являются подпольными органами власти народа до образования Законодательным собранием соответствующих органов власти и в то же время организаторами и руководителями народной борьбы за освобождение Польши от гитлеровской оккупации²⁵.

18 февраля 1944 г. была организована Люблинская воеводская рада народа (ВРН), а в марте в воеводстве действовало уже пять поветовых и несколько десятков гминных рад народных. С 25 февраля начала свою работу Рада народа Варшавы. Рады народные были созданы в Радомско-Келецком округе, Лодзинском и Краковском воеводствах, в Силезии.

Характерной для данного периода была Люблинская рада народа, созданная при участии всех демократических общественно-политических и военных организаций²⁶ и состоявшая из представителей ППР, СЛ, ГЛ, БХ, РРН, профессиональных союзов, Союза учителей Польши, профсоюзов работников умственного труда и кооперации. Представитель СЛ заявил, что его группа «имеет общую платформу с демократическими организациями и приступает к организации рад народных и созданию АЛ для борьбы за демократическую народную Польшу»²⁷. Создание рад народных, а также АЛ приветствовали представители БХ и Союза учителей. Последний подчеркнул, что рады народные были необходимым завершением деятельности всего лагеря польской демократии²⁸.

О единстве демократических сил представитель профсоюза работников умственного труда сказал: «Сегодня работник умственного труда знает, что к победе польской демократии он должен идти плечом к плечу с польским рабочим и с польским крестьянином»²⁹.

Аналогично прозвучали выступления представителей молодежных организаций и профсоюзов³⁰.

²³ Materiały i dokumenty, s. 273.

²⁴ Там же, с. 274.

²⁵ Там же, с. 277.

²⁶ Ruch oporu... , s. 143.

²⁷ Там же, с. 144.

²⁸ Там же, с. 145.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, с. 145—146.

В выступлении представителя ППР подчеркивалось значение новых форм объединения народа: «С неслыханной радостью приветствовали мы идею создания рад народных в стране, будучи глубоко уверенными в том, что именно на этой платформе все силы польского народа и польской демократии должны совместно стремиться к изгнанию оккупанта из страны и к созданию демократической народной Польши»³¹.

Таким образом, КРН и местные рады народов представляли собой новую форму Национального фронта, впервые объединившую всех трудящихся, мелкую буржуазию и другие слои народа. В принципе не отвергалось участие в нем представителей господствующих классов при условии их участия в национально-освободительной борьбе, но практически рады народов по своему социальному составу были органами трудового народа, стали формой политического, классового союза трудящихся.

В ходе национально-освободительной борьбы происходило перерастание органов руководства ею в органы власти с присущими им функциями. О характере их деятельности свидетельствует протокол первого заседания Пулавской рады народной (30.V.1944 г.), в котором отмечалась необходимость объединения всех демократических (политических, военных и общественных) организаций для беспощадной борьбы с гитлеровскими оккупантами и террором реакции, оказания материальной и организационной помощи АЛ, связи с КРН и ВРН, быстрее создания гминных рад народных и их аппарата³².

По мере возрастания военных успехов, решения задач борьбы с оккупантами на первый план выступали новые задачи органов национального фронта. В данный период, хотя высший орган — КРН — уже был создан, эта особенность новых органов наиболее наглядно проявилась на местах. Вот что сообщается в рапорте командира специального отряда руководителю Пулавского повета от 24 июля 1944 г.: «...Необходимо вместе с БХ взять всю полноту власти, занять поместья, создать поместные комитеты..., мобилизовать всех активистов на работу по захвату власти крестьянами, рабочими и трудовой интеллигенцией демократической народной Польши»³³. Таким образом, в характере национально-освободительного движения все более обнаруживался новый аспект, позволяющий сделать вывод о возникновении и развитии руководящей роли пролетариата, его гегемонии в национально-освободительной борьбе. Это руководство и формы союза рабочего класса и трудящихся масс общества еще не были всесторонними, т. е. общегосударственными, но руководящая роль пролетариата была уже значительной и признанной. На данном этапе национально-освободительной борьбы это выразилось в том, что рабочий класс оказался самым активным, стойким борцом и его деятельность носила направляющий характер. За основу объединения народа были приняты организации рабочего класса. Программа и деятельность КРН базировались на программе-минимум ППР. При наличии коалиционного принципа на ключевые позиции по общему соглашению выдвигались представители ППР.

Из этого следует важнейший вывод, что руководство пролетариата национально-освободительной борьбой и участие в ней широких трудящихся масс принципиально изменяют ее содержание. При руководстве национальной буржуазии угнетаемой нации целью, содержанием этой борьбы является освобождение от гнета буржуазии угнетающей

³¹ Там же, с. 146.

³² Ruch oporu na Lubelszczyźnie (1939—1944), t. 1, s. 344.

³³ Там же, с. 355.

нации, завоевание национальной буржуазией условий для своего господства. При руководстве пролетариата целью, содержанием национально-освободительной борьбы становятся не только последовательное, решительное освобождение от засилья иностранной буржуазии, но и создание условий, исключающих возможность его восстановления, ликвидация всех реакционных элементов, тяготеющих к союзу с иностранным империализмом, осуществление демократических свобод и постепенное (соответственно условиям, темпам и особенностям развития) завоевание власти рабочим классом и всеми трудящимися, участвовавшими в национально-освободительной борьбе, власти, исключающей всякую эксплуатацию.

Дальнейшее развитие национально-освободительной борьбы, особенно организованных форм руководства ею, обусловило и новый характер деятельности ее органов: следовало расширять экономическую базу (эффективную даже с чисто военной точки зрения), а также социальную, придавая ей все более политический характер. В связи с этим функции новых органов неуклонно расширялись, поскольку жизнь постоянно заставляла решать вопросы, выходящие за пределы национально-освободительной борьбы. Их деятельность все более наполнялась социально-политическим содержанием. Сама действительность, диалектика борьбы требовали превращения органов руководства национально-освободительной борьбой в органы, решающие вопросы социального освобождения трудящихся, т. е. в органы революции.

Что представляли собой возникшие в Польше новые органы народа с классовой точки зрения? КРН была высшей формой национального, антифашистского союза, объединившего всех участников национально-освободительной борьбы против оккупантов, независимо от их классовой и партийной принадлежности. Она являлась формой военного союза различных социальных групп, организаций и высшим органом руководства национально-освободительной борьбой во всей стране.

Все эти органы были также классовой организацией пролетариата, крестьянства и всех трудящихся, поскольку они составляли основную силу и ставили своей главной задачей одновременно с национальным освобождением социальное освобождение, отстранение от политической власти имущих классов. Поэтому они уже при своем возникновении были органом руководства социальной борьбой трудящихся.

Особенность этого классового союза уже на данном этапе состояла в том, что руководящая роль пролетариата в национально-освободительной борьбе признавалась некоторой частью общества.

И, наконец, существовали все предпосылки, чтобы в ходе дальнейшей национально-освободительной и социальной борьбы эти органы превратились в высшую форму государственного союза пролетариата, крестьянства и всех трудящихся, т. е. всего народа под руководством пролетариата. Именно в этом состояла диалектика единства национального и классового моментов, в двуединой сущности рад народных были заложены возможности перерастания их в новые органы государственной власти. Таким образом, можно сформулировать важнейшую закономерность национально-освободительной борьбы: на определенном этапе ее развития (когда народные массы становятся основной движущей силой) она неизбежно приобретает социальный характер.

Опыт национально-освободительной борьбы в Польше показывает: 1) уже на этой стадии пролетариат может стать руководителем значительной части демократических сил и в какой-то степени отстранить от руководства обществом эксплуататорские классы в целом или их отдельные группы; 2) борьба крестьянства на определенной ее ступени

приобретает революционно-демократический характер, происходит размежевание значительной части крестьянства с эксплуататорскими классами, возникают разнообразные формы союза с пролетариатом; 3) руководство вооруженным народом со стороны пролетариата принципиально изменяет само содержание национально-освободительной борьбы — она перерастает в революционную борьбу за социальное освобождение; в соответствии с этим различные формы объединения народа и органы для руководства национально-освободительной борьбой все больше превращаются в органы борьбы за социальное освобождение, в органы революции; 4) национально-освободительная война может стать одним из решающих факторов в развитии революционной ситуации.

Вильнюсский ордена Трудового Красного Знамени
государственный университет им. В. Капсукаса
Кафедра философии

Вручено в мае 1974 г.

APIE KAI KURIUOS NACIONALINIO FRONTO STRUKTOROS IR FUNKCIJŲ LENKIJOJE DESNINGUMUS

A. SULUS

Re z i u m ė

1943 metais Lenkijoje įvyko pagrindinių socialistinės šalies jėgų poliarizacijos procesas tiek nacionalinėje-išsivadujamojoje kovoje, tiek ir sprendžiant socialinio pertvarkymo ateities klausimus. Iš vienos pusės formuojasi liaudies stovykla, iš kitos prasideda turtingųjų klasių krizė, vyksta jų izoliacija nuo tautos. Lenkijos darbininkų partija (PPR) per derybas su kitomis organizacijomis susitarė dėl veiksmų vienybės nacionalinėje-išsivadujamojoje kovoje. 1943 metų gruodžio mėn. šios grupės paskelbia Manifestą, kurio pagrindu buvo PPR programos svarbiausi teiginiai. Manifestas buvo pirmasis nacionalinio fronto dokumentas, apibūdinantis esminius klasinių jėgų išdėstymo poslinkius Lenkijoje. Šio proceso organizacinė pabaiga buvo Krašto Liaudies Tarybos (KRN) sudarymas 1944 metais. Buvo išrinktas KRN Prezidiumas, priimta deklaracija, dekretas dėl Krašto Armijos sudarymo, kreipimasis į liaudį dėl savignyos nuo fašistinio teroro organizavimo, kreipimasis į valstybes sąjungininkes dėl pagalbos ginklais. Buvo sudarytos vieningos liaudies ginkluotosios pajėgos — Liaudies Armija (Armija Liudova).

Tai buvo ginkluotų liaudies būrių, naujų darbo žmonių sąjungos formų pradžia, kuri padėjo darbininkų klasei bei jos partijai tapti vadovaujančia jėga. Šiame etape vadovaujantis proletariato vaidmuo pasireiškė tuo, kad jis tapo aktyviu kovotoju už nepriklausomybę, o jo kovos metodai, ideologija vis plačiau pradėjo plisti.

Susivienijimo pagrindu buvo darbininkų klasės organizacijos. PPR programa minimum pasidaro KRN veiklos pagrindu. Ir nors naujieji organai kuriasi koaliciniu principu, tačiau į daugelį vadovaujančių postų buvo renkami darbininkų klasės atstovai, PPR nariai.

Proletariato hegemonija nacionalinėje-išsivadujamojoje kovoje ir plačiųjų liaudies masių dalyvavimas iš esmės keičia jos turinį, nes ji tampa

neatskiriama nuo kovos už socialinį išsivadavimą. Dėl to nacionalinio išsivadavimo organai būtina ir neišvengiamai turi virsti socialinės kovos vadovavimo organais. Todėl KRN apsprendė Liaudies tarybų, kaip liaudies kovos už Lenkijos išsivadavimą ir pagrindinių liaudies valdžios organų organizatorių ir vadovų funkciją.

Liaudies tarybas pradėjo kurti visos aktyviai kovojančios prieš okupantus organizacijos, todėl KRN ir vietinės tarybos buvo tolesnis nacionalinio fronto išvystymas, nauja darbo masių, smulkiosios buržuazijos ir kitų socialinių grupių sąjungos forma. Nebuvo išimtis ir tai, kad dalyvavo turtingųjų klasių atstovai, tačiau iš esmės tarybos savo socialine sudėtimi buvo darbo žmonių organai.

Nacionalinio-išsivadavimo karo patirtis Lenkijoje rodo, kad jau nacionalinės-išsivadavimosios kovos eigoje 1) proletariatas gali tapti žymios demokratiškos jėgų dalies vadovu ir šiek tiek izoliuoti nuo vadovavimo visuomenei eksploatatorių klases arba atskiras jų grupes; 2) valstiečių kova tam tikrame etape įgauna revoliucinį demokratinį pobūdį, valstietijos dalis pamažu atsiriboja nuo eksploatatorių klasės, iškyla įvairios sąjungos su proletariatu formos; 3) organizuojama ginkluota liaudies, kurios branduoliu tampa proletariatas, ir tai iš esmės keičia nacionalinės-išsivadavimosios kovos turinį — ji perauga į revoliucinę kovą už socialinį išsivadavimą; atitinkamai įvairios liaudies susivienijimo formos ir vadovavimo nacionalinei-išsivadavimajai kovai organai palaipsniui virsta kovos už socialinį išsivadavimą organais; 4) nacionalinis-išsivadavimosis karas gali tapti svarbiu, o kartais ir lemiamu revoliucinės situacijos vystymosi veiksmu:

LIETUVOS KP KOVA UŽ PROFSĄJUNGŲ IŠSAUGOJIMĄ IR SUSTIPRINIMĄ FAŠISTINĖS KORPORACINĖS SISTEMOS SĄLYGOMIS

S. CEPULIENĖ

1934—1940 metais susidarė naujos, sudėtingos sąlygos Lietuvos KP darbui legaliose darbininkų organizacijose: Siuo laikotarpiu komunistai turėjo būti nepaprastai lankstūs ir sugebėti plėsti partinį darbą masėse.

Tautininkų¹ vyriausybė Lietuvoje nuo 1934 metų ėmė įgyvendinti korporacinę sistemą, kuria siekė integruoti darbininkus į fašistinį socialinį bei ekonominį mechanizmą. Ši sistema jau buvo taikoma Italijoje, Vokietijoje ir kitose fašistinėse valstybėse.

Taikant fašistinę korporacinę sistemą, priverstinai organizuojama visuomenė pagal verslą ar profesiją į sąjungas (korporacijas)². Ji panaikina klasines darbininkų organizacijas. Fašistinės korporacinės sistemos tikslas — įgyvendinti klasinę taiką tarp išnaudotojų ir išnaudojamųjų, sudaryti „klasinės harmonijos“ iliuziją. Fašistinės korporacijos yra valstybinės valdžios priedėliai ir vykdo kai kurias jų funkcijas. Fašistinė korporacinė sistema sudaro sąlygas žiauriausiai išnaudoti darbininkus. Monopolijos per fašistines korporacijas diktuoja darbininkams vergovines darbo sąlygas ir numato menką darbo užmokestį. Fašistinė vyriausybė korporacinę sistemą laiko viena iš priemonių, tarnaujančių politinei valdžiai stiprinti ir prieš komunizmo pavojų atsilaikyti. Fašistai, taikydami šią sistemą, plačiai naudojo socialinę demagogiją. Jie įrodinėjo fašistinės valstybės „antklasinį“ pobūdį, kėlė „tautos vienybės“ idėją, skelbė, kad valdžia, atseit, vienodai rūpinasi ir darbininkais, ir kapitalistais ir pan. Socialine demagogija ir tam tikrais veiksniais darbininkai buvo integruojami į fašizmo sistemą.

Įgyvendinant fašistinę korporacinę sistemą Lietuvoje, susidarė gana sudėtingos ir nepalankios sąlygos revoliuciniam darbininkų judėjimui, Lietuvos KP veiklai. Todėl istorinėje tarybinėje literatūroje šio klausimo analizei skiriama nemaža dėmesio.

Pirmieji iš marksistinių pozicijų fašistinę korporacinę sistemą įvertino Lietuvos KP vadovai V. Mickevičius-Kapsukas ir Z. Angarietis partijos Centro Komiteto plenuose, posėdžiuose, direktyviniuose laiškuose bei straipsniuose³.

¹ Lietuvių tautininkų sąjunga, tautininkai, — Lietuvos stambiosios miesto buržuazijos, dvarininkų ir buožijos viršūnių partija.

² Korporacija (lot. corporatio) — bendrija, draugija, sąjunga.

³ Z. Angarietis, Dar apie darbo rūnus, Balsas, 1929.VI.25, p. 569.

Z. Angarietis, Kauno darbininkai nesiduoda mulkinami, Priekalas, 1936 m. gegužės mėn., Nr. 5, p. 314.

Z. Angariečio pasisakymai Lietuvos KP CK plenumo, 1934 m. rugsėjis (žr. Lietuvos KP CK Partarchyvas, toliau — PA, f. 77, ap. 17, b. 1, l. 50—51, 61—62).

Z. Angariečio laišakai Lietuvos KP CK Sekretariatui (žr. PA, f. 77, ap. 17, b. 6, l. 114; ap. 18, b. 8, l. 16; ap. 19, b. 5, l. 64).

V. Kapsuko pasisakymai Lietuvos KP CK plenumo, 1934 m. rugsėjis (žr. PA, f. 77, ap. 17, b. 1, l. 52—54, 59).

Pokarinėje tarybinėje lietuvių istoriografijoje paskelbta nemaža knygų, straipsnių, parašyta disertacijų, kuriose nagrinėjama darbo žmonių padėtis, revoliucinis judėjimas bei Lietuvos KP veikla fašistinės tautininkų diktatūros metais. Tačiau neturime nė vieno mokslinio darbo, specialiai nagrinėjančio fašistinės korporacinės sistemos klausimą. Kai kurie korporacinės sistemos klausimai nagrinėjami autorių, liečiančių atskiras fašistinės diktatūros puses.

S. Atamukas monografijoje⁴ pateikia gana įdomios medžiagos, kaip Lietuvos KP išnaudojo korporacinę sistemą ryšiams su masėmis stiprinti. Šiuo klausimu autorius pateikia įdomių ir konkrečių faktų iš partijos veiklos tame darbo bare.

A. Beržinskaitės monografijoje⁵ sukaupta ir apibendrinta labai vertinga medžiaga apie tai, kaip Lietuvos KP panaudojo fašistinę korporacinę sistemą internacionaliniam darbo žmonių auklėjimui.

J. Bulovo monografija „Rinkimai ir „tautos atstovavimas“ buržuazinėje Lietuvoje“⁶ skirta demaskuoti buržuazinių ideologų teigimams apie tariamai egzistavusį Lietuvoje tautos bei jos atskirų sluoksnių atstovavimą buržuazinio-demokratizmo ir fašistinės tautininkų diktatūros metais. Autorius darbe bendrais bruožais nagrinėja ir tai, kaip buvo įvesta korporacinė sistema. Jis teigia, kad korporacinės institucijos meluoja darbininkų klasei ir platiesiems liaudies sluoksniams. Autorius įtikinančiai įrodo, kad jos buvo skirtos viešpataujančios buržuazijos galiai įtvirtinti.

Nors autorius darbe nagrinėja teisingą tariamųjų tautos atstovavimo institucijų pusę, monografijoje sukaupta ir apibendrinta medžiaga turi didelę reikšmę ir istorikams.

A. Gaigalaitė monografijoje⁷ fašistinę korporacinę sistemą glaudžiai sieja su darbo žmonių revoliucine kova. Autorė šiuo klausimu pateikia įdomios ir naujos medžiagos.

B. Sudavičiaus monografijoje⁸ nagrinėjamas klausimas, kaip Komunistų partija panaudojo fašistinę korporacinę sistemą kovoje už darbininkų klasės vienybę. Autorius pateikia vertingos medžiagos, kaip partija traukė mases į savo pusę ir ruošė visuomenės jėgas fašizmui bei kapitalizmui nuversti.

I. Lempertas kandidatiniėje disertacijoje, nagrinėdamas partijos darbą fašistų įkurtose organizacijose, trumpai analizuoja jį ir fašistinėje korporacinėje sistemoje (1½ puslapio)⁹.

S. Černiauskas knygelėje¹⁰ užsibrėžęs nagrinėti, kaip Lietuvos KP panaudojo korporacinę sistemą profsąjunginiam judėjimui. Tenka konstatuoti, kad tai pirmas mėginimas šiuo aspektu ją nagrinėti.

Autorius pagrindinį dėmesį darbe skyrė bendrų korporacinės sistemos klausimų analizei, beveik pamiršdamas užsibrėžtą uždavinį (jam paskyrė tik ½ puslapio¹¹). Jo darbe pasigendama partinių dokumentų su direktyvomis, kaip komunistai privalėjo panaudoti korporacinę sistemą profsą-

⁴ S. Atamukas, LKP kova prieš fašizmą, už Tarybų valdžią Lietuvoje, V., 1958.

⁵ A. Beržinskaitė, LKP veikla auklėjant darbo žmones proletarinio internacionalizmo dvasia 1927—1940, V., 1962.

⁶ J. Bulovas, Rinkimai ir „tautos atstovavimas“ buržuazinėje Lietuvoje, V., 1956.

⁷ A. Gaigalaitė, Darbininkų judėjimo pakilimas Lietuvoje 1929—1934 metais, V., 1957.

⁸ B. Sudavičius, LKP kova už darbininkų klasės vienybę, V., 1961.

⁹ I. Lempertas, LKP strategija ir bendro darbininkų bei antifašistinio liaudies fronto taktika kovos prieš fašizmą laikotarpiu (1926.XII—1940.VI), Kandidatinė disertacija, V., 1960, p. 272—273.

¹⁰ S. Černiauskas, Profsąjunginio judėjimo vystymasis Lietuvoje 1927—1940 metais, V., 1966.

¹¹ Ten pat, p. 57.

junginiam judėjimui plėsti, taip pat, kaip ji buvo panaudota ir kokių teigiamų rezultatų davė profsąjunginiame darbe.

Be minėtų autorių, kai kurios korporacinės sistemos klausimus paliečia R. Šarmaitis straipsnyje „Lietuvos Komunistų partija liaudies revoliucinės kovos ir socialistinės statybos priešakyje“¹².

Nepaisant to, kad Tarybų Lietuvos istorikų paskelbta darbų apie fašistinę korporacinę sistemą, tačiau iki šiol dar mažai nušviestas klausimas, kaip Lietuvos KP panaudojo šią sistemą profsąjunginiam judėjimui išsaugoti bei stiprinti. Autorės tikslas tą spragą užpildyti ir straipsnyje plačiau pagvildinti minėtą klausimą.

Fašistinė korporacinė sistema Lietuvoje buvo įgyvendinama palaipsniui. Prekybos, pramonės bei amatų rūmai¹³ ir žemės ūkio rūmai¹⁴ buvo perorganizuoti fašistiniais pagrindais į korporacines įstaigas. Tie rūmai atstovavo dviem pagrindiniams, anot fašistų, visuomenės luomams: stambiams pramonininkams, prekybininkams ir dvarininkams, buožėms. Pagal fašistų idėją, reikalingi buvo dar vieni rūmai, kurie atstovautų trečiajam luomui — darbininkų klasei.

Tautininkai darbininkų rūmų reikalingumą grindė tuo, jog „/.../ Lietuvos vyriausybė, stovėdama tautos ir valstybės sargyboje, šalia jau buvusių prekybos ir pramonės rūmų, šalia žemės ūkio rūmų, steigia darbininkų rūmus. Visi šitie „rūmai“ atstovauja ekonomiškais natūraliai tautoje bei valstybėje esantiems luomų reikalams“¹⁵.

Socialinę fašistų demagogiją demaskavo Lietuvos KP narys Z. Angarietis. Jis straipsnyje „Dar apie darbo rūmus“ rašė, kad tai kelias „/.../ prie panaikinimo klasinių profsąjungų ir palengvinimo darbininkų fašizacijos“¹⁶.

Šiuo keliu fašistai ir ėjo. Ekonominės krizės sąlygomis krašte stiprėjo darbo žmonių klasinė kova, daugėjo streikų, kurių daugeliui vadovavo darbininkų profsąjungos, stiprėjo Lietuvos KP įtaka darbo žmonėms. Fašistai 1934 metais, norėdami sulaukyti revoliucinį darbininkų judėjimą, pirmiausia griebėsi tiesioginio smurto prieš profsąjungas ir kartu ėmėsi praktiškų žygių Darbo rūmų pirmtakui — Lietuvos darbininkų susivienijimo organizacijai — įkurti.

Fašistai, stengdamiesi pateisinti tiesioginį smurtą prieš darbininkų profsąjungas, ėmė jas šmeižti. Tautininkų spaudoje tendencingai buvo įrodinėjama, kad profsąjungos nebeatitinka laikmečio, kad jos jau paseno, apima tik dalį darbininkų, jiems nieko negali duoti ir pan. Keletas „kaltinimų“ profsąjungoms, kuriuos kėlė fašistinė spauda: „/.../ profsąjungos, užuot jungusios darbininkus, suskaldo juos į dvi tarpusavyje kovojančias stovyklas“¹⁷, „/.../ profsąjungos ne tiek profesinės, kiek ideologinės ar net politinės organizacijos“¹⁸; „/.../ profsąjungų vyriausias tikslas organizuoti ir skelbti streikus“¹⁹; „/.../ dabar gyvenimo sąlygos daugumoje kraštų žymiai pasikeitė. Daugelį profsąjungų uždavinių perėmė valstybė. Atlyginimo dydis, darbo laikas, įmonių vidaus tvarka, darbininkų samdymo ir atleidimo sąlygos, t. y. visa tai, kuo seniau rūpinosi profesinės sąjungos, dabar tvarkoma įstatymų keliu“²⁰. Ir dar vienas gana įdomus fašistų argumentas, kad, atseit, „/.../ profsąjungų išlaikymas

¹² Spalio revoliucija ir visuomeniniai mokslai Lietuvoje, V., 1967, p. 11—69.

¹³ Prekybos, pramonės ir amatų rūmai veikė 1925—1940 m.

¹⁴ Žemės ūkio rūmai veikė 1925—1940 m.

¹⁵ Vairas, 1935, kovas, Nr. 3, p. 266.

¹⁶ Balsas, 1929.VI.25, p. 569.

¹⁷ Darbas, 1937.VI.26.

¹⁸ Ten pat.

¹⁹ Ten pat.

²⁰ Ten pat, 1936.III.21.

darbininkams brangiai kainuoja“²¹. Kadangi profsąjungos gyvuoja darbininkų lėšomis, o krizės metais sumažėjo darbo užmokestis, padidėjo bedarbių skaičius, todėl jos darbininkams ekonomiškai esančios nenaudingos. Fašistai, atseit, gaili darbininkų! Komentarai nereikalingi.

Fašistai, šmeiždami profsąjungas, maskavo savo tikslą. Besiplečiančią darbo žmonių kovą jie stengėsi nukreipti fabrikantams ir fašistinei valdžiai nepavojinga kryptimi, reguliuoti jų santykius, išplėsti darbininkus iš Lietuvos KP įtakos.

Tokiu būdu fašistai, iš vienos pusės, neigė darbininkų profsąjungų reikalingumą, iš kitos,— plačiai propagavo, kad būtina reikalinga korporacinė institucija darbininkams. Jie teigė, kad, „/.../ per visą Lietuvos nepriklausomybės laikotarpį darbininkai neturėjo savo nuolatinės jungiančios organizacijos ir /.../ dabar šią spragą nori (fašistai — S. Č.) užpildyti“; kad darbininkams reikalinga viena stipri organizacija, kuri kovotų su nedarbu, gerintų darbininkų darbo sąlygas, likviduotų konfliktus tarp darbdavių ir darbininkų ir, svarbiausia, kad savo darbe laikytųsi „/.../ valstybės reikalų supratimo principo“²².

Lietuvos KP atskleidė demagoginių fašistinių teiginių esmę. LKP CK atsišaukime, išleistame 1934 m. vasario 21 d., sakoma: „Argi fašistų valdžiai /.../ rūpi darbininkų reikalai? Argi gins darbininkų reikalus ta pati fašistų valdžia, kuri žiauriai slopina kiekvieną darbininkų kovą /.../? Ne, negins ir gint nenori, nes jai rūpi vien išnaudotojų reikalai“²³.

Tautininkų socialinę demagogiją lydėjo atitinkami veiksmai. Darbo rūmų pirmtakas — Lietuvos darbininkų susivienijimo organizacija buvo įkurta iš viršaus. Tam tikslui 1934 m. vasario 18 d. Kauno miesto darbo inspektorius M. Liutermoza V policijos nuovados būstinėje organizavo įvairių pramonės šakų darbininkų „konferenciją“, kurioje dalyvavo 107 „darbininkų“ atstovai iš Kauno, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės ir Ukmergės apygardų įvairių pramonės šakų²⁴.

Delegatus į šią „konferenciją“ parinko įmonių administracija, darbo inspektorai, žvalgybos padedami, o kai kuriose įmonėse buvo organizuoti jų rinkimai darbininkams apgauti. Antai, poligrafijos pramonei „konferencijoje“ atstovavo Pr. Šulaitis, kuris tam neturėjo jokių įgaliojimų. Todėl Lietuvos spaudos darbininkų profsąjunga visuotiniame susirinkime, įvykusiame 1934 m. kovo mėnesį, pašalino jį iš savo narių tarpo²⁵. Popieriaus fabrikui Petrašiūnuose „konferencijoje“ atstovavo darbininkų neįgaliotas E. Jančevskis, todėl šio fabriko darbininkai pareikalavo jį atšaukti²⁶.

„Konferencijos“ darbotvarkė iš anksto nebuvo žinoma. Darbininkų klasės atstovams nebuvo leista joje kalbėti. Kai vienas darbininkas pareiškė, kad jis neturi įgaliojimų rinkti „darbininkų atstovybės“, Kauno miesto darbo inspektorius M. Liutermoza sušuko: „/.../ nemitinguok, tamsta, sėsk ir tylėk!“²⁷.

M. Liutermoza vadovavo visam „konferencijos“ darbui. Savo kalboje jis nurodė šios „konferencijos“ tikslą: „/.../ išrinkti atstovus į steigiamą darbininkų organizacijos atstovybę, kurioje /.../ su valdžios atstovais galėtų tartis dėl darbininkų būklės pagerinimo, /.../ taikiu būdu pašalinti

²¹ Darbas, 1937.VI.26.

²² Darbininkų atstovybės balsas, 1934 m. gegužė.

²³ Lietuvos KP atsišaukimai, t. III, V., 1964, p. 298—299.

²⁴ Darbininkų atstovybės balsas, 1934 m. gegužė.

²⁵ Lietuvos žinios, 1934.III.22.

²⁶ Darbininkų atstovybės balsas, 1934 m. gegužė.

²⁷ Lietuvos KP atsišaukimai, t. III, p. 299.

kilusius konfliktus, nes streikai yra pasenusi priemonė, kuri darbininkams tik padėtį daug pablogina“²⁸.

Paklusnūs fašistams „konferencijos“ atstovai „išrinko“ devyniolikos narių Lietuvos darbininkų susivienijimo organizacijos generalinės atstovybės vadovaujantį centrą²⁹. Tuo „konferencijos“ darbotvarkė buvo išsemta ir baigėsi joje dalyvavusių atstovų funkcijos.

Partijos taktika „Darbininkų atstovybės“ atžvilgiu buvo išdėstyta Lietuvos KP CK atsišaukime į darbininkus ir darbininkes, išleistame 1934 m. vasario 21 d., ir dviejuose Lietuvos KP CK posėdžiuose, kuriuose specialiai šiuo klausimu buvo priimti partiniai dokumentai³⁰.

Lietuvos KP CK atsišaukime ir rezoliucijoje „Dėl vadinamosios „Generalinės darbininkų atstovybės“ atskleista atstovybės esmė — ji darbininkų interesams neatstovauja ir įkurta darbininkams fašizuoti. Atsišaukime pabrėžiama, kad ji nori „...lyg žiurkę įvelt darbininkų mases į fašizmo spąstus, užkabinusi ant tų spąstų liežuvėlio „darbininkų atstovybės“ iškabą“³¹. Todėl Komunistų partija iškėlė lozungą: „Šalin fašistines „darbininkų atstovybes!“ Tegyvuoja profsąjungos!“

Partijos CK įpareigojo komunistus vadovauti darbo žmonių kovai prieš „atstovybę“, reikalauti, kad jiems „atstovaujant“ niekieno neįgaluoti atstovai būtų viešai atšaukiami iš jos, o tuos, kurie joje pasilikę — boikotuoti, protestuoti prieš policinį „atstovybės“ sudarymo principą. Tačiau kartu komunistai privalėjo nevengti „atstovybės“ rengiamų priemonių, o panaudoti jas fašistinių kėslių demaskavimui ir politiniam masių auklėjimui.

Komunistų partijos taktikos tikslas buvo izoliuoti „atstovybę“ nuo darbo žmonių. Lietuvos KP CK rugsėjo (1934 m.) plenumo kalbėjęs šiuo klausimu Z. Angarietis pažymėjo: „Boikotas buvo teisingas. Jei būtume dalyvavę, tai tikrai būtume didinę iliuzijas. Mums reikėjo izoliuoti „atstovybę nuo masių“³².

Tenka pripažinti, kad šiais Lietuvos KP CK nurodymais ne visos partinės organizacijos pakankamai teisingai naudojosi. Kartais komunistai, protestuodami prieš „atstovybės“ antidarbininkiškus tikslus, kvietė darbininkus boikotuoti jos rengiamas priemones. Antai, Jonavoje 1934 m. pradžioje „atstovybė“ sušaukė stalių susirinkimą, kuriame dalyvavo 250 darbininkų. Siame susirinkime „atstovybės“ šalininkai sudarė mažumą. Komunistai ir kairieji darbininkai, užuot paėmę susirinkimą į savo rankas, išėjo iš salės ir drauge išsivedė apie 100 darbininkų, o likusius — paliko fašistams³³.

„Atstovybė“ norėjo sudaryti odininkų sekciją ir tam tikslui sušaukė odininkų susirinkimą, tačiau į susirinkimą darbininkai neatvyko. Tas pat atsitiko ir su siuvėjais, o į tarnautojų susirinkimą atėjo tik 7 žmonės. Statybininkai, kanalizacijos darbininkai, akmentašiai atšaukė savo „atstovus“ iš „atstovybės“³⁴.

²⁸ Darbininkų atstovybės balsas, 1934 m. gegužė.

²⁹ Ten pat. Beje, Lietuvos darbininkų susivienijimo organizacijos generalinė atstovybė buvo vadinama sutrumpintai „Generalinė darbininkų atstovybė“, o darbininkai ją tiesiog vadino „Atstovilka“.

³⁰ Pirmasis Lietuvos KP CK posėdis, įvykęs 1934 m. kovo 9 d., priėmė šias rezoliucijas: „Dėl vadinamosios „Generalinės darbininkų atstovybės“; „Dėl darbo profsąjungose“.

Antrasis Lietuvos KP CK posėdis, įvykęs 1934 m. gegužės 20 d., priėmė šias rezoliucijas „Apie „darbo atstovybės“ skyrius“; „Apie seniūnus įmonėse“ (žr. PA, f. 77, ap. 17, b. 2, l. 4, 5, 17, 41, 42).

³¹ PA, f. 77, ap. 17, b. 2, l. 4; Lietuvos KP atsišaukimai, t. III, p. 299.

³² PA, f. 77, ap. 17, b. 1, l. 61.

³³ Ten pat, l. 134.

³⁴ A. Gaigalaitė, Darbininkų judėjimo pakilimas Lietuvoje 1929—1934 metais, p. 109—110; B. Sudavičius, LKP kova už darbininkų klasės vienybę, p. 36.

„Darbininkų atstovybė“ pradėjo egzistuoti. Tarp nesąmoningų darbininkų buvo gyvos iliuzijos, kad „atstovybė“ gali rūpintis jais ir net ginti jų interesus. Be to, „atstovybė“ demagogija bei prievarta patraukė į savo pusę dalį darbininkų. Todėl kai kurių komunistų kairuoliškos pažiūros jos atžvilgiu buvo labai žalingos, nes grėsė partijos atitrūkimu nuo masių. Prieš šias pažiūras buvo griežtai kovojama. Partija reikalavo, kad komunistai išnaudotų visas „atstovybės“ rengiamas priemones.

Šiuo klausimu Z. Angarietis viename iš savo laiškų, adresuotų Lietuvos KP CK Sekretariatui, rašė: „Boikotistiniai nusistatymai eina griežtai prieš mūsų nurodymus. Mūsų nurodymai buvo tokie: dalyvauti susirinkimuose, išnaudoti susirinkimus, o ne šaukti prie boikoto“³⁵.

Šios klaidos buvo taisomos ir, žinoma, tai davė tam tikrų teigiamų rezultatų.

Komunistai dažniau ėmė išnaudoti šaukiamus „atstovybės“ darbininkų susirinkimus, kuriuose darbininkai kalbėjo apie nežmoniškas darbo sąlygas, apie tai, kaip fabrikantai nepaiso jų teisių, nesilaiko darbo dienos trukmės, nesuteikia atostogų ir pan. Tokiuose darbininkų susirinkimuose buvo keliami ir politiniai reikalavimai. Antai, 1935 m. birželio mėnesį „atstovybėje“ įvyko gausus stiklo fabriko „Aleksotas“ darbininkų susirinkimas, kuriame darbininkai pasisakė už darbo užmokesčio padidinimą, už teisę streikuoti³⁶. 1936 m. sausio 20 d. įvyko visų Kauno spaustuvių darbininkų atstovų susirinkimas, kuriame buvo reikalaujama įsteigti spaustuvinių sekcijų prie „atstovybės“ ir laisvės profsąjungoms³⁷. 150 siuvėjų, susirinkusių „atstovybėje“ 1936 m. pradžioje, pareikalavo teisės steigti organizacijas ir rengti susirinkimus³⁸.

Komunistinėje ir darbininkų spaudoje yra nemaža korespondencijų, kuriose pasakojama apie darbininkų susirinkimus „atstovybėje“.

Tautininkams, įkūrus „Darbininkų atstovybę“, susidarė naujos ir gana sudėtingos sąlygos profsąjungų veiklai. Tautininkai ruošėsi uždaryti profsąjungas, nors iš karto tai padaryti nesiryžo, kad nesustiprėtų krašte revoliucinis judėjimas. Tokiu būdu dar tris mėnesius darbininkų profsąjungos veikė legaliai.

Lietuvos KP numatė gresiantį profsąjungoms pavojų ir kvietė visus darbininkus kovoti dėl jų veikimo laisvės /.../ su vadinamosios „Generalinės darbininkų atstovybės“ kūrimu gali prasidėti visų viešų profsąjungų panaikinimas, tame skaičiuje ir socialfašistinių (reformistinių — S. Č.) — nurodyta CK rezoliucijoje „Dėl darbo profsąjungose“ (1934.III.9)³⁹.

Dabar svarbiausias profsąjungų kovos perspektyvinis uždavinys buvo neleisti fašistams uždaryti profsąjungų. Komunistų partija, atsižvelgdama į konkrečias sąlygas, numatė šias priemones: siūlė sudaryti bendrą frontą su reformistinėmis profsąjungomis kovai prieš „Darbininkų atstovybę“ ir dėl profsąjungų laisvės⁴⁰; rekomendavo panaudoti ir pačią „Darbininkų atstovybę“ profsąjungoms stiprinti. Jos panaudojimo formos ir metodai buvo numatyti Lietuvos KP CK rezoliucijoje, pavadintoje „Apie „darbo atstovybės“ skyrius“ (1934.V.20)⁴¹. „Darbininkų atstovybės“ sky-

³⁵ PA, f. 77, ap. 17, b. 6, l. 114.

³⁶ Darbininkų atstovybės balsas, 1935.VI.9.

³⁷ PA, f. 77, ap. 19, b. 15, l. 2, 20; B. Sudavičius, LKP kova už darbininkų klasės vienybę, p. 37—38.

³⁸ B. Sudavičius, LKP kova už darbininkų klasės vienybę, p. 37—38.

³⁹ PA, f. 77, ap. 17, b. 2, l. 17.

⁴⁰ Ten pat.

⁴¹ Ten pat, l. 41.

rius profsąjungoms stiprinti partija siūlė panaudoti taip: ten, kur greta „atstovybės“ skyrių yra legalios profsąjungos, komunistai turėjo dirbti šiuose skyriuose stengdamiesi, kad visi jo nariai pereitų į legalią profsąjungą. Jeigu šalia „atstovybės“ skyriaus nebuvo legalios profsąjungos, komunistai privalėjo jį paversti savarankiška klasine darbininkų organizacija, kuri ateityje taptų profsąjungos branduoliu⁴².

Profsąjunginiame darbe dėl daugelio priežasčių komunistai to negalėjo įgyvendinti. 1934 m. gegužės mėn. kairiųjų ir reformistines profsąjungas tautininkai uždarė. Uždarytų kairiųjų profsąjungų turtą perdavė „Atstovybei“⁴³. „Generalinė darbininkų atstovybė“ buvo paskelbta vienintele legalia darbininkų organizacija. Taigi reikėjo, kad komunistai plačiau ir aktyviau dirbtų su masėmis, o ne atitrūktų nuo šio gyvybinio uždavinio. Partijos veikimo programą, jos darbo su masėmis formas ir metodus numatė 1934 m. rugsėjo plenumas.

Todėl Lietuvos KP CK rugsėjo plenumas daug dėmesio skyrė partinio darbo „Darbininkų atstovybėje“ analizei. Jame buvo apsvarstytas K. Didžiulio pranešimas „Nelegalių profsąjungų darbas ir kova dėl profsąjungų laisvės ir darbas fašistinėse sąjungose“.

Pranešime ir plenumo dalyvių pasisakymuose buvo konstatuota, kad partijos politinė linija „Darbininkų atstovybės“ atžvilgiu buvo teisinga, tačiau būta trūkumų ją įgyvendinant: kai kurie komunistai nepakankamai įvertino profsąjungoms iškilusį pavojų ryšium su „atstovybės“ įkūrimu; per ilgai buvo boikotuojamos jos organizuojamos priemonės ir pan.⁴⁴

Plenume buvo pasmerkti kai kurių komunistų boikotiniai nusistatymai „atstovybės“ atžvilgiu ir nurodytos jų šaknys: nemokėjimas dirbti fašistinėse sąjungose ir sektantizmas, kuris dar nebuvo pilnai išgyvendintas partijoje⁴⁵.

Plenumas pareikalavo „Darbininkų atstovybės“ atžvilgiu taikyti tas pačias darbo formas bei metodus, kurie buvo nurodyti ankstesniuose partiniuose dokumentuose, kaip antai, dirbti partinį darbą visose jos organizuojamose priemonėse, pavienius jos skyrius paversti savarankiškais klasinėmis darbininkų organizacijomis ir kt. Kai kurie partiniai nurodymai plenumo dokumentuose buvo detalizuoti, o kai kurie — naujai iškelti, kaip, pavyzdžiui, dirbti tarp „atstovybės“ narių, traukti juos į kovą dėl ekonominių reikalavimų, prieš jų išdavikiškus vadus ir kt.

Plenumas atsižvelgė į pasikeitusias profsąjungų darbo sąlygas, rekomendavo „Darbininkų atstovybės“ skyriuose kurti profsąjunginius ratelius ir grupes⁴⁶.

Šiomis priemonėmis būtų galima plėtoti profsąjunginį judėjimą, telkti darbo žmones į kovą dėl profsąjungų laisvės, sukurti darbininkų opoziciją fašistinėje organizacijoje, stiprinti komunistų ryšį su masėmis.

Komunistai, vykdydami rugsėjo plenumo nutarimus, plėtė darbą „Darbininkų atstovybėje“. Jie aktyviau ėmė dalyvauti visuose jos renginiuose, Kauno kultūros klube⁴⁷, suaugusiųjų darbininkų vakariniuose kursuose, kuriuose 1934—1935 m. buvo apie 700 klausytojų⁴⁸. Partinius įpareigojimus dirbti „Darbininkų atstovybėje“ gaudavo ir pavieniai komunistai, profsąjungų aktyvistai. Tokį įpareigojimą turėjo komunistas V. Markovas,

⁴² Ten pat.

⁴³ Lietuvos TSR Centrinis valstybinis archyvas (toliau CVA), f. 402, ap. 4, b. 664, l. 16 (Kauno miesto ir apskrities viršininko fondas).

⁴⁴ PA, f. 77, ap. 17, b. 1, l. 51, 72.

⁴⁵ Ten pat.

⁴⁶ Ten pat, l. 134, 136—138.

⁴⁷ „Darbininkų atstovybė“ Kauno kultūros klubą atidarė 1934.XI.4.

⁴⁸ Generalinė darbininkų atstovybė ir Darbo rūmai, K., 1936, p. 46.

buvęs Lietuvos spaudos darbininkų profsąjungos sekretorius; profsąjungų aktyvistas J. Galperinas ir kt.⁴⁹

Profsąjunginiam judėjimui plėtoti imta naudotis sekcijomis, kurios pradėjo veikti prie „Darbininkų atstovybės“. 1935 m. prie „Darbininkų atstovybės“ Kaune ėmė veikti šios sekcijos: kepėjų, metalistų, statybininkų, tarnautojų, amatininkų-darbininkų⁵⁰.

Lietuvos KP darbas „Darbininkų atstovybėje“ davė tam tikrų teigiamų rezultatų. Partija ją panaudojo kaip tribūną pačiai fašistinei santvarkai demaskuoti ir ryšiams su masėmis palaikyti, juos politiškai auklėti. Taip pat buvo kaupiamas partinio darbo fašistinėse organizacijose patyrimas. Komunistai mokėsi panaudoti fašistines organizacijas profsąjunginiam judėjimui stiprinti.

„Darbininkų atstovybė“ buvo izoliuota nuo masių. Ji netapo nei vieninga darbininkų organizacija, nei sugebėjo užmegzti ryšių net su reakcingomis krikščioniškomis ir tautiškomis darbininkų organizacijomis. Vadinasi, nebuvo pateisintos į ją dėtos fašistų viltys. „Darbininkų atstovybė“ per dvejus savo gyvavimo metus įkūrė tik vieną skyrių Kaune⁵¹.

Todėl fašistinė valdžia atsisakė sumanymo organizuoti „Darbininkų atstovybę“ ir administracine tvarka įsteigė Darbo rūmus. Nuo 1935 m. lapkričio 1 d. pradėjo veikti Darbo rūmų įstatymas, ir tų pačių metų lapkričio 5 d. vidaus reikalų ministras J. Čaplikas pavedė „Darbininkų atstovybei“ atlikti visus parengiamuosius darbus Darbo rūmams įkurti. 1936 m. vasario 18 d. jis paskyrė Pr. Šulaitį laikinai eiti Darbo rūmų pirmininko pareigas. Tuo ir baigėsi fašistinės „Darbininkų atstovybės“ kadencija⁵².

Vidaus reikalų ministras 1936 m. sausio 20 d. pasirašė Darbo rūmų rinkimų statutą. Šiuo statutu rinkimų teisė buvo suteikta tik fašizuotų ligonių kasų tarybų nariams⁵³, t. y., kad rinkimuose dalyvautų labai nedidelis, fašistams ištikimas rinkėjų ratas.

Tokia Darbo rūmų „rinkimų“ tvarka sukėlė didelį darbo žmonių nepasitenkinimą. Lietuvos KP organizavo protesto kampaniją prieš fašistinį Darbo rūmų statutą. Ji kvietė darbininkus reikalauti, kad šis statutas būtų panaikintas, kad Darbo rūmai būtų renkami demokratiniais pagrindais, kad visi darbininkai būtų atleisti nuo Darbo rūmų mokesčio, kad būtų suteikta laisvė darbininkų organizacijoms⁵⁴.

Kauno įmonėse vyko komunistų vadovaujami protesto mitingai ir susirinkimai. Protesto kampanijoje dalyvavo ištisų pramonės šakų darbininkai, kaip tekstilės, medžio, maisto, poligrafijos, transporto (geležinkeliečiai) ir kt. Protesto rezoliucijose, kurios buvo priimamos mitinguose bei susirinkimuose, darbininkai pritarė Komunistų partijos reikalavimams ir siekė priversti tautininkus juos įgyvendinti⁵⁵.

Ši Komunistų partijos vadovaujama protesto kampanija privertė tautininkus padaryti darbininkams kai kurių nuolaidų.

1936 m. kovo 14 d. buvo paskelbtos naujos „Darbo rūmų narių rinkimo tvarkos“ taisyklės. Teisę rinkti Darbo rūmus gavo darbininkai ir tarnautojai, kurie buvo apdrausti ligonių kasose, taip pat ligonių kasose neapdrausti Lietuvos banko, vadinamosios Elektros šviesos gaminimo

⁴⁹ CVA, f. 438, ap. 1, b. 891, l. 28 (Vidaus reikalų ministerijos fondas).

⁵⁰ Duomenys sudaryti, remiantis įvairiais šaltiniais.

⁵¹ CVA, f. 1367, ap. 5, b. 516, l. 119 (Vidaus reikalų ministerijos administracijos departamento fondas).

⁵² Generalinė darbininkų atstovybė ir Darbo rūmai, p. 3—4.

⁵³ Fašistinė ligonių kasų tarybą sudarė 30 narių ir tiek pat jų pavaduotojų.

⁵⁴ Lietuvos KP atsišaukimai, t. IV, p. 180.

⁵⁵ Priekalas, 1936 m. gegužė, p. 314.

Kauno miestui apšviesti ir Lietuvos rajoninių elektros stočių akcinių bendrovių darbininkai ir tarnautojai⁵⁶. Rinkimuose į Darbo rūmus negalėjo dalyvauti, kaip neapdrausti ligonių kasose, visi bedarbiai ir padieniai bei žemės ūkio darbininkai. Nors teisę rinkti Darbo rūmus teturėjo tik apie 25% visų Lietuvos darbininkų ir tarnautojų, tai jau buvo tam tikras darbo žmonių laimėjimas.

Darbininkai iškovoję teisę sudaryti savo kandidatų sąrašus ir įteikti juos rinkimų komisijai⁵⁷. Darbo rūmų rinkimų taisyklėse buvo numatyta ir šios srities tam tikri suvaržymai: į kandidatų sąrašus buvo galima įtraukti asmenis ne jaunesnius kaip 24 metų ir mokančius lietuvių kalbą žodžiu ir raštu. Tačiau neribotas teisės įstatymas suteikė Darbo rūmų pirmininkui. Jis čia buvo pilnateisis šeimininkas. Darbo rūmų nariai turėjo būti renkami penkeriems metams (30 atstovų). Darbo rūmai buvo visiškai pavaldūs vidaus reikalų ministrui. Jis skyrė rūmų pirmininką, bet kada galėjo pakeisti valdybą (ji buvo renkama 3 metams iš 5 asmenų), tvirtino rūmų sąmatą ir apyskaitą, galėjo daryti lėšų bei kito turto revizijas ir pan.⁵⁸ Darbo rūmai atliko tik patariamąjį vaidmenį darbininkus liečiančiais klausimais.

Nepaisydama visų suvaržymų, Lietuvos KP pasisakė už dalyvavimą rinkimuose į Darbo rūmus ir savo rinkimų platformą išdėstė 1934 m. lapkričio 20 d. rezoliucijoje „Dėl rinkimų į Darbo rūmus“. Platformoje buvo iškelti šie pagrindiniai reikalavimai: atleisti nuo mokesčio Darbo rūmams darbininkus ir tarnautojus, suteikti rinkimų teisę visiems darbininkams ir tarnautojams nuo 18 metų amžiaus, kovoti prieš pirmininko paskyrimą, reikalauti teisės patiems darbininkams ir tarnautojams spręsti visus juos liečiančius klausimus, suteikti darbininkams ir tarnautojams organizavimosi laisvę.

Lietuvos KP CK kvietė visus darbininkus ir tarnautojus vieningai kovoti dėl šių reikalavimų ir sudaryti bendrą kovos frontą⁵⁹.

Darbininkai, komunistų vadovaujami, aktyviai įsijungė į Darbo rūmų rinkimų kampaniją. Jie rinko darbininkų atstovus ir sudarinėjo kandidatų sąrašus. Taip pat rinko po jais parašus. Po kandidatų sąrašu reikėdavo surinkti 30 parašų, o darbininkai surinkdavo žymiai daugiau. Pavyzdžiui, Kauno geležinkelių dirbtuvių darbininkai po savo kandidatų sąrašu surinko 230 parašų. Medžio apdirbimo pramonės darbininkų sąrašą pasirašė 250 rinkėjų. Spaustuvių darbininkų sąrašą — apie 300 ir t. t.⁶⁰

Kaune rinkimų komisijai buvo įteikta apie 40 darbininkų kandidatų sąrašų, kuriuos buvo pasirašę apie 2000 rinkėjų⁶¹.

Kaune bendro fronto pagrindais buvo sudarytas ir „Darbininkų vienybės sąrašas“, kurį tik per 4 dienas pasirašė net 800 darbininkų⁶².

Kauno kairiųjų darbininkų grupės vardu buvo išleistas atsišaukimas į visus darbininkus ir tarnautojus dėl Darbo rūmų rinkimų. Darbininkai ir tarnautojai buvo kviečiami balsuoti už šiuos kandidatus į Darbo rūmus: J. Uberavičių, V. Mikalauską ir J. Žindulį, kurie, kaip rašoma atsišaukime, „... yra dori darbininkai ir gins jūsų reikalus!“⁶³

Fašistai naudojo įvairias priemones tam, kad sutrukdytų darbininkams įteikti savo sąrašus, o baigiantis sąrašų įteikimo terminui (juos

⁵⁶ Generalinė darbininkų atstovybė ir Darbo rūmai, p. 70—73.

⁵⁷ Ten pat.

⁵⁸ Ten pat.

⁵⁹ PA, f. 77, ap. 17, b. 2, l. 46—47.

⁶⁰ Ten pat, ap. 19, b. 16, l. 7.

⁶¹ Priekalas, 1936 m. rugpiūtis, p. 514—515; PA, f. 77, ap. 19, b. 16, l. 7.

⁶² Priekalas, 1936 m. rugpiūtis, p. 514—515.

⁶³ LKP atsišaukimai, IV t., p. 775.

reikėjo paduoti ne vėliau kaip likus 6 savaitėms iki rinkimų dienos), buvo įvykdyti masiniai darbininkų areštai. Jie pasinaudojo dar ir tokia teise: iš visų įteiktų sąrašų sudarė vieną bendrą visai Lietuvai kandidatų sąrašą. Bendras kandidatų sąrašas buvo sudarytas iš 90 atstovų, į kurį nebuvo įtrauktas nė vienas kandidatas iš „Darbininkų vienybės sąrašo“ ir tik vienas kitas kandidatas iš kitų įteiktų darbininkų sąrašų⁶⁴.

Darbininkai protestavo prieš tokią fašistinę Darbo rūmų sudarymo tvarką. Kauno darbininkai rinkimų išvakarėse įteikė vyriausiajai Darbo rūmų rinkimų komisijai memorandumą, kurį pasirašė 1206 rinkėjai. Memorandume darbininkai reikalavo: į kandidatų sąrašą įtraukti visus darbininkų atstovus; suteikti teisę darbininkams kontroliuoti balsų skaičiavimo komisijos darbą; atleisti darbininkus ir tarnautojus nuo mokesčio Darbo rūmams išlaikyti ir kt. Tačiau fašistai atmetė darbininkų memorandumą⁶⁵.

1936 m. gegužės 24 d. vyko fašistiniai Darbo rūmų rinkimai. Darbininkai, komunistų vadovaujami, juos boikotavo. Darbininkai balsavo už panaikintus jų sąrašus, padavė daug tuščių ir protesto balsų (apie 60 tūkstančių)⁶⁶. Boikotas parodė, kad darbininkai nepritaria fašistinei politikai, kad šie rūmai neatstovauja Lietuvos darbininkų klasės.

Rinkimuose dalyvavo labai mažas procentas rinkėjų: Kaune balsavo tik 18% visų turėjusių teisę balsuoti; Panevėžyje — 15%, Utenos apskrityje — 7%, Šiaulių apskrityje — 17%, Marijampolės apskrityje — 21%, Klaipėdoje — 2%⁶⁷. Vyriausios rinkimų komisijos duomenimis, Darbo rūmų rinkimuose visoje Lietuvoje už renkamus atstovus balsavo 8% rinkėjų.

Fašistinis Darbo rūmų laikraštis „Darbas“ naiviai įrodinėjo, kad Kaune „Iškilmės (aviacijos diena) ir gražus oras“ sutrukdė atvykti rinkėjams⁶⁸.

Nors šie rinkimai aiškiai žlugo, bet buvo paskelbta, kad Darbo rūmai išrinkti. Ir 1936 m. birželio 26 d. Kaune iškilmingai buvo atidaryti fašistiniai Darbo rūmai. Juos atidarant, vidaus reikalų ministras J. Čaplikas kalbėjo: „Mūsų tikslas, kad kiekvienas darbininkas valstybiškai galvotų, turėtų bendrą krašto reikalų nujautimą ir vieningai veiktų su visa tauta, su visais luomais“⁶⁹.

Remdamasi Darbo rūmams keliamais uždaviniais, valdyba tų pačių metų liepos 4 d. paskelbė savo veiklos programą, pavadintą „Darbo vi-suomenė“. Joje buvo nemažai demagoginių pažadų darbininkams ir tarnautojams, pavyzdžiui, kad bus paruošti samdos, kolektyvinių sutarčių, senatvės ir invalidumo įstatymų projektai; įsteigta centrinė darbo birža, sutrumpinta darbo diena, uždrausti viršvalandžiai, įkurtos sekcijos: profesinės, ekonominės, kultūrinės ir kt.⁷⁰

Darbo rūmai pradėjo veikti. Komunistams iškilo nauji uždaviniai. Z. Angarietis viename savo laišku, skirtu LKP CK Sekretariatui, rašė: „Vienok nepakanka rinkimų boikoto. Kovą reikia toliau tęsti“⁷¹.

Komunistai Darbo rūmus ėmė aktyviai naudoti kaip legalią galimybę demaskuoti fašistinę vyriausybę, auklėti darbo žmones politiškai, užmegzti ryšius su naujomis darbininkų grupėmis, taip pat plėsti bei stiprinti profsąjunginį judėjimą.

⁶⁴ Priekalas, 1936 m. rugpiūtis, p. 514.

⁶⁵ Ten pat, p. 515.

⁶⁶ PA, f. 77, ap. 19, b. 5, l. 64.

⁶⁷ Priekalas, 1936 m. rugpiūtis, p. 515; PA, f. 77, ap. 19, b. 16, l. 11.

⁶⁸ Darbas, 1936.V.26.

⁶⁹ Generalinė darbininkų atstovybė ir Darbo rūmai, p. 8.

⁷⁰ Darbas, 1936.VII.4.

⁷¹ PA, f. 77, ap. 19, b. 5, l. 64.

1936 metų antroje pusėje Darbo rūmų valdyba ėmė steigti darbininkų sekcijas, atsižvelgdama į atskiras gamybos šakas.

Komunistų partija daug dėmesio skyrė veikiančioms prie Darbo rūmų darbininkų sekcijoms. Ji laikė, kad jas būtina panaudoti kaip vieną iš organizacinių profsąjungų formų ir, remiantis jomis, kovoti už profsąjungų veiklos laisvę. Todėl reikalavo, kad komunistai kurtų darbininkų sekcijas, plėstų jų veiklą ir remtųsi jomis kovoje už profsąjungų legalizavimą. Šis klausimas buvo gvildenamas ne viename partiniame dokumente. Lietuvos KP CK rezoliucijoje „Liaudies fronto klausimu“ (1937 m.) nurodyta: „/.../ vesti nuolatinę kovą už profsąjunginio judėjimo legalumą, iš pradžių reikalaujant teisės gyvuoti tokioms užuomazginėms organizacijos formoms kaip sekcijos prie Darbo rūmų“⁷².

Šį uždavinį komunistams, dirbantiems profsąjunginiame darbe, dar kartą iškėlė ir Kauno rajono partinė konferencija (1937 m. liepos mėn.)⁷³.

Komunistų vadovaujamos nelegalios profsąjungos kūrė darbininkų sekcijas, rinko valdybas, plėtė jų veiklą. Jau 1936 m. pabaigoje savo sekcijas įkūrė maisto, tekstilės pramonės, transporto (geležinkeliečių) nelegalios profsąjungos⁷⁴. 1937 m. sausio mėnesį buvo sudarytos poligrafiškos (spaustuvininkų), medžio apdirbimo pramonės darbininkų sekcijos⁷⁵.

Nuo 1936 metų pabaigos iki 1937 metų vasario mėnesio prie Darbo rūmų jau buvo įkurtos devynios sekcijos: kepėjų, mėsinių, siuvėjų, geležinkelininkų, stalių, metalistų, odininkų, spaustuvininkų, tekstilininkų⁷⁶.

Darbininkų sekcijų valdybos paprastai buvo renkamos iš septynių narių. Į jas darbo žmonės rinko komunistus, profaktyvistus ir šiaip dorus kairiuosius darbininkus. Sekcijų valdyboms, kaip jau minėta, vadovavo nelegalios profsąjungos, o ten, kur jų nebuvo, tiesiog komunistai⁷⁷.

Viena plačiai taikomų sekcijų veikloje darbo formų šiuo laikotarpiu buvo masinių darbininkų susirinkimų Darbo rūmuose organizavimas. Tokie susirinkimuose buvo aptariami ne tik ekonominiai darbo žmonių klausimai, bet darbininkai juose keldavo kovingus reikalavimus, demaskuodavo pačią fašistų valdžią.

1937 m. sausio 10 d. kepėjų sekcijos valdyba organizavo kepėjų-darbininkų susirinkimą, kuriame dalyvavo apie 100 žmonių. Kepėjai-darbininkai pareikalavo įgyvendinti dar 1931 metais iškovotą įstatymą, draudžiantį naktinį darbą, ir 20% padidinti darbo užmokestį. Šie reikalavimai buvo įteikti Darbo rūmų valdybai, kuri iki sausio 25 dienos privalėjo duoti atsakymą darbininkams.

Tačiau Darbo rūmų valdyba jokio atsakymo nedavė. Todėl nelegali kepėjų profgrupė kvietė darbininkus streikuoti ir specialiai išleido atsišaukimą į visus Kauno kepėjus-darbininkus. „Mūsų priemonė — streikas, — rašoma atsišaukime, — /.../ Per streiką mes gausim tai, ko Darbo rūmai mums niekuomet neduos“⁷⁸.

1937 m. sausio 18 d. įvyko siuvėjų sekcijos valdybos organizuotas darbininkų susirinkimas. Jame dalyvavo daugiau kaip 100 žmonių. Darbininkai pareiškė protestą Darbo rūmams, kurie nesirūpina jų reikalais ir net nebando nagrinėti jų padėties⁷⁹.

Mėsinių sekcijos valdybos sausio pabaigoje sušauktame susirinkime, kuriame dalyvavo daugiau kaip 120 mėsinių-darbininkų, ingi buvo

⁷² PA, f. 77, ap. 20, b. 2, l. 21.

⁷³ Revoliucinis darbininkas, 1937 m. rugpiūtis, Nr. 2.

⁷⁴ PA, f. 77, ap. 19, b. 11, l. 67; b. 10, l. 10.

⁷⁵ Tiesa, 1937.II.5.

⁷⁶ Remiantis įvairiais šaltiniais sudaryti duomenys.

⁷⁷ Tiesa, 1937.II.5.

⁷⁸ Lietuvos KP atsišaukimai, IV t., p. 728—731; Tiesa, 1937.II.5.

⁷⁹ Tiesa, 1937.II.5.

pareikštas protestas Darbo rūmams, kurie negina darbininkų ir nesirūpina jų reikalais. Jie taip pat reikalavo padidinti darbo užmokestį, nes pakilo pagrindinių maisto produktų kainos⁸⁰.

Lietuvos KP ragino darbininkus savo reikalavimus paremti streikais. Todėl sekcijos, komunistų vadovaujamos, vasario 3 d. Darbo rūmuose sušaukė bendrą medžio apdirbimo pramonės darbininkų, kepėjų, viešųjų darbų darbininkų atstovų susirinkimą, kuriame buvo nutarta pradėti streiką.

Darbininkai reikalavo padidinti darbo užmokestį 30—40%, t. y. tiek, kiek pakilo pagrindinių maisto produktų kainos, griežtai laikytis 8 valandų darbo dienos, suteikti laisvę darbininkų organizacijoms, paskelbti amnestiją politiniams kaliniams ir kt.⁸¹

1937 m. vasario 5 d. Kaune prasidėjo streikas, kuris netrukus apėmė 5000 darbininkų. Vieningas ir solidarus darbininkų veikimas pasibaigė nemaža pergale. Kapitalistai ir fašistų valdžia buvo priversti nusileisti. Dauguma ekonominių darbininkų reikalavimų buvo patenkinti.

Sekcijos prie Darbo rūmų pamažu ėmė virsti klasinėmis darbininkų organizacijomis. Jos pradėjo aktyviai ginti darbininkų interesus ir jiems atstovauti, apėmė plačius darbo žmonių sluoksnius. Nemažą vaidmenį darbininkų sekcijos suvaidino, padėdamos organizuoti ir vykdyti 1937 metų vasario streiką.

Todėl už aktyvų dalyvavimą vasario streike tautininkai darbininkų sekcijas uždarė. Dabar iš pagrindų buvo pakeistas pačių sekcijų steigimas. Darbo rūmų vadovybė įkūrė tris sekcijas: darbininkų ekonominę, tarnautojų ekonominę, darbininkų ir tarnautojų kultūrinę. Rūmų pirmininkas paskyrė ir šių sekcijų valdybų narius⁸². Tokiu būdu, kaip rašė šiuo klausimu komunistinis laikraštis „Tiesa“, „./.../ senųjų sekcijų neliko nė kvapo“⁸³.

Tenka konstatuoti, kad sekcijos prie Darbo rūmų suvaidino teigiamą vaidmenį, nors trumpalaikėje jų veikloje pasitaikė ir kai kurių trūkumų. Sekcijų valdybos nepakankamai dėmesio skyrė ekonominiams, politiniams ir kultūriniais darbininkų klausimams, visą jį sutelkdamos organizuoti streikams. Dėl šios aplinkybės tautininkai galėjo kaltinti darbininkų sekcijas, kad jos organizuoja streikus, ir tuo pagrindu jas uždaryti.

Įtempta darbo žmonių dvejų metų revoliucinė kova privertė fašistus vėl leisti steigti sekcijas prie Darbo rūmų. Nuo 1939 metų vėl ėmė kurtis darbininkų sekcijos atskiromis gamybos šakomis, kaip metalo, medžio, tekstilės, statybos, odos pramonės apdirbimo ir kt.⁸⁴

Tenka pažymėti, kad šiuo laikotarpiu darbininkų sekcijos kūrėsi ir provincijose prie Darbo rūmų kultūros klubų. Pavyzdžiui, prie Alytaus kultūros klubo veikė siuvėjų ir kepėjų darbininkų sekcijos; prie Vilkaviškio kultūros klubo veikė irgi dvi to paties pavadinimo darbininkų sekcijos; prie Ukmergės kultūros klubo — odos pramonės darbininkų sekcija ir pan.⁸⁵

Greta rūpinimosi ekonominiais ir politiniais darbininkų gyvenimo klausimais, sekcijos ėmė aktyviai organizuoti kovą dėl profsąjungų laisvės. Vienas tų kovingų lozungų, kuris skambėjo darbininkų susirinkimuose, vykusiuose Darbo rūmuose, buvo — „Laisvė profsąjungoms!“

⁸⁰ Ten pat.

⁸¹ B. Sudavičius, LKP kova už darbininkų klasės vienybę, p. 80.

⁸² PA, f. 77, ap. 21, b. 3, l. 1; Darbas, 1937.V.13; Tiesa, 1937.XI.20.

⁸³ Tiesa, 1937.XI.20.

⁸⁴ Tiesa, 1939.VI.1; VII.10; CVA, f. 389, ap. 1, b. 6, l. 3.

⁸⁵ CVA, f. 389, ap. 1, b. 9, l. 8 (Darbo rūmų fondas).

Kadangi krašte aktyvėjo kova dėl profsąjungų laisvės, tautininkai griebėsi naujų demagoginių žingsnių. Savo kėslams jie panaudojo Darbo rūmus. Jų valdyba ėmė skelbti idėją, kad reikalingos profsąjungos, ir net 1939 metais paruošė darbininkų ir tarnautojų profsąjungos įstatų. Tų įstatų projektas buvo įteiktas Vidaus reikalų ministerijai⁸⁶.

Įstatų projekte buvo numatyta įkurti bendrą darbininkų ir tarnautojų profsąjungą prie Darbo rūmų. Šios profsąjungos tikslas įstatuose buvo nusakytas taip: „.../ suvienyti Lietuvos darbininkus ir tarnautojus ir rūpintis jų kultūriniais, ekonominiais ir profesiniais reikalais“. Profsąjunga steigtų savo skyrius visoje Lietuvos teritorijoje. Jos nariais galėtų tapti tik mokantys lietuvių kalbą darbininkai ir tarnautojai⁸⁷.

Vadinasi, darbininkų ir tarnautojų profsąjunga būtų visiškai pavaldi Darbo rūmams, tarsi jų savotiškas priedėlis. Visa profsąjungos veikla būtų kontroliuojama Darbo rūmų, kurie jai ir vadovautų, Profsąjungos pirmininką 3 metams skirtų Darbo rūmų pirmininkas. Įstatai nenumatė profsąjungai jokios vidinės demokratijos⁸⁸.

Nors ši darbininkų ir tarnautojų profsąjunga būtų visiškai priklausiusi nuo Darbo rūmų bei buvusi jų kontroliuojama, Vidaus reikalų ministerija šiems įstatams nedavė jokios eigos. Taip jie ir liko gulėti nesvarstomi Vidaus reikalų ministerijoje.

Tautininkai pabūgo įkurti darbininkų ir tarnautojų profsąjungą, matyt, todėl, kad buvo negarantuoti, ar sugebės ją išlaikyti savo rankose. Šioje srityje jau buvo pamokyti. Mat, jų įkurtoms profsąjungoms ėmė vadovauti komunistai, ir jos įsijungė į revoliucinę kovą. Žinoma, tautininkai negalėjo neatsižvelgti ir į tai, kad komunistų vadovaujamas profsąjunginis judėjimas Lietuvoje buvo glaudžiai suaugęs su revoliucine darbo žmonių kova, turėjo galias revoliucines tradicijas.

Nors darbininkai neiškovojo profsąjungoms veikimo laisvės, tačiau, komunistų vadovaujami, jas išsaugojo ir fašistinio režimo metais. Taigi darbininkų sekcijos prie Darbo rūmų suvaidino teigiamą vaidmenį, stiprinant tuo metu nelegalų profsąjunginį judėjimą.

* * *

Korporacinė sistema Lietuvoje buvo viena stambiausių fašistinės socialinės demagogijos akcijų. Tautininkai, pradėję ją įgyvendinti 1934 m., siekė integruoti darbininkus į fašistinį socialinį bei ekonominį mechanizmą, paimti į savo rankas jų judėjimą, likviduoti klasines profesines darbininkų organizacijas. Kartu jie vykdė ir tiesioginį smurtą prieš darbininkų profsąjungas.

Lietuvos KP numatė veikimo programą, darbo formas ir metodus kovoje už profsąjungų laisvę. Partijos veikimo programoje žymią vietą užėmė partinis darbas fašistinėje korporacinėje sistemoje, jos panaudojimas profsąjunginiam judėjimui stiprinti.

Partija atskleidė naują profsąjungų organizacinę formą — darbininkų sekcijas prie Darbo rūmų. Daugeliu atvejų nelegalios profsąjungos, vadovaujamos komunistų, kūrė darbininkų sekcijas, rinko valdybas ir vadavo jų veiklai. Į darbininkų sekcijų valdybas buvo renkami komunistai, profaktyvistai ir kairieji darbininkai. Viena iš darbo formų, plačiai taikomų sekcijų veikloje, — masinių darbininkų susirinkimų Darbo rūmuose organizavimas. Tokiuose susirinkimuose ne tik buvo aptariami ekonomi-

⁸⁶ Ten pat, f. 1367, ap. 5, b. 516, l. 100—108.

⁸⁷ Ten pat, l. 105.

⁸⁸ Ten pat, l. 100—108.

niai ir socialiniai darbo žmonių klausimai, bet buvo demaskuojama pati fašistų valdžia.

Fašistai darbininkų sekcijas prie Darbo rūmų persekiojo ir varžė jų veiklą. Net dvejiems metams buvo uždrausta jų veikla. Tačiau atkakli darbininkų kova privertė fašistus leisti joms vėl veikti.

Darbininkų sekcijos prie Darbo rūmų padėjo plėsti profsąjunginį judėjimą, telkė darbo žmones į kovą dėl profsąjungų laisvės, stiprino komunistų ryšį su masėmis.

Vilniaus Darbo Raudonosios Vėliavos ordino
Valstybinis V. Kapsuko universitetas
TSRS istorijos katedra

Įteikta
1974 m. birželio mėn.

БОРЬБА КП ЛИТВЫ ЗА СОХРАНЕНИЕ И УКРЕПЛЕНИЕ ПРОФСОЮЗОВ В УСЛОВИЯХ ФАШИСТСКОЙ КОРПОРАТИВНОЙ СИСТЕМЫ

С. ЧЕПУЛЕНЕ

Резюме

В 1934—1940 гг. создались сложные условия для деятельности КП Литвы в легальных рабочих организациях. Националистическое буржуазное правительство с 1934 г. начало внедрять корпоративную систему в Литве. Корпоративная система была одной из крупнейших акций демагогической социальной политики фашистского режима. С помощью этой системы власти пытались интегрировать рабочих в фашистский социальный и экономический механизм, ликвидировать классовые рабочие организации. С введением корпоративной системы профсоюзы только три месяца действовали легально.

В статье рассматривается, как КП Литвы использовала фашистскую корпоративную систему для сохранения и укрепления профсоюзного движения. Это было особенно важно, поскольку в то время из-за уменьшения числа легальных пролетарских организаций возрос удельный вес фашистских.

Коммунистическая партия придавала большое значение рабочим секциям, действовавшим при Палате труда. Партия считала их новой организационной формой профсоюзов и, опираясь на них, развивала борьбу за свободу действий профсоюзов.

В большинстве случаев нелегальные, профсоюзы под руководством коммунистов создавали рабочие секции, избирали правления и вели их деятельностью. В правления рабочих секций входили коммунисты, профактивисты и левые рабочие. Одной из форм деятельности секций являлась подготовка массовых рабочих собраний, где не только обсуждались экономические и социальные вопросы, но и разоблачалось фашистское правительство. Рабочие секции развернули бурную деятельность в корпоративном институте — Палате труда.

Фашисты преследовали рабочие секции, на два года была запрещена их деятельность при Палате труда. Однако упорная борьба рабочих заставила фашистов отменить запрет.

Рабочие секции укрепляли профсоюзное движение, спланировали трудящихся на борьбу за свободу действий профсоюзов, поддерживали тесную связь с массами.

LIETUVOS IR ANGLIJOS 1934 METŲ PREKYBOS SUTARTIS

A. GAIGALAITE

Lietuvių buržuazinėje ekonominėje literatūroje vyravo nuomonė, kad Lietuvos prekyba su Anglija buržuazijos valdymo metais buvo Lietuvai patogi tuo atžvilgiu, kad į Angliją buvo išvežama žymiai daugiau, negu iš jos įvežama. Eksportas į Angliją padengdavo Lietuvos importą iš visų kraštų, išskyrus kelerius metus, kada užsienio prekybos balansas buvo pasyvus. Toks vaizdas susidaro, peržiūrėjus Lietuvos užsienio prekybos statistiką.

Lietuvos užsienio prekyba iki šiol beveik nenagrinėta nei istorikų, nei ekonomistų. Tarybų Lietuvos istoriografijoje nušviesti tik kai kurie buržuazinės valdžios ekonominės politikos, tarp jų ir užsienio prekybos, klausimai. Išryškintos neigiamos pasekmės užsienio prekybos vienašališkumo, prekiaujant iš esmės tik su dviem imperialistinėmis valstybėmis — Vokietija ir Anglija. Daroma išvada, kad dėl tokio vienašališkumo Anglija ir Vokietija galėjo primesti Lietuvai savo kainas, reikalauti pagedaujamos produkcijos ir taip diktuoti Lietuvos gamybos kryptį. Ekonominis priklausomumas sudarė sąlygas užsienio imperialistinėms valstybėms kištis į Lietuvos vidaus reikalus ir veikti jos užsienio politiką¹.

Straipsnyje nušviečiamas siauras klausimas — Lietuvos su Anglija prekybinės sutarties sudarymas. Tačiau palyginti nedidelis klausimas atskleidžia daug buržuazinės Lietuvos užsienio prekybos politikos bruožų ir dar labiau išryškina Anglijos imperializmo išnaudotojišką politiką Lietuvos atžvilgiu per užsienio prekybą. Atskleisti visą tų santykių sudėtingumą ir Lietuvos užsienio prekybos bei tam tikra dalimi vidaus gamybos priklausomumą nuo anglų imperializmo politikos padėjo V. Lenino veikalai apie imperializmą, tarybinių ekonomistų tyrinėjimai, taip pat Tarybų Lietuvos istorikų anksčiau minėti darbai. Pagrindinis šaltinis, rašant straipsnį, buvo buržuazinių įstaigų sukaupta ir mūsų archyvuose išsaugota medžiaga. Tai Užsienio reikalų ministerijos Ekonomikos departamento, Prekybos bei pramonės rūmų ir kitų žinybų archyvai. Naudojantis juose išlikusiais siunčiamų raštų nuorašais ir gaunamų raštų, telegramų, notų, memorandumų bei kito pobūdžio dokumentais, buvo galima daugiau ar mažiau nuosekliai atkurti derybų eigą, tada keltus svar-

¹ V. Kapsukas, *Buržuazinė Lietuva*, V., 1961; Dz. Budrys, *Tarybų Lietuvos liaudies ūkio atkūrimas ir išvystymas*, V., 1949; V. Niunka, *Tarybų valdžios įsikūrimo Lietuvoje trisdešimtųjų metų, V., 1949; J. Žitgžda, Lietuvos kaimo darbo žmonių kova dėl žemės buržuazijos viešpatavimo metais*, V., 1959; M. Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis 1940—1960*, V., 1960; Lietuvos TSR istorija, t. 3, V., 1965; A. Vitkūnas, *Imperializmo požymių pasireiškimas buržuazinės Lietuvos ekonomikoje*, LTSR MA darbai. Serija A, 1959, t. 1; A. Vitkūnas, *Žemės ūkio gamybos padėtis buržuazinėje Lietuvoje*. Ten pat; J. Priciniauskas, *Ekonominė darbo valstiečių padėtis Lietuvoje buržuazijos valdymo metais*. Ten pat, 1955, t. 1 ir kiti.

biausius ginčytinus klausimus, Lietuvos buržuazijos nuolaidžiavimą anglių imperialistinių sluoksnių politikams, pačią sutartį, kurios dalis nebuvo skelbta to meto spaudoje.

Anglijos užsienio prekybos politikoje kapitalizmo kilimo ir anglių kapitalo žydėjimo laikotarpiu propaguotas laisvos prekybos principas jau pirmajame bendrosios kapitalizmo krizės etape imtas keisti protekcionizmu. 1915 metais, norint pagerinti mokėjimų balansą ir papildyti iždą, Anglijoje buvo įvesti pirmieji įvežamieji muitai automobiliams, laikrodžiams, kino filmams, muzikos instrumentams ir kitiems pramonės gaminiams. Po I pasaulinio karo, kai imperialistinės šalys pajuto pirmąją perprodukcijos krizę, protekcionizmas buvo toliau stiprinamas. 1919 metais Anglijoje buvo įvestos preferencijos kai kuriems imperijos gaminiams, kavai, arbatai, vynui, cukrui, tabakui, sausiems vaisiams. 1921 metais Anglijoje buvo priimtas protekcionistinio pobūdžio įstatymas dėl pramonės apsaugos. Juo buvo nustatytas muitas įvežamam optiniam stiklui, prietaisams, radijo įrengimams, moksliniams instrumentams bei chemijos prekėms. Tuo aktu buvo padarytas skirtumas iš Britanijos imperijos šalių ir kitų kraštų įvežamoms prekėms. Imperijos šalims muitas buvo $\frac{1}{3}$ mažesnis. Jis buvo paliktas, motyvuojant tuo, kad reikia kovoti su dempingu². Tačiau prekių su muitu sąrašas buvo nedidelis, muitai maži ir todėl anglių protekcionizmo šalininkų nepatenkino. Kilus pasaulinei ekonominei 1929—1933 metų krizei, anglių buržuazijos ekonominiuose ir politiniuose sluoksniuose po kai kurių diskusijų nugalėjo protekcionizmo šalininkai. 1931 metų rudenį vyriausybė patenkino bankininkų ir kapitalistų siekimą ir įvedė laikinus tarifus. 1932 metais kovo 1 dieną ypatingu įstatymu apie importo muitus buvo nustatyta, kad apdedama 10% muitu labai daug anksčiau be muitų įvežamų prekių. Įstatymu buvo sudarytas Ypatingas patariamasis tarifų komitetas, kurio rekomendacija daugumai įvežamų gatavų dirbinių muitas siekė 20—25% jų vertės. Britanijoje įsigalėjo protekcionizmas.

Galutinai anglių protekcionizmo politika buvo įtvirtinta 1932 m. rugsėjo 21 d. Otavoje (Kanada) įvykusioje imperijos šalių konferencijoje. Joje buvo nustatyta vadinamoji preferencijų sistema imperijos šalių prekėms. Pagal ją pirmenybė buvo teikiama vietos, antroje vietoje — imperijos šalių, tai yra anglių dominijų ir kolonijų, ir trečioje — užsienio šalių gaminiams. Otavoje buvo sudaryta 15 dvišalių susitarimų 5 metams. Anglija dalyvavo 8 iš jų. Ji priverstė savo partnerius netrukdyti anglių prekėms, o iš savo pusės pažadėjo įvežti dominijų prekes, susiaurinti rinką kitų šalių prekėms ir nemažinti muitų įvežamoms į Angliją kitų šalių prekėms be dominijų sutikimo³. Otavos pasitarimuose buvo norima kolonijas ir anglių priklausomas šalis išlaikyti kaip žaliavos šaltinius imperijos pramonei. Suteikdama privilegijas priklausomoms šalims, Anglija atsisakė užsienio prekyboje didžiausio palankumo. Ji pradėjo sudarinėti prekybinius susitarimus su prekiaujančiomis su ja šalimis. Kitos imperialistinės valstybės taip pat sustiprino agresyvųjį protekcionizmą. Kapitalistinės šalys ėmė reguliuoti savo užsienio prekybą, siekdamos kiek galima daugiau išvežti ir kiek galima mažiau įvežti, kad išlaikytų aktyvų užsienio prekybos balansą ir galėtų gauti pastovias pajamas. Per trejus metus (1933—1935 m.) Anglija sudarė prekybines sutartis su 24 valstybėmis.

Muitų sistema įvežamiems žemės ūkio produktams anglams atrodė netinkama, nes kainos, esant nepastoviai valiutai, nuolat svyravo. Be to,

² Внешняя торговля капиталистических стран, Москва, 1963, стр. 292.

³ Н. А. Ерофеев, Закат Британской империи, М., 1967, стр. 89.

kadangi Anglija buvo pramonės šalis, vidaus rinka buvo imli žemės ūkio produktams.

Be muitų sistemos, Anglijos buržuazija ėmėsi kitų priemonių, varžančių laisvą įvežimą. Kad pakeltų kainas vidaus gamybos produktams ir paskatintų žemės ūkio produktų gamybą krašte, ji įvedė įvežamų produktų kiekio kontrolę. 1932 metais lapkričio 23 dieną Anglijoje buvo 15% sumažinta iš užsienio įvežamų bekonų.

Anglijos buržuazijos protekcionistinė ir importo kiekio ribojimo politika buvo skaudus smūgis Lietuvos ekonomikai. Lietuvos ūkis buržuazijos valdymo metais priklausė nuo pasaulinės kapitalistinės rinkos svyravimų. Jis buvo pajungtas Vakarų Europos kapitalistinių šalių interesams, gamino Vokietijai ir Anglijai žemės ūkio produktus ir buvo rinka jų pramonės prekėms realizuoti. Prekyba su Anglija, Užsienio reikalų ministerijos Ekonomikos departamento duomenimis, buvo labai aktyvi. Ji padengė visus Lietuvos prekybos su kitomis šalimis pasyvus. Taip 1926 metais prekybos balansas su Anglija buvo 44 mln. lt, 1927 metais — 43 mln. lt, 1928 metais — 33 mln. lt, 1929 metais — 31 mln. lt, 1931 metais — 71 mln. lt, 1932 metais — 60 mln. lt aktyvus Lietuvos naudai⁴.

Svarbiausiomis Lietuvos į Angliją eksportuojamomis prekėmis buvo bekonai ir sviestas, kurių eksportas, prasidėjęs nuo 1926 metų, pirmaisiais krizės metais labai padidėjo. Lietuvos bekonai buvo eksportuojami tik į Angliją. Tarp kitų bekonus eksportuojančių kraštų Lietuva užėmė 5-ąją vietą. Daugiausia į Angliją bekonus eksportavo Danija. Jos importas Anglijoje sudarė 66% viso bekonų importo, po to sekė Lenkija, Olandija, JAV. Bekonų importas iš Lietuvos sudarė 4,5% bendro Anglijos importo. Lietuvos užsienio prekybos aktyvui jis atitinkamai metais davė tokius pelnus: 1930 metais — 17 mln. lt, 1931 metais — 52,5 mln. lt, 1932 metais — 41 mln. lt⁵. Be bekonų, į Angliją didėjo sviesto eksportas. 1926 metais jo buvo eksportuota už 0,5 mln. lt, o 1932 metais už 15 mln. lt. Apie 35,5% viso Lietuvos eksportuoto sviesto buvo siunčiama į Angliją. Be minėtų produktų, į Angliją buvo išvežama paukščių, kiaušinių, linų, vikių, medienos, celiuliozės ir kitų žaliavų⁶.

Po Otavos konferencijos padidėjo iš Lietuvos į Angliją įvežamo sviesto maitas. Beveik dvigubai padidėjo maitas už įvežamus kiaušinius. Be to, krizės metais Lietuvos žemės ūkio produktų kainos krito ir pasaulio rinkoje. Antai, sviesto kaina sumažėjo 30 procentų⁷. Anglijoje už Lietuvos sviestą buvo mokama dar mažiau, negu kitose šalyse. 1934 metais Anglijoje buvo mokama 140 lt už centnerį sviesto, tuo tarpu už tą patį kiekį Vokietijoje — 199 lt, Belgijoje — 162 lt, Prancūzijoje — 174 lt, Čekoslovakijoje — 181 lt, Šveicarijoje — 187 lt.

Kadangi Lietuvos žemės ūkio produktams anglų rinkoje buvo mokamos žymiai mažesnės kainos, negu kitų kraštų gaminiams, kai kurių prekių, kaip kiaušinių, linų sėmenų, bulvių, paukščių, odų, visiškai neapsimokėjo eksportuoti⁸.

Anglijos dominijos ir kitos jai priklausančios šalys į Angliją ėmė įvežti daugiau savo produktų. Ypač padidėjo miško, kumpių ir bekonų įvežimas iš Kanados.

Eksportą į Angliją krizės metais sunkino ir tai, kad anglų valdančioji buržuazija pakeitė valiutos aukso standartą, nuvertino svarų sterlingų

⁴ CVA, f. 383, ap. 9, b. 10, l. 345.

⁵ Ten pat, b. 10, l. 345.

⁶ Ten pat, l. 345—346.

⁷ „Tautos ūkis“, 1932, Nr. 3, p. 71.

⁸ CVA, f. 987, ap. 1, b. 55. Pirklių ir prekybinių bendrovių pranešimai Prekybos ir Pramonės rūmams.

kursą ir ėmė naudotis nauju kursu kaip įrankiu kovoje dėl naujų rinkų. Krintantis kursas atsiliepė kitų Britanijos imperijos valiutų kursui ir nuo anglų rinkos priklausomoms šalims. Daugelis jų, anglų spaudžiamos, irgi atsisakė aukso standarto ir nuvertino savo valiutą, sudarydamos anglų vadovaujamą sterlingo bloką. Šalys, įėjusios į minėtą bloką, laikė savo valiutą atitinkamu santykiu su Anglijos svarų sterlingais. Susidarius tokiam sterlingų blokui, pakilo svarų sterlingų reikšmė, pagerėjo Anglijos su užsieniu prekyba, anglų kapitalistai galėjo sutelkti valiutos rezervus Londone ir tuo padidinti anglų banko aukso rezervus.

Buržuazinės Lietuvos finansinei sistemai atsiliepė tai, kad buvo nuvertinti svarai sterlingų ir doleriai. Lietuvos bankuose buvo daug užsienio valiutos, ypač dolerių ir svarų. Tačiau Lietuvos valdančioji buržuazija lito valiutą išlaikė pastovia, apiplėšdama indėlininkus, darbo žmones. Kai krizės išgąsdinti indėlininkai pradėjo atsiiminėti savo santaupas, jos buvo išduodamos svetima valiuta. Be to, krizės metu svetima valiuta buvo pakeista auksu. Siekdama išlaikyti savo pelnus, krizės metais Lietuvos valdančioji buržuazija ėmė riboti žaliavų ir pramonės prekių įvežimą ir vietos gyventojų poreikius. Skatinama buvo žemės ūkio produktų gamyba ir jos eksportas. Krintant užsienio rinkose žemės ūkio produktų kainoms, buvo didinami jų išvežimo kontingentai, gamintojai skatinami premijomis ir kitais būdais. Danijos ir Anglijos buržuaziniai ekonomistai netgi kaltino Lietuvos buržuazinę vyriausybę dempingu, nes bekonų ir sviesto daugiausia buvo išvežta krizės metais. Iki krizės iš Lietuvos į Angliją buvo eksportuojama kasmet nuo 2 iki 6 tūkstančių bekonų, tuo tarpu 1931 metais — daugiau kaip 345 tūkstančiai, o 1932 metais — daugiau kaip 475 tūkstančiai bekonų⁹.

1932 metais kovo mėnesį Anglijos vyriausybei įvedus įvežamų bekonų muitą, o tais pačiais metais lapkričio 15 d. paskelbus apie bekonų įvežimo kontingentavimą, Lietuvos vyriausybė susirūpino prekybinių ryšių su Anglija stiprinimu. Ji, kaip ir kitos buržuazinės valstybės, siekė sudaryti prekybos sutartį. Sudaryti prekybos sutartis buvo aktualu ir Anglijos prekybinei buržuazijai. Krizės metais visos kapitalistinės valstybės pradėjo aiškiau nustatyti tarpusavio prekybos santykius. Didesnės valstybės siekė daugiau išnaudoti silpnesniasias, o mažesnės kiek galima daugiau išsiderėti savo naudai.

Anglijos vyriausybė prekybos derybas su kiekviena šalimi atskirai pradėjo rengti po Otavos konferencijos. Tačiau Lietuvos vyriausybei pradėti prekybos derybas su Anglija 1932 metais buvo sunku. Trukdė tarptautinėse Tautų Sąjungos instancijose svarstomas ginčas su Klaipėdos krašto vokiečiais ir konfliktas dėl prekių tranzito iš Klaipėdos į Angliją su anglų prekybininkais. Mat, keletą siuntų maisto produktų iš Lietuvos į Angliją nugabeno ne anglų laivininkystės bendrovių laivai, plaukioję tarp Klaipėdos ir Londono, bet Lietuvos laivai. Dėl to kilo konfliktas, kuris užsitęsė ir kartu uždelsė prekybinės sutarties derybų pradžią.

Iš archyve išlikusių dokumentų matyti, kad anglų—lietuvių prekybos derybų eiga buvo tokia. 1932 m. spalio 24 d. telegramoje Lietuvos pasiuntinys Londone V. Sidzikauskas pranešė vyriausybei gavęs privatų laišką iš vieno Anglijos politinio veikėjo, kuriame pranešama, kad Britanijos vyriausybė pasiūlys Lietuvai ekonomines derybas tikslu konsoliduoti prekybinius santykius. Jis patarė savo vyriausybei tam ruoštis, nes bekonų įvežimo kontingentų klausimą sprendžia anglų vyriausybė, ir dėl to derybos gali būti labai reikalingos¹⁰.

⁹ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 4, V., 1961, p. 640.

¹⁰ CVA, f. 383, ap. 9, b. 5, l. 159—164.

Paskelbusios, kad reikia reguliuoti bekony įvežimo klausimą, anglų vyriausybės atitinkamos žinybos sušaukė į Angliją bekonus importuojančių šalių agrikultūros ataše pasitarimą. Įvyko keletas posėdžių. Juose Lietuvai atstovavo konsulas K. Gineitis. Per pasitarimus išryškėjo, kad anglų vyriausybės nustatytų bekony kontingentų nenori priimti eksportuojančių šalių atstovai. Tada anglų vyriausybė, matydama, kad geruoja jos nustatytų kiekių šalys nenori priimti, ryžosi pati padiktuoti atskiroms valstybėms atitinkamus kiekius. Deryboms iširus, į kovą už didesnius kontingentus įsijungė suinteresuotų valstybių pasiuntiniai. V. Sidzikauskas 1932 m. lapkričio 20—21 dienomis, kaip matyti iš K. Gineičio lapkričio 22 d. pranešimo Ekonomikos departamentui, pradėjo derybas dėl bekony kontingento Lietuvai 1933 metams ir likusiam 1932 metų mėnesiui. 1932 metų pabaigai V. Sidzikauskas išsiderėjo 90 000 cnt. Jis pažadėjo anglų vyriausybei, kad Lietuvos valdžia daugiau pirks Anglijoje, duos anglų firmoms preferenciją automatinių telefonų statybai, išlygins bekony eksporto sezoniškumą¹¹. Sekančią savaitę vyko derybos dėl 1933 metų kontingento bekonomis. Anglijos ekonomistai skyrė Lietuvai įvežti tik 45 tūkst. cnt., kai tuo tarpu V. Sidzikauskas Lietuvos vyriausybės vardu reikalavo 540 tūkst. cnt. Lietuvos pasiuntinys per vieną savaitę šiuo klausimu anglų vyriausybei įteikė net 4 memorandumus. 1933 m. sausio 16 d. V. Sidzikauskas Lietuvos vyriausybės vardu įteikė naują memorandumą, kuris iš esmės tapo praktine būsimų derybų baze. Sausio 16 d. memorandumą anglų užsienio reikalų ministerija perdavė Prekybos ministerijai — susipažinti ir aptarti¹². Sausio 20 d. V. Sidzikauskas ir K. Gineitis lankėsi Anglijos užsienio reikalų ministerijoje dėl prekybos derybų datos. Anglai pasiūlė jas pradėti balandžio mėnesį¹³.

1933 m. sausio 16 d. Lietuvos vyriausybės memorandume buvo nurodoma, kad Lietuvos vyriausybė pageidautų, jog planuojamomis derybomis būtų pakeistas iki šiol galiojantis Lietuvos ir Britanijos provizorinis ekonominis modus vivendi, sudarytas pasikeitus notomis 1922 m., reguliaria prekybos ir laivininkystės sutartimi, kuri garantuotų abiem valstybėms didžiausią palankumą visose tarpvalstybinio gyvenimo srityse.

Memorandumo II punkte buvo pažymėta, jog, „norėdama užtikrinti svarbiausiems savo žemės ūkio gaminiams Didžiosios Britanijos rinką, Lietuvos vyriausybė pageidautų, kad, jei iš viso būtų ir toliau praktikuojama kvotų sistema bekono įvežimui ateityje, jai būtų leista įvežti Didžiojoje Britanijoje ne mažiau 800 000 cnt. bekono į metus, suprantant, kad 1933 m. Lietuva įveš ne daugiau 600 000 centnerių, 1934 m. ne daugiau 700 000 cnt. ir 1935 m. ir t. t. ne daugiau 800 000 centnerių į metus. Gi jei kvotų vietoje Jo Didenybės vyriausybė rastų reikalinga apdėti įvežamąjį bekoną muitais, Lietuvos vyriausybė norėtų, kad jai šiuo atžvilgiu būtų užtikrintas didžiausio palankumo traktavimas“¹⁴.

Iš cituoto ir tolesnio teksto matyti, kad, pradėdama prekybos derybas su Anglija, Lietuvos buržuazija, priešingai anglų užsienio prekybos sluoksnių siekimams, siekė daugiau įvežti bekony į Angliją.

Memorandumo III punkte buvo rašoma, kad būsimajoje prekybos ir laivininkystės sutartyje iš Lietuvos įvežamam sviestui būtų taikomi palankūs muitai ir, jei ateityje būtų įvesti kontingentai sviestui, kad Lietuvai būtų suteikta galimybė įvežti ne mažiau kaip 4000 tonų sviesto per metus. Be to, leisti šį kiekį didinti kasmet po 1000 tonų. Tuo būdu memorandume optimistiškai buvo numatyta didinti ir sviesto eksportą į Angliją.

¹¹ CVA, f. 383, ap. 9, b. 6, l. 284.

¹² Ten pat, b. 6, l. 281—282, 363.

¹³ Ten pat, b. 5, l. 82.

¹⁴ Ten pat, b. 6, l. 360—361.

Sekančiame IV punkte prašoma taikyti kiek galima palankesnius įvežimo muitus miškui ir miško medžiagai. Prašoma leisti daugiau įvežti miško medžiagos ir, jei ji būtų kontingentuojama, Lietuvai skirti 50 000 tonų per metus.

Paskutiniame pirmo skyriaus punkte prašoma atitinkamos kvotos (jei būtų įvesta) iš Lietuvos į Angliją įvežamiems kiaušiniams, paukštienai ir kitiems produktams.

Antroje memorandumo dalyje „Lietuvos vyriausybės pasiūlymai“ buvo pasižadama praplėsti Lietuvos rinką Britanijos gaminiams, kad būtų išlygintas abiejų valstybių prekybos balansas. Dėl to buvo žadama duoti anglų firmoms vyriausybinis užsakymus visomis praktinėmis priemonėmis skatinti prekių importą iš Anglijos, teikti kreditus firmoms, importuojančioms iš Anglijos. Importui iš Anglijos bus laisvai duodami pinigai. Toliau buvo nurodoma, kad Lietuvoje jau įvesta licenzijų sistema cukrui, druskai, fosforo trąšoms, geležiai, plienui, skardai, akmens angliai, cementui, medvilnei, verpalams, vilnoniams audiniams, popieriui ir kartonui. Todėl bus galima daugiau pirkti Anglijoje plačiau vartojamų prekių. Rašto pabaigoje buvo pabrėžiama, kad Lietuvos vyriausybė yra pasiryžusi imtis kitų priemonių, kad tik būtų pasiektas abiem šalims naudingas tikslas¹⁵.

Lietuvos buržuaziniai ekonomistai, matydami, kad užsienio kapitalistinės šalys reguliuoja užsienio prekybą krizės metais, perka iš tų, kam gali parduoti, suskato didinti importą iš Anglijos dar 1932 metų pradžioje. 1932 m. kovo 10 d. Lietuvos konsulas V. Gylys iš Anglijos rašė Ekonomikos departamento direktoriui S. Kuzminskiui, kad kova dėl rinkų verčia dėti visas pastangas prekybos balansui su Anglija išlyginti. Rašte jis konkrečiai išdėstė savo pasiūlymus, kaip plėsti Lietuvos importą iš Anglijos. Jis siūlė didinti valdiškus užsakymus, siųsti į Londoną daugiau informacijos, skatinti prekiauti su Anglija Lietuvos pirklius, veikti per anglų pasiuntinį Rygoje, geriau informuoti Britanijos firmas apie Lietuvoje vykstančias varžytines atskirų objektų statybai, versti Anglijoje pirkti kooperatyvus ir bendroves¹⁶.

Dar tais pačiais metais „Lietūkio“ atstovai P. Dagys ir P. Salčius buvo siunčiami į Angliją pirkti prekių. Tačiau jokių rezultatų jie nepasiekė. „Lietūkio“ vadovai paaiškino, kad jie pirkti Anglijoje negali, nes ten prekės brangesnės, negu Vokietijoje. „Lietūkis“ negalys pirkti brangiau už savo konkurentus, privačius pirklius, Lietuvos rinkoje. Be to, anglai atsisakė kredituoti Lietuvos prekybines firmas, kurios neturėjo pakankamai pinigų didesniems pirkiniams¹⁷. Vokiečių prekybininkai, pajutę, kad Lietuvoje importo kryptis keičiama, pradėjo taikyti įvairias lengvatas Lietuvos prekybinėms organizacijoms ir atskiriems pirkliams. Tai matydamas Ekonomikos departamentas iškėlė mintį, kaip rašoma S. Kuzminskio 1932 metų balandžio 16 d. rašte, Lietuvos generaliniam konsulatui Londone, kad reikia „importui įvesti licenzijų sistemą, t. y. importininkai importuodami prekes turės gauti leidimus“¹⁸. Pradžioje prekybiniuose buržuazijos sluoksniuose buvo leidimų sistemos priešininkų, bet palyginti greitai opozicija buvo įveikta ir leidimų sistema kai kurioms importuojamoms prekėms įvesta. Lietuvos buržuazijai licenzijų sistema buvo reikalinga, nes jos pagrindinės pajamos plaukė iš žemės ūkio produktų gamybos ir jų prekybos. Nuo 1930 metų žemės ūkio pro-

¹⁵ CVA, f. 383, ap. 9, b. 6, l. 362.

¹⁶ Ten pat, b. 5, l. 176.

¹⁷ „Tautos ūkis“, 1932, Nr. 1, p. 44—45; CVA, f. 383, ap. 9, b. 5, l. 172.

¹⁸ CVA, f. 383, ap. 9, b. 5, l. 173.

duktų eksportas nukrypo į Angliją. Prie anglų kapitalo pageidavimų reikėjo derintis.

1933 m. sausio 26 d. anglų spaudoje, „Times“ laikraštyje buvo atspausdinta žinia apie būsimas Anglijos prekybos derybas su Lietuva. Tačiau konkreti derybų data buvo vienos ir antros susitarančių šalių nuolat atidėliojama. Anglijos vyriausybė svarstė žemės ūkio produktų gamybos skatinimo krašto viduje problemas. Siekiant suinteresuoti valstiečius auginti bekonus, buvo nuolat mažinami jų įvežimo kontingentai, stengiamasi palaikyti palyginti aukštą kainą vidaus rinkoje, kad pigi importuojama bekoniena jos nesumažintų. Dėl to, kai visame pasaulyje kainos mėsai smuko, Londone jos išsilaikė¹⁹. Zr. I lentelę.

I lentelė

Bekono kilogramo kaina didesniuose miestuose

Vietą	1932 metai	1934 metai
Paryžius	3,90 lt	2,40 lt
Londonas	2,35 lt	2,40 lt
Praha	3,85 lt	2,05 lt
Kaunas	1,95 lt	1,40 lt

Įvedusi kontingentus, anglų valdančioji buržuazija stebėjo, kiek bus suvartojama bekonų ir kitų maisto produktų šalyje. Ji įvairiai skatino mėsos bei kitų produktų gamybą viduje.

1933 m. balandžio mėn. Anglijos Prekybos ministerija atsiuntė Lietuvos vyriausybei savo pastabas dėl prekybos sutarties sudarymo. Rašte buvo pažymėta, kad anglų vyriausybė nemano didinti žemės ūkio produktų importo, nes turi apsaugoti savo žemės ūkį nuo katastrofos. Dėl to ji stengiasi mažiau įvežti bekonų. Lietuva gaus atitinkamą procentą nuo bendros įvežimo kvotos. Šis procentas bus mažesnis, negu buvo įvežta bekonų iš Lietuvos 1932 metais. Kitiems produktams irgi bus nustatyti atitinkami kiekiai²⁰.

Toliau pastabose buvo nurodoma ir tai, kad reikia išplėsti rinką anglų prekėms Lietuvoje ir išlyginti prekybos balansą. Reikalaujama suteikti pirmenybę Britanijos gamybos prekėms, vykdant valdiškus užsakymus, teikiant laisvai valiutą importuojamoms iš Britanijos prekėms, licenzijų sistemą taikyti taip, kad būtų daugiau importuojama anglų prekių. Daroma priekaištų, kad, naudojant pirmąsias licenzijas, buvo daugiau kaip dvigubai padidintas cemento importas iš Danijos, palyginus su 1932 metais, dėl ko D. Britanijos dalis šios prekės rinkoje turės būti labai suvaržyta²¹. Buvo reikalaujama koncesijų ir kitoms anglų prekėms, pasisakoma prieš Lietuvos muitų sistemą ir jų didinimą, ypač toms prekėms, kurias pardavė Anglija.

Rašte buvo daromi priekaištai, kad mažiau perkama anglies iš Anglijos, nes ji perkama Lenkijoje (66%), Vokietijoje (32%). Tuo tarpu 1924 metais Anglijoje buvo perkama 93% anglies. Reikalaujama, kad vėl būtų jos tiek perkama. Privačią prekybą reikalaujama nukreipti į Angliją, naudojant licenzijas, o valdžios įstaigoms ir įmonėms reikalingą anglies kiekį pirkti tik Anglijoje. Toliau reikalaujama, kad iš anglų būtų perkama 50% kokso, daug silkių ir medvilnės. Pabaigoje reiškiamas viltis, kad prekybos balansas bus išlygintas, didinant Lietuvos importą iš Bri-

¹⁹ Lietuvos statistikos metraštis, 1934, p. 123.

²⁰ CVA, f. 383, ap. 9, b. 6, l. 340.

²¹ Ten pat, l. 342.

tanijos tiek, kad būtų nustatytas tinkamas santykis su parduodamų Lietuvos prekių verte²².

1933 metais gegužės 4 d. anglų prekybos ministras parlamento bendruomenių rūmuose pasakytoje kalboje pareiškė, kad Anglijos vyriausybė netaikys didžiausio palankumo klauzulės toms valstybėms, kurios nesieks išlyginti ar pagerinti prekybos balansą su Anglija. Tai lietė ir Lietuvą, nes jos prekybos balansas neatitiko anglų buržuazijos siekių.

1933 metų vasarą Anglijoje vyko tarptautinė ekonominė konferencija. Joje dalyvavo ir Lietuvos užsienio reikalų ministras D. Zaunius. Londone jis išbuvo apie tris savaites ir kalbėjosi su anglų valdžios atstovais dėl prekybos sutarties sudarymo. Tačiau derybų nepavyko išplėsti. Tam sutrukdė naujai padidinti muitai Lietuvoje²³. Dėl muitų padidinimo anglų prekybos ministerijos atsakingi darbuotojai pareiškė D. Zauniui, kad bus sulaikytos derybos dėl prekybos sutarties sudarymo su Lietuva²⁴. D. Zaunius jiems įrodinėjo, kad didinami muitai neturės įtakos anglų importui į Lietuvą, nes anglį ir koksą perka tik valstybė. Muitai didinami, norint paskatinti vietos pramonę. Anglų prekybininkai sakė, kad derybos sulaikomos iki bus išaiškinta muitų įtaka anglų eksportui į Lietuvą. Žodžiu, angliai pareiškė, kad, esant dabartinei padėčiai, negali būti jokių kalbų apie derybas. Buvo nutarta pasikeisti laiškais, kai paaiškės muitų rezultatai²⁵. Anglų pasiuntinys Pabaltijyje T. Prestonas gavo nurodymą iš savo vyriausybės stebėti, kokią įtaką didinami muitai Lietuvoje turėjo anglų importui. Lietuvos užsienio reikalų ministerijos darbuotojams buvo nurodyta siekti įtikinti T. Prestoną, kad padidinti muitai nepakenks anglų eksportui. Ta pačia kryptimi Londone veikė Lietuvos atstovybės nariai²⁶.

1933 m. birželio 17 d. Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje įvyko pasitarimas, kuriame dalyvavo departamentų direktoriai. Jame buvo svarstoma, kaip įtikinti anglų vyriausybę, kad didinami muitai neliečia anglų buržuazijos finansinių interesų. Pasitarime buvo nutarta kiekviena proga aiškinti anglų prekybininkams ir diplomatams, kad muitai Lietuvoje įvesti, norint apsaugoti savo pramonę. Anglų eksportas tuo nesuinteresuotas. Angliai, koksui, medvilnei muitai padidinti dėl to, kad tai žaliava, kurios krizės metais įvežama ne mažiau. Muitas ne toks didelis, kad vietoj šių produktų būtų imta vartoti durpės arba malkos, kurios gaminamos Lietuvoje.

Pramonės dirbinių Lietuvoje krizės metais buvo vartojama mažiau, nes padidėjo vietinės gamybos paklausa, sumažėjo perkamoji galia. Dėl to buvo įvežama didesni kiekiai verpalų. Prekėms, kuriomis ypač suinteresuoti anglų prekybininkai, pvz., silkėms, muitai nepadidinti. Jeigu, uždėjus muitus, būtų mažiau įvežama prekių ir tuo pačiu sumažėtų muitų pajamos, vyriausybė, galimas daiktas, turėtų svarstyti, ar reikia grįžti prie senojo muto. Birželio 19 d. Politikos departamento direktorius S. Lozoraitis kalbėjosi su T. Prestonu ir išdėstė jam tas pačias pažiūras, prašydamas paveikti savo vyriausybę. T. Prestonas pažadėjo²⁷.

²² Ten pat, l. 343, 344.

²³ 1933 m. gegužės pabaigoje Lietuvoje buvo pakelti įvežimo muitai pietų vaisiams, kavai, tabakui, tualetui reikmenims, kailiams, techniniams riebalams, odos dirbiniams, angliai, naftos produktams, dažams, chemikalams, skardos gaminams, verpalams, sėkloms, gipsui, kaolinui, stiklo dirbiniams, popieriui, skrybėlėms, kino filmams, guminei bei medžiaginei avalynei ir kitoms prekėms. Žr. „Vyriausybės žinios“, 1933 m. gegužės 29 d., Nr. 414.

²⁴ CVA, f. 383, ap. 7, b. 1543, l. 130—133.

²⁵ Ten pat, ap. 9, b. 10, l. 328—329, 332.

²⁶ Ten pat, b. 6, l. 313^a, 314.

²⁷ Ten pat, l. 312.

Tačiau jokios pastangos neturėjo reikšmės anglų užsienio ir prekybos ministerijoms. Birželio 30 d. V. Sidzikauskas telegrafavo, kad prekybos derybas anglai nukelia į rudenį²⁸. Liepos 13 d. Britanijos vyriausybės vardu atsiuntė telegramą prekybos ministerijos darbuotojas Kolvilis (J. Colville), paskirtas derybų su Lietuva pirmininku. Joje buvo rašoma, kad Anglijos vyriausybė ištirs Lietuvos muitų padidینimo efektą anglų prekybai su Lietuva ir nekeis dabartinės padėties, nepasitarusi su Lietuvos vyriausybe²⁹. Tų pačių metų vasarą dar pasikeista notomis, kuriose buvo pažymėta, kad sutartas laikinas modus vivendi tarp Britanijos ir Lietuvos. Abi vyriausybės pažadėjo nekeisti esamos padėties. Anglija Lietuvos importui ir toliau būsianti labiausiai palanki³⁰.

Susidarius tokioms aplinkybėms, Lietuvos vyriausybė vertė savo pirklius daugiau pirkti Anglijoje, spaudė vyriausybines žinybas, vykdančias kokias nors statybas, pirkti žaliavas ir įrengimus Anglijoje. Tuo tarpu anglų pramonės prekės dėl pasenusios technikos buvo žymiai brangesnės ir menkesnės išvaizdos. Į Lietuvos vyriausybės pateiktą pirkliams raštą dėl prekybos su Anglija ir galimybės daugiau pirkti pramonės prekių Anglijoje visi pirkliai ir prekybinės firmos beveik vieningai atsakė, jog pirkti iš Anglijos nepatogu ir nepelninga. Jie aiškino, kad, perkant nedideliais kiekiais, negalima pirkti tiesiai iš gamyklų arba pirklių akcininkų, o reikia pirkti iš perpirklių. Dėl to didėja kaina. Lietuvos pirkliams patogiau pirkti Vokietijoje, nes geriau žinomos prekiavimo tradicijos. Vokiečių pirkliai lengvai duoda prekes į kreditą, tuo tarpu anglų pirkliai parduoda tik už pinigus. Transportas iš Vokietijos žymiai pigesnis³¹. Anglis ir tekstilės gaminiai žymiai pigesni Lenkijoje. Anglijos cementas, pirklių ir pramonininkų duomenimis, pateiktais Ekonomikos departamentui, buvo geros kokybės, bet 10% brangesnis už danų cementą, tuo metu turėjusį paklausą buržuazinės Lietuvos rinkoje. Anglų zuperis, kurį irgi buvo verčiama pirkti, buvo blogesnės kokybės. Jame buvo daugiau drėgmės už nustatytą 10% normą, mažiau vandenyje tirpstančių fosforo rūgščių, negu iki tol importuotame olandų zuperyje. Be to, anglų zuperis buvo 7,70 lt už toną brangesnis, negu olandų.

Jau nuo feodalinų laikų buvo susiklosčiusi tradicija druską gabenti iš Vokietijos, Lenkijos ir Rusijos. Šie prekybos keliai išliko ir buržuazijos valdymo metais. Tačiau anglų vyriausybė reikalavo ją pirkti pas juos. Lietuvos pirkliai aiškino, kad anglų druska blogesnės rūšies, drėgna, nešvari, su nuosėdomis ir nuoviromis, be to, daug brangesnė. Vokiškos druskos tona Klaipėdoje kainuoja 53,46 lt, o angliškos — 62,70 lt.

Anglai siūlė pirkti žemės ūkio mašinas. Jų kainos buvo palyginti didelės. Be to, jas reikėjo pirkti didelėmis partijomis, nes kitaip neapsimokėjo transportas. Tuo tarpu Lietuvos žemės ūkyje mašinų naudota mažai, nes darbo jėga buvo labai pigi, ūkis smulkus. Krizės metais jų paklausa dar labiau sumažėjo. Pirkliams neapsimokėjo įsaldyti kapitalą. „Lietūkis“ teisinosi dar ir tuo, kad buvo dideli iš Anglijos prekių pristatymo frachtai³².

Vyriausybei reikalaujant pirkti iš anglų pergamentinį popierių, „Pienocentro“ žiniuose buvo nurodoma, kad jis perkamas iš Belgijos ir Suomijos, su kurių prekybinėmis organizacijomis nusistovėjo prekybiniai santykiai. „Pienocentras“ pažadėjo pirkti iš Anglijos pergamentinį popierių sviestui įpakuoti³³.

²⁸ Ten pat, l. 310.

²⁹ Ten pat, l. 307.

³⁰ Ten pat, l. 301.

³¹ Ten pat, ap. 1, b. 55, l. 150—153.

³² Ten pat, ap. 9, b. 10, l. 476—478.

³³ Ten pat, l. 483^a.

Anglų vyriausybė reikalavo pirkti skardą ir sumažinti jai muitą. Tuo tarpu krizės metais skardos buvo įvežama žymiai mažiau, nes stogams dengti Lietuvos gyventojai pradėjo naudoti vietos gamybos medžiagas — čerpes ir skiedras. Be to, daugiau negu dviem šilingais buvo pigesnis belgų skardos kilogramas.

Tekstilės pramonininkai įteikė Prekybos ir Pramonės rūmų pirmininkui memorandumą, reikalaudami, kad iš Anglijos nebūtų įvežama tekstilės gaminių, nes Lietuvos tekstilės fabrikai patenkina vietos gyventojų poreikius. Memorandume prašoma, kad, vykdant prekybos derybas su Anglija, nebūtų žemės ūkio produktai kompensuojami iš Anglijos įvežamais gatavais rūbais, tekstile, ir kad taip nebūtų žlugdoma vietos tekstilės pramonė. Vietoj įvežamų gatavų rūbų ir audinių prašoma įsileisti vilnos ir medvilnės siūlų, šilko žaliavos, chemikalų ir mašinų, reikalingų tekstilės pramonei³⁴.

1933 m. gegužės 19 d. Finansų ministerijos Prekybos departamentas pranešė Užsienio reikalų ministerijos Ekonomikos departamentui, kad per metus — nuo licenzijų įvedimo iki 1933 m. gegužės 1 d. — licenzijų pirkti Anglijoje buvo duota daugiau, tačiau pirкта žymiai mažiau. Dėl to importas iš Anglijos buvo dar mažesnis, negu ankstesniais metais. Vyriausybės pastangomis padidėjo tik anglies, kokso, geležies ir plieno importas, nors šios prekės buvo 25% brangesnės, negu Lenkijoje, iš kurios buvo visai nebeimportuojama³⁵.

1933 m. lapkričio 24 d. anglų Užsienio reikalų ministerija surašė Lietuvos vyriausybei memorandumą, kuriame nurodė, kad licenzijos nepagyvino pirkimo Anglijoje, kad Lietuvos vyriausybės pažadai, pateikti sausio 16 d. memorandumu, neįvykdyti. Buvo reikalaujama išplėsti licenzijų sistemą visoms prekėms, leisti laisvai importuoti silkes, nemažinti medvilnės ir siūlų importo, vengti priemonių, trukdančių importą, sumažinti muitus, varžant importą, neproteguoti vidaus gamybos. Memorandume buvo keliami net konkretūs reikalavimai. Pavyzdžiui, kad silkų neturi konkuruoti vietiniai produktai, neturi būti pagaunama vis daugiau žuvies ir pan. Reikalaujama išlyginti prekybos balansą, kad jis nebūtų vienpusiškas ir nepalankus anglams³⁶.

Griežtus anglų vyriausybės reikalavimus didinti importą lydėjo bekonų eksporto suvaržymai. Iki 1933 m. liepos mėn. Anglijos vyriausybė nustatydavo bekonus įvežančioms šalims mėnesinius kontingentus. 1933 m. liepos 29 d. Anglijos žemės ūkio ministras V. Eliotas sukvietė bekonus importuojančių šalių agrikultūros atašė ir pareiškė, kad nuo rugpiūčio 23 dienos iki rugsėjo 15 d. paliekami esami kontingentai, nuo rugsėjo 15 d. iki spalio 31 d. bus įvežama mažiau kaip 10,5—12,5%, nuo lapkričio 1 d. iki 1934 m. vasario 28 d. kontingentai bus nustatinėjami ne centneriais, bet skiriant kiekvienai valstybei atitinkamą procentą. Nuo 1934 metų bus įvesti metiniai kontingentai³⁷.

Nuo lapkričio 1 d. Lietuvos bekonų buvo leista įvežti į Angliją 16% mažiau, negu buvo įvežama anksčiau. Tai labai atsiliepė Lietuvos ekonomikai. Krizė sustiprėjo toje ūkio šakoje, kuria rėmėsi lietuviškoji buržuazija ir kuri nešė jai didžiausius pelnus. Bekonų fabrikai pradėjo dirbti nepilnu pajėgumu, valstiečiai neturėjo kur realizuoti produkcijos. Lietuvos valdančioji buržuazija buvo pasiryžusi sutikti su visais anglų reikalavimais, kad tik nebūtų mažinami bekonų kontingentai. Lietuvos fašistinė

³⁴ CVA, f. 987, ap. 1, b. 55, l. 150—153.

³⁵ CVA, f. 383, ap. 9, b. 10, l. 471.

³⁶ Ten pat, l. 374—375 ir b. 6, l. 250—254.

³⁷ Ten pat, b. 6, l. 289—290.

valdžia sutiko duoti licenzijas ne tik minėtoms, bet ir kitoms anglų prekėms, kad tik būtų sudarytas prekybos susitarimas. Ji žadėjo stabilizuoti muitus, o kai kuriuos ir sumažinti. Taip pat žadėjo, jei būtų varžoma valiuta, to netaikyti, apmokant už importuojamas į Lietuvą anglų gamybos prekes. Žadėjo centralizuoti privačią prekybą, neproteguoti ir nesubsidiuoti konkurentinių gaminių, nenaudoti leidimų sistemos gamybai skatinti ir, išduodama leidimus, atsižvelgti į ankstyvesnį importą. Padaryti muitų nuolaidas pusšilkiams audiniams, apelsinams, bananams, džiovintiems vaisiams ir kitoms iš Britanijos įvežamoms prekėms. Žadėjo nustatyti pastovius kontingentus įvežamam cukrui, medvilnės verpalams, angliai, koksui. Nereikalauti lygaus su kitais kraštais eksporto ir importo santykio³⁸.

1933 m. gruodžio 21 d. užsienio reikalų ministro D. Zauniaus kabinete įvyko derybų su Anglija klausimu posėdis, kuriame dalyvavo departamentų atstovai bei „Pienocentro“, „Maisto“ ir „Lietūkio“ vadovai. Buvo aptartas vyriausybės nusistatymas derybose. „Į derybas žiūrima,—rašoma gruodžio 22 d. D. Zauniaus pro memoria,—kaipo iš dviejų į mažesnįjį blogumą“³⁹. Pasitarime vadovauti deryboms su Anglija delegacijos pirmininku buvo paskirtas 1933 metų pabaigoje iš Vašingtono į Kauną išskviestas B. Balutis. Buvo sudaryta delegacija ir nutarta, prieš pradėdant derybas, pasikonsultuoti su latvių ir estų vyriausybėmis. Po Naujųjų metų, 1934 metų sausio 17—23 dienomis, vyko prekybos derybų su angliais komisijos posėdžiai. Daugiausia posėdžiuose buvo diskutuojama, kaip matyti iš posėdžių protokolo, bekonų eksporto į Angliją klausimu.

Derybose svarbiausias reikalavimas buvo ne dėl bekonų procento, bet dėl atitinkamo jų kiekio. Aiškinama buvo tuo, kad bekonams auginti valstybės ir kooperatyvinės bendrovės investavo iki 25 mln. litų, valstiečiai, įsigydami veislines kiaules, investavo iki 15 mln. litų. Be to, krintant svarui, Lietuvos valdžia, gelbėdama šią ūkio šaką, buožėms ir kitiems bekonų augintojams pridėjo 41 mln. litų. Todėl iš viso į šią ūkio šaką buržuazija sudėjo 80 mln. litų ir likviduoti šią gamybos šaką būtų labai nuostolinga. Buvo tariamasi ieškoti rinkų kitur, mėginti tartis tiesiai su laivais, kasyklomis ar kitomis bendrovėmis, mainyti į jų prekes, neįskaitant to į bendrus kontingentus⁴⁰.

1934 m. sausio 23 d. komisijos pirmininkas padarė pranešimą vyriausybei. Pranešime atspindi Lietuvos buržuazijos pozicija būsimosiose derybose, todėl jį smulkiau atpasakosime, kad būtų matyti, kiek jis skyrėsi nuo pirmojo, 1933 m. sausio 16 d. memorandumo. Pranešime B. Balutis pažymėjo, kad anglų reikalavimai išlyginti prekybos balansą su Lietuva svarstyti, tačiau balansą reikėtų išlyginti ne iki santykio 1:1, o panašiai kaip aptarta Anglijos sutartyse su kitomis šalimis, pavyzdžiui, su Danija. Derėtis reikia, kad santykis būtų maždaug 1:2,5 arba blogiausiu atveju 1:2. Bekonų importo į Angliją reikia gauti tokią procentinę normą, kuri siektų 300 000 cnt metams kvotą, kas sudarytų 35 mln. litų. Gaunant mažesnę normą, prekybinė sutartis su Anglija Lietuvos nedomintų. Jei būtų įvesti sviesto kontingentai, prašyti 1931—1932 m. sviesto išvežti iš Lietuvos į Angliją nuo 65 iki 75%. Reikėtų gauti atitinkamą kontingentą kiaušiniams 70—80% geriausių Lietuvos eksporto metų į Angliją, nes krizės metais dėl žemų kainų kiaušinių eksportas buvo beveik visai nutrūkęs. Užsidarius paukščių rinkai Vokietijoje, reikėjo bent minimalių kontingentų Anglijoje: kalakutų 300 t, ančių 200 t, žąsų 75 t, vištų 500 t.

³⁸ CVA, f. 383, ap. 9, b. 6, l. 258—259 ir b. 10, l. 16.

³⁹ Ten pat, b. 6, l. 239.

⁴⁰ Ten pat, b. 10, l. 410—413.

Toliau delegacijos pirmininkas pranešė, kokios numatoma daryti procentinės nuolaidos anglų prekėms. Anglai reikalauja, kad į Lietuvą būtų įvežta iš Anglijos 92% anglies, Lietuvos delegacija siūlys — 55%. Medvilnės verpalams jokie minimalaus kontingento nesiūlys. Cukraus užsienyje buvo perkama mažiau, nes, pastačius vieną fabriką, buvo numatyta statyti kitą. Tada cukraus užsienyje visai nebereikės pirkti, dėl to cukraus kontingento fiksuoti negalima. Žemės ūkio mašinų, geležies, skardos, plieno galima pažadėti pirkti tiek, kiek reikalinga balansui išlyginti ir kiek šios prekės bus konkurentės kaina ir rūšimi. Druskos pirkti tiek, kiek reikia eksportuojamiems į Angliją bekonams sūdyti, o pergamentinio popieriaus — kiek sviestui įpakuoti, nes šios prekės buvo gaunamos iš kitur žymiai pigesnėmis kainomis. Toliau buvo sakoma, kad kasmet už importuojamas prekes išmokama 3—4 mln. litų frachto. Be to, jei tektų daryti nuolaidų muitų srityje, tas taip pat turėtų būti įrašyta į bekonų kiekio padidėjimą. Tokia buvo nauja Lietuvos buržuazijos pozicija būsimose derybose⁴¹. Ją Balutis suderino su Prestonu. Pastarasis pasiūlė padidinti sąrašą prekių, kurioms sumažinami muitai, kad tai padarytų didesnę įspūdį parlamente. Balutis pažymėjo, kad tos prekės, kurios šiuo metu užsienio prekyboje atrodo nereikšmingos, po kiek metų gali būti svarbios krašto ekonomikai. Dėl to didinti prekių sąrašą, kurioms sumažinami muitai, pavojinga⁴².

Sausio pabaigoje anglai įteikė Lietuvos vyriausybei notą dėl bekonų eksporto pertvarkymo. Lietuvai duotas procentas nuo 4,78% bendro anglų bekonų importo buvo sumažintas iki 3%. Teigiamą ar neigiamą vyriausybės atsakymą buvo reikalaujama duoti iki vasario 6 d.⁴³

Tuo metu Lietuvos delegacija prekybos deryboms su Anglija jau buvo nuvykusi į Londoną. Derybos prasidėjo vasario 2 d. Jos vyko sunkiai. Lietuvos vyriausybė įspėjo delegaciją ir pasiuntinybę, kad sutikti su priimamu procentu negalima.

Lietuvos delegacija, pasiuntinybės nariai pradėjo veikti per pažįstamus anglų vyriausybės ir prekybinių sluoksnių atstovus, o Lietuvos užsienio ministerija per Prestoną ir kitus, kad Lietuvai būtų skirtas didesnis bekonų eksporto procentas. Derybose, kaip kontrapriemonė bekonų kontingentų sumažinimui, buvo pasisakoma prieš muitų sumažinimą. Delegacijos nariai įrodinėjo, kad, patenkinus anglų reikalavimus dėl muitų, biudžete susidarytų 10 mln. litų spraga, kurią dar padidintų nuostoliai dėl bekonų eksporto. Ji siūlė kalbėti tik apie muitų sumažinimą specifinėms anglų gamybos prekėms⁴⁴.

Vasario 6 d. Britanijos žemės ūkio ministerijoje vėl buvo sušauktas agrikultūros atašė pasitarimas. Jame turėjo būti pateiktas bekonų eksportuojančių šalių vyriausybių atsakymas dėl kontingentų sumažinimo. Visos valstybės, išskyrus tris, nesutiko su bekonų kontingentų mažinimu. Nesutiko ir Lietuvos atstovas K. Gineitis. Tada anglų vyriausybė pareiškė pati nustatysianti procentus⁴⁵.

Vasario 9 d. Balutis kalbėjosi su Anglijos delegacijos derybų vadovu J. Kolviliu, kurio kabinete buvo ir įvairių komisijų pirmininkai. Balutis mandagiai pareiškė, kad sutiktų su bekonų procento sumažinimu, jei jis būtų vienodai sumažinamas visoms į Angliją bekonus įvežančioms šalims. Kolvilis atsakė, kad derybose ryškesnės pažangos nematyti ir susi-

⁴¹ CVA, f. 383, ap. 9, b. 6, l. 178—180.

⁴² Ten pat, l. 185.

⁴³ Ten pat, l. 153.

⁴⁴ Ten pat, b. 10, l. 305—307.

⁴⁵ Ten pat, b. 6, l. 108—109.

tarti vargu ar pavyks⁴⁶. Neprarasdami vilčių, Lietuvos buržuaziniai diplomatai veikė Londone, Rygoje ir Kaune. Tačiau jų pastangos buvo bergždžios. 1934 m. vasario 17 d. Balutis telegrafavo iš Londono, kad anglai duoda bekonų kvotą tik 2,69% bendro bekonų įvežimo. Jei vyriausybė tuoj sutiktų baigti derybas ir šį procentą pripažintų, tai anglai jį padidintų iki 2,80%⁴⁷. Taigi pastangos įvežti daugiau kaip 3% bekonų baigėsi tuo, kad imta derėtis dėl 2,80%. Negana to, anglai reikalavo išlyginti prekybos balansą, nurodyti svarbiausioms prekėms pirkimo kiekius, sumažinti muitus ir pasirašyti sutartį iki birželio 15 d. Nepasirašius grasino denonsuoti veikiančius prekybinius susitarimus⁴⁸. Tačiau anglų prekybininkai ir pramonininkai buvo suinteresuoti užsakymais ir Lietuvos rinka. 1934 m. vasario 26 d. T. Prestonas nota pranešė Lietuvos vyriausybei, kad Lietuvai išskirtas bekonų 2,80% bendro anglų importo kontingentas. Ant notos paskutinio lapo antros pusės Zauniaus ranka vasario 27 d. data buvo užrašyta, jog Ministrų Kabinetas ilgai svarstė tą klausimą ir nutarė, „kad negali sutikti laisvu noru su tokia proporcija. Tegu velyk mus pasmaugia, negu kad patys pasikartum“⁴⁹. Sekančią dieną Zaunius apie tai pranešė Londono pasiuntinybei ir pabrėžė, kad galvojama anuliuoti anglų firmoms duotą automatinių telefonų statybos Kaune užsakyimą⁵⁰, nes, visai sumažinus eksportą, nebus šiai statybai lėšų.

Derybos, vos prasidėjusios, vėl nutrūko. 1933 metais jas sulaukė anglų imperialistai dėl to, kad Lietuva buvo padidinusi muitus. 1934 metų pradžioje jas nutraukė lietuvių buržuazija dėl to, kad buvo visiškai susiaurinta bekonų rinka Anglijoje. Toliau buvo pasikeičiama notomis ir laiškais, nes visiškai nutraukti prekybos santykius nebuvo suinteresuoti nei anglų prekybininkai bei pramonininkai, nei lietuvių buržuazija. Iš esmės buvo deramasi dėl dviejų dalykų. Lietuvos dokumentuose buvo maldaujama (įvairiai motyvuojant, kad bekonų importą į Angliją suvaržyti žalinga) padidinti bekonų kvotą. Anglų dokumentuose reikalaujama nurodyti numatomus pirkti Anglijoje žaliavų ir prekių kiekius, sumažinti muitus ir išlyginti prekybinį balansą. Duodant naujas licenzijas, reikalaujama tartis su Anglijos prekybininkais.

Lietuvos buržuazija buvo priversta „eiti į Kanosą“. Fašistų valdomos Lietuvos padėtis buvo sunki. Ją sunkino Vokietijos politika. Atėjęs į valdžią Hitleris importui nustatė griežtą valstybės kontrolę, suvaržė įvežimus, pakėlė vidaus kainas. Be to, Lietuvos vyriausybei suvaržius Klaipėdos hitlerininkų, siekiančių prijungti kraštą prie Vokietijos, atvirą veiklą, hitlerinė valdžia uždarė kuriam laikui savo rinką Lietuvos mėsos ir pieno gaminiams, suvaržė Lietuvos tranzitą į Austriją, Čekoslovakiją, Prancūziją, Italiją ir kitas šalis. Pavyzdžiui, čekoslovakų firma „Batia“ sutiko pirkti iš Lietuvos žąsų ir Lietuvai pardavė avalynės. Tačiau hitlerininkai nesutiko leisti tranzito nei į Lietuvą, nei iš Lietuvos⁵¹. Su Tarybų Sąjunga palaikyti glaudesnių prekybinių santykių Lietuvos fašistinė valdžia ir buržuazija nenorėjo. Socializmo ji labiau bijojo, negu dalinių pelno nuostolių⁵². Kadangi užsienio prekyba iš esmės vyko tik su dviem

⁴⁶ CVA, f. 383, ap. 9, b. 10, l. 301.

⁴⁷ Ten pat, b. 6, l. 93.

⁴⁸ Ten pat, l. 46, 43.

⁴⁹ Ten pat, b. 12, l. 23—24.

⁵⁰ Ten pat, l. 20.

⁵¹ „Tautos ūkis“, 1935 m. Nr. 10, p. 283.

⁵² Tam tikrą spaudimą prekybininkams Lietuvos—Tarybų Sąjungos santykiams darė ir anglų kapitalistai. Lietuvos archyvinėje medžiagoje tiesioginių nurodymų neplėsti santykių su Tarybų Sąjunga sutikti neteko, tačiau užuominų į „Baltijos klauzulę“ pasitaiko. Vadinamoji „Baltijos klauzulė“ buvo įrašyta Anglijos prekybinės sutarties su Estija protokoluose. Joje pažymėta, kad ryšium su tuo, jog, Tarybų Sąjungoje vyksta

šalimis (Vokietija ir Anglija), todėl nieko kito neliko, kaip paklusti anglų imperializmo reikalavimams ir taikytis prie stipresnio partnerio siekimų, jo politikos. Kaip matyti iš užsienio reikalų ministerijos 1934 m. kovo 21—22 d. susirašinėjimo su pasiuntinybe Londone, buvo zonduojama, ar negalėtų Lietuvos prekybinės delegacijos pirmininkas vėl atvykti į Londoną. K. Gineičiui buvo atsakyta, kad atvykęs į Londoną Lietuvos delegacijos pirmininkas nepakeis bekonų kontingentų, nes bekonų importas nesąs skirstomas nei koncesijos, nei derybų pagrindu, antra, anglai per daug susiję su kitomis šalimis⁵³. Sumažinus Lietuvos kontingentą, buvo padidinti bekonų įvežimo procentai Danijai, JAV ir Lenkijai. Danija kasdien tenkino Anglijos rinkos poreikius šviežiais pieno ir mėsos produktais. Be šių gaminių, tokia pramonės šalis, kokia buvo Anglija, negalėjo išsiversti. Tuo metu stiprėjo jos prekybiniai santykiai su JAV. Į Ameriką buvo išvežama nemažai anglų pramoninės produkcijos. Iš Lenkijos krizės metais anglų pramonininkai pirko pigesnę anglį, o savo brangią anglį vertė pirkti kitus kraštus, susietus su Anglija prekybinėmis sutartimis. Tokią prekybinę politiką, kaip stipresnis partneris, anglų imperializmas primetė Skandinavijos, Pabaltijo bei kitoms šalims.

Taigi ir Lietuvos—Anglijos prekybos santykiai buvo aiškiai imperialistinio pobūdžio: per užsienio prekybą stipresnė imperialistinė valstybė dikta savo valią, pajungė ir išnaudojo silpnesniąją. Silpnesnė buržuazinė valstybė vis labiau neteko savo ekonominio ir politinio savarankiškumo, buvo išnaudojama.

Kaip nurodė V. Leninas: „Ekonominė „anekcija“ visiškai „įvykdoma“ be politinės ir nuolat pasitaiko“⁵⁴. Būdinga ji Lietuvai buržuazijos valdymo metais, kai, bijodama netekti valdžios visai, buržuazija ryžosi atsiskirti dalies savo pelnų ir pasiduoti stipresnės valstybės ekonominei priklausomybei.

Iš naujo derybos su anglais dėl prekybinės sutarties sudarymo prasidėjo 1934 m. gegužės 14 d., Lietuvos delegacijai vėl nuvykus į Londoną. Tą dieną B. Balutis Lietuvos vyriausybės vardu įteikė anglams naują memorandumą. Anglai tik provizoriškai susipažinę pareiškė, kad jis nepriimtinas, nes nenustatomas importuotinių iš Anglijos prekių kiekis. Delegacijos nariai Londone įrodinėjo, kad valstybiniai pirkimai Anglijoje sudarys 6—10 mln. litų, o bendra pirkimų vertė sieks 28—32 mln. litų⁵⁵. Tačiau anglų prekybininkai reikalavo griežtai nustatyti minimalų pirkimo kiekį atskiroms prekėms. Tuo tarpu Lietuvos delegaciją domino, kiek galima parduoti kiaušinių, sviesto, miško ir kitų žemės ūkio produktų. Kaip matyti iš Balučio pranešimo vyriausybei, jau sekančią dieną, gegužės 15, Anglijos delegacijos pirmininkas Balučio paklauses, kada lietuvių delegacija numatanti išvažiuoti. Balutis pranešė, kad delegacija išvažiuosianti gegužės 16 d., jei iki tos dienos 12 val. iš savo vyriausybės negaus kitokio atsakymo.

Tačiau derybų nutraukti Lietuvos delegacija nesiryžo. Birželio 1 d. vietoj Balučio delegacijos pirmininku buvo paskirtas K. Bizauskas. B. Balutis buvo paskirtas vietoj V. Sidzikausko Lietuvos nepaprastu pasiuntiniu ir įgaliotu ministru Anglijoje⁵⁶. Paskutiniame derybų etape

spartus industrializacijos procesas ir dėl to ji gali tapti „konkurentu Jungtinės Karalijos industrijai“, britų vyriausybė reikalauja pažadų, „kad estų vyriausybė nesuteiks pirmenybės TSRS bent toms prekių grupėms, kuriomis yra suinteresuoti britų eksporteriai“ (CVA, f. 383, ap. 9, b. 6, l. 208).

⁵³ CVA, f. 383, ap. 9, b. 12, l. 6.

⁵⁴ V. I. Leninas, Raštai, t. 23, Vilnius, 1954, p. 32.

⁵⁵ CVA, f. 383, ap. 9, b. 10, l. 84—86.

⁵⁶ Ten pat, b. 6, l. 39, 42.

Lietuvos delegacija darė nuolaidų anglų reikalavimams, nes anglų delegacijos pirmininkas ultimatyviai reikalavo sutikti su anglų pasiūlymais, siekė derybas baigti iki birželio 15 d., priešingu atveju grasindamas nutraukti 1922 m. sutartį.

Lietuvos delegacijai kelio atgal nebuvo, nors anglų reikalavimai skaudžiai lietė lietuvių buržuazijos pinigines pajamas, darė žymių sunkumų vykdyti sutartis su kitomis kapitalistinėmis šalimis — Belgija, Prancūzija, Danija, Austrija, Čekoslovakija, — iš kurių buvo importuojama geležis, cementas, medvilnės verpalai, popierius ir kitos prekės. Be to, buvo reikalaujama sutartį sudaryti 3 metams. Per šį laikotarpį galėjo pasikeisti prekybos konjunkūra. Prekybos sutartis su Anglija paraližavo kitų sutarčių lankstumą, varžė užsienio prekybą ateityje. Tačiau rinktis lietuvių buržuazija negalėjo. Ji nebuvo tokia reikšminga anglų užsienio prekyboje, kokia buvo Lietuvai Anglija, todėl savo valios diktuoti negalėjo. Daugiausia tik savo nuolankumu ji tegalėjo išsiderėti mažų nuolaidų, sumažinti įvežamų anglų prekių kiekius ir padidinti išvežamų žemės ūkio produktų kontingentus. Tačiau ir šioje srityje jai trukdė reikšmingesnės anglų užsienio prekybos kompanijos: Danija, JAV ir kt. Dėl to Lietuvos delegacijos naujasis vadovas pareiškė, kad, atsižvelgdama į tai, jog Anglijos delegacija principiniu dalyku laiko Lietuvos pirkimus Anglijoje, Lietuvos vyriausybė nutarė patenkinti anglų reikalavimus.

Anglų delegacijai pasiūlius apsvarstyti atskirus klausimus, kaip miltų, anglies, pirkimų ir laivininkystės komisijose, pirkimų kontingentai jose buvo galutinai suderinti. Kiek sunkiau buvo susiderinti su laivininkystės komisija todėl, kad anglų delegacija reikalavo iš Lietuvos pasižadėjimo nusteigti jokios savo laivų linijos, kuri galėtų konkuruoti su veikiančia United Baltic Corporation linija. Daugiau ginčų sukėlė kiaušinių eksporto į Angliją klausimai, nes Lietuvai tai irgi buvo reikšminga prekybos šaka. Tačiau, Lietuvos delegacijai nusileidžiant, derybos artėjo prie pabaigos. Birželio 15 d. K. Bizauskas susitiko su J. Kolvilium, kuris pagyrė Bizauską už pastangas ir pasakė darysias žygių, kad numatytas 1922 metų sutarties denonsavimas nebūtų vykdomas. Kolvilis apie tai prašė Bizauską pranešti savo vyriausybei⁵⁷.

Pasirašyti sutartį ir užbaigti derybas dėsė patys anglai, nes tuo metu jie buvo užsiėmę derybomis su Danija ir Lenkija. Jos buvo svarbesni partneriai kapitalistinio ūkio sistemoje, negu Lietuva. Lietuvos delegacija ir fašistinė vyriausybė tuo metu svarbiausiu savo uždaviniu laikė išlaikyti derybų rezultatų paslaptį, nes bijojo, kad apie sutartį sužinoję prekybininkai neprisipirktų didesnių prekių kiekių pigesnėmis kainomis kitur ir neatsisakytų pirkti Anglijoje⁵⁸. Be to, dar buvo stengiamasi sumažinti privalomą cemento įvežimo procentą ir „nurašyti“ nuo balandžio mėn. 1 d. iki gegužės 15 d. į Angliją pristatytą bekonų kiekio perviršį, kuris sudarė puse milijono litų. Tačiau anglai nesutiko jo „užmiršti“, o tik sutiko įskaityti iki metų pabaigos į pristatymo kontingentus⁵⁹.

Prekybinė Lietuvos ir Anglijos sutartis abiejų šalių atstovų buvo pasirašyta 1934 m. liepos 6 d. Ją pasirašė Britanijos Užsienio reikalų ministras Simonas, prekybos ministras Rucimanas, o iš Lietuvos pusės įgaliotas ministras Anglijoje Balutis. Rugpiūčio 2 d. Forin ofise buvo pasikeista notomis. Sutartį ratifikuojant parlamente, kaip matyti iš Ba-

⁵⁷ Ten pat, l. 35.

⁵⁸ Ten pat, l. 33.

⁵⁹ Ten pat, l. 17, 24, 26—27.

lučio liepos 13 d. rašto Užsienio reikalų ministrui, ją kritikavo konservatorių partijos grupė. Kritikavo už tai, kad „sutartis su Lietuva dėl minėto didžiausio palankumo principo pritaikymo, neleis anglams dar šešis mėnesius taikyti danams restrikcijų, kurios būtų reikalingos apsaugojimui Anglijos sviesto, bekono, kumpių ir kiaušinių produkcijos“⁶⁰.

Sutartis buvo sudaryta iki 1936 m. gruodžio 31 d. ir numatyta automatiškai pratęsti, jei nebus atšaukta prieš 6 mėnesius. Lietuvos—Anglijos prekybinis susitarimas turėjo dvi dalis: pati prekybos sutartis, kuri buvo paskelbta, ir neskelbtini protokolai. Be to, prie sutarties buvo paskelbti du prekių sąrašai dėl muitų, tiksliau, buvo sumažinti muitai už įvežamas anglų prekes.

Prekybos sutartyje buvo deklaruojama, kad abiejų šalių prekės bus palankiai traktuojamos. Britanijos imperijos prekės nebus apdedamos aukštesniais muitais ir rinkliavomis, negu numatyta sąrašė. Anglų vyriausybė sutinka svarstyti Lietuvos vyriausybės pasiūlymą pakeisti bet kuriuos sąrašė išvardytus ad valiorem muitus specifikuotais arba atvirkščiai. Importuoti į Angliją daiktai traktuojami taip pat. Lietuvos vyriausybė pasižada duoti tiek importo licenzijų, kiek numatyta sutarties protokolo II skyriuje ir II dalies I skyriuje, netaikyti varžymų protokoluose sužymėtoms prekėms ir nepakenkti prekybai.

Sutarties 5 punkte buvo gana demagogiškas įrašas apie tai, kad anglų vyriausybė nereguliuos importuojamų iš Lietuvos bekonų, kumpių, sviesto kiekių, kad reguliuojama bus tik tada, kai reikės jos prekes parduoti. Bekonų importo bus paskirta Lietuvai, atsižvelgiant į paskutinių metų bazę, ir ne mažesnis procentas, negu kitoms šalims. Reguluodama sviesto importą, anglų vyriausybė tarsis su Lietuvos vyriausybe dėl jai skiriamos dalies. Jei kitoms valstybėms bus padidintas bekonų, sviesto ir kumpių importas į Angliją, tai ir Lietuvai turės būti padidintas. Jei Lietuva tokio kiekio pristatyti negalėtų, tai anglai laikysis anksčiau duotų pažadų. Jei kuris nors kraštas atsisakytų teikti anglams minėtus produktus, tai Lietuvai reiktų duoti papildomą kiekį, ne mažesnę kaip kitiems kraštams. Eksportą kontroliuos Lietuvos valdžia, kol tai patenkins anglų vyriausybę.

Kituose punktuose buvo aptariama navigacija ir laivininkystė, prekybos keliautojų teisės. Apibrėžiama svetimo krašto importo sąvoka, numatoma, kad kilusius ginčus reikia perduoti spręsti tarptautiniam teisingumo tribunolui, kalbama apie sutarties ratifikaciją, galiojimo laiką.

Prie sutarties paskelbtame trijų dalių protokole buvo pirmiausia kalbama, kiek padidinti Lietuvos importą iš Britanijos ir kaip proporcingai išlaikyti balansą.

Tuo metu Lietuvos prekybinis balansas su Anglija vis dar buvo aktyvus Lietuvai. Buržuaziniai ekonomistai jį apskaičiavo taip⁶¹:

2 lentelė

Lietuvos ir Anglijos prekybinis
balansas

Metai	Eksportas į Angliją	Importas iš Anglijos	Balansas	Santykis
1931	90,4 mln. lt	19,6 mln. lt	70,8	4,6 : 1
1932	78,2 „	17,9 „	60,3	4,5 : 1
1933	71,5 „	24,3 „	47,6	2,9 : 1
1934	62,6 „	35,0 „	27,6	1,8 : 1

⁶⁰ CVA, f. 383, ap. 9, b. 6, l. 11.

⁶¹ Ten pat, b. 17, l. 42.

Vėlesniais metais, jau vykdant sutartį, Lietuvos—Anglijos prekybinis balansas buvo panašus į 1934 m. balansą.

Sutarties protokolo antroje dalyje buvo aptariami anglių tiekimo į Lietuvą klausimai, numatant visus galimus sutrikimus dėl streikų, lokautų ir kitų aplinkybių, numatoma, kad Lietuva iš Anglijos pirks 80% anglių ir ne mažiau kaip 178 000 tonų. Numatoma sutarties su anglių importininkais nutraukimo galimybės ir kiti klausimai.

Trečiojoje protokolo dalyje aptariami Lietuvos žemės ūkio produktų įvežimo klausimai, liečiantys sviesto eksporto reguliavimą, jei būtų nustatytas importuojamo sviesto kiekis į Angliją. Prie sutarties buvo du apdėtų muitais prekių sąrašai. Muitai importuojamoms į Lietuvą anglių prekėms buvo sumažinti, bet ne tiek, kiek derybų pradžioje reikalavo anglių delegacija⁶².

Lietuvos ir Britanijos prekybinį susitarimą papildė nepaskelbti spaudoje protokolai. Jų buvo 8. Juose sutarties bendrieji punktai buvo sukonkretinti. Lietuva verčiama pirkti Britanijoje nustatytus kiekius atitinkamų prekių, dažnai blogesnės kokybės ir aukštesne kaina, negu kitose šalyse. Pavyzdžiui, geležies ir plieno iš Anglijos kasmet reikėjo įvežti 25% bendro Lietuvos importo ir ne mažiau kaip 8000 tonų. (Bus parduodama tokiomis pat kainomis kaip Skandinavijos ir Pabaltijo šalims.)

Cemento buvo reikalaujama įvežti ne mažiau kaip 55% bendro importo, o licenzijų duoti iki 70%.

Cukraus iš Anglijos įvežti 70% bendro importo ir ne mažiau kaip 2000 tonų, kol cukraus poreikiai Lietuvoje bus patenkinti vietos gamybos cukrumi.

Medvilnės verpalų reikalaujama įvežti iki 50% metinio bendro Lietuvos importo ir ne mažiau kaip 800 tonų. Medvilnės siūlų — 50% ir ne mažiau kaip 60 tonų.

Superfosfatui Lietuvos vyriausybė duos licenzijų ne mažiau kaip 20 000 t įvežti iš Anglijos, o jei būtų panaikinta licenzijų sistema, tai Lietuvos vyriausybė sutiks įvežti ne mažiau kaip 12 000 tonų.

Toliau viename protokolų buvo pažadama Anglijoje pirkti tiek džiuoto medžiagos iš atitinkamos bendrovės, kiek reikalaujama į Angliją eksportuojamiems bekonams ir kumpiams įpakuoti. Kitame protokole pasižadėta iš atitinkamos anglių bendrovės pirkti tiek salietros, kiek reikia į Angliją eksportuojamiems bekonams ir kumpiams. Trečiame tas pat kalbama apie druską. Atskirame protokole buvo pasižadėta, kad vyriausybinių pirkimų bus vykdomi Anglijoje.

Vienas protokolų buvo skirtas smulkiems anglių pirkimo ir pardavimo, anglių kokybės, kainų, transporto ir kitiems klausimams spręsti⁶³.

Sudarius sutartį su Anglija, pasidarė nebe taip lanksti buržuazinės Lietuvos užsienio prekyba, sumažėjo importas ir stabilizavosi eksportas. Lietuvos vartotojas turėjo pirkti angliškas prekes ir už jas brangiau mokėti. Buvo nustatytas kontingentas iš Lietuvos eksportuojamiems bekonams, buvo tikimasi kontingentų sviestui ir kiaušiniams. Iki pasaulinės ekonominės krizės bei prekybos sutarties sudarymo su Anglija, buržuazinės Lietuvos užsienio prekybos principas nebuvo toks kaip didžiųjų imperialistinių valstybių — pirk ten, kur patogiau, bet krizės metais įsigalėjęs principas — pirk ten, kur gali parduoti, tapo vyraujančiu. Taigi, maža šalis priklausė nuo stambių imperialistinių valstybių. Tai V. Mickevičius-Kapsukas numatė dar 1917 m., sakydamas, kad imperialistinės valstybės rūpinasi „ne mažųjų tautų reikalais, ne mažųjų tautų laisve

⁶² „Vyriausybės žinios“, 1934 m. rugpjūčio 11 d., Nr. 454.

⁶³ CVA, f. 388, ap. 4, b. 130, l. 8—18, ten pat, f. 383, ap. 9, b. 6, l. 7—8 ir kt.

ir jungimu, o dar didesniu jų pavergimu ir draskymu“⁶⁴. Lietuvos buržuazinių partijų įrodinėjimais spaudoje, kad santykiai su Anglija Lietuvai buvo visada naudingi, tampa tuščiu muilo burbulu, susipažinus su sudarytais pačios lietuviškos buržuazijos archyvais. Tuoju po sutarties pasirašymo, 1934 m. rugpjūčio 22 d. Ekonomikos departamento direktoriaus pareigas einęs S. Kuzminskis pranešė pasiuntiniams kitose valstybėse, kad sutartis sudaryta sunkiomis sąlygomis ir ją vykdyti bus sunku. Numatydamas, kad sutartis nebus vykdoma, jis prašė pasiuntinius rinkti jų atstovaujamosiose šalyse įvairią pateisinančią jos nevykdymą medžiagą. Prašė išaiškinti, kokius pažadus anglams yra davę jų atstovaujamausių šalių vyriausybės ir kaip jos tęsi susitarimus. Reikalaujama buvo nuolat tais klausimais rūpintis ir informuoti vyriausybę⁶⁵. Kaip matyti iš tolimesnės santykių raidos, sutarties vykdymas, teisingiau sutartimi numatytų įsipareigojimų nevykdymas laiku, buvo svarbiausi klausimai, kuriuos nuolat aiškinosi abiejų šalių diplomatai. Iš Lietuvos kas ketvirtis buvo reikalaujama ataskaitų apie sutarties vykdymo, teisingiau pirkimo iš Anglijos, eigą.

Prekybinės sutarties su Anglija sudarymas turėjo įtaką Lietuvos vidaus gyvenimui. Apribojus bekonų importą į Angliją, sumažinus sviesto ir kitų žemės ūkio produktų kainas Anglijos rinkoje, padidėjo Lietuvoje agrarinė krizė. Krašte sustiprėjo žemės ūkio produktų gamintojų — valstiečių nepasitenkinimas vyriausybės ir monopolinių susivienijimų, eksportuojančių žemės ūkio produktus, politika. Valstiečių kovos ryškiausias pasireiškimas 1935 m. buvo Užnemunės valstiečių streikas.

Nepasitenkinimas buržuazinės valdžios vidaus ir užsienio politika, kurią iš dalies atspindėjo prekybinės sutarties su Anglija sudarymas, turėjo įtaką ir fašistinės vyriausybės aparatui. Vyriausybėje, kurios ministru pirmininku iki 1938 m. buvo J. Tūbelis, 1934 m. buvo pakeistas užsienio reikalų ministras, o po valstiečių streiko Užnemunėje — žemės ūkio ir vidaus reikalų ministrai.

Matome, kad prekybinės Lietuvos—Anglijos sutarties sudarymu buvo dar daugiau išnaudojami darbo žmonės per užsienio prekybą. Tai kėlė ne tik plačiųjų valstiečių masių, bet ir smulkiosios pramoninės bei prekybinės buržuazijos nepasitenkinimą buržuazine valdžia.

Taigi, prekybinė sutartis buvo rašytas aktas, sudarytas dviejų suverenių valstybių privačių fizinių ir juridinių asmenų ūkiniams santykiams reguliuoti, tačiau imperializmo sąlygomis susitariančiųjų šalių juridinis lygiateisiškumas buvo tik regimybė, bet ne realus faktas. Lietuvos ir Anglijos 1934 m. prekybinė sutartis buvo naudinga stipresnei pusei — Anglijai. Sutartis buvo diktato pobūdžio ir Lietuvos užsienio prekybą bei vidaus gamybą dar labiau pajungė Anglijos kapitalo interesams.

⁶⁴ V. Kapsukas, Raštai, t. 7, V., 1964, p. 149.

⁶⁵ CVA, f. 383, ap. 9, b. 6, l. 7.

ТОРГОВЫЙ ДОГОВОР 1934 г. ЛИТВЫ С АНГЛИЕЙ

А. ГАЙГАЛАЙТЕ

Резюме

В статье на основе архивного материала рассматривается ход торговых переговоров в 1933—1934 гг. и анализируется подписанный в июле 1934 г. торговый договор Литвы с Англией.

В буржуазной экономической литературе было распространено мнение, что внешняя торговля с Англией для Литвы очень выгодна, поскольку экспорт в Англию покрывал весь литовский импорт. Из документов, приведенных в статье, видно, что такое положение существовало только до мирового экономического кризиса. В годы кризиса английские власти начали ограничивать ввоз таможенными тарифами и контингентами, стремясь выровнять торговый баланс. Такая политика английской правящей буржуазии имела прямые последствия для экономики Литвы и ее внешней торговли. Литовская буржуазия, приспособляя свое хозяйство к производству бекона и сливочного масла для английского рынка, покупала промышленные товары в Германии и других странах, где они были качественнее и дешевле.

Подписывая торговый договор с Литвой, Англия потребовала импортировать от 50 до 75% ввозимых Литвой основных промышленных товаров и сырья из Британской империи, снизить таможенные тарифы. Сама же Англия уменьшила импорт из Литвы бекона (с 4,0 до 2,8%), а также сливочного масла, яиц, льна и других сельскохозяйственных продуктов. В связи с падением цен для литовских торговых фирм и купцов стало нерентабельным продавать на британском рынке эти товары, что привело к сокращению их производства.

Торговый договор 1934 г. с Англией усугубил аграрный кризис в Литве и привел к широкому недовольству политикой фашистской власти и монополистических объединений. Недовольство основных производителей — литовского крестьянства в 1935 г. вылилось в забастовку в Занеманье.

Торговый договор 1934 г. Литвы с Англией наглядно показал грабительскую политику империалистических держав, которые диктовали волю малым государствам, подчиняли своим интересам их производство и внешнюю торговлю. Хотя по форме торговый договор казался юридическим актом двух суверенных государств, но равноправие не было реальным.

NAPOLEONO POLITIKA LIETUVOJE LENKIJOS KARALYSTĖS ATKŪRIMO KLAUSIMU 1812 m.

B. DUNDULIS

Napoleono 1812 metų politiką, kurioje svarbią vietą užėmė Lenkijos klausimas, daugiau ar mažiau paliečia kiekvienas napoleoninės Prancūzijos tyrinėtojas, kalbėdamas apie 1812 m. karą su Rusija. Šiame straipsnyje norima specialiai pažvelgti į Lenkijos karalystės, arba Respublikos (Zeczpospolitos) atkūrimo klausimą 1812 m., ne tik išryškinant tuo klausimu paties Napoleono politines pažiūras, kurias jis oficialiai išdėstė būdamas Vilniuje, bet ir nušviečiant to meto Lietuvos viešpataujančios klasės — feodalų, ypač turtingųjų, vadovavusių viešajam gyvenimui, nusistatymą savo santykių su Lenkija, su kuria prieš padalijimus sudarė bendrą valstybę, atžvilgiu, o tai turėjo atsiliepti ir Napoleono 1812 m. politikai.

Naujai tyrinėdamas šį klausimą, autorius stengėsi sutelkti ir panaudoti visus spausdintus dokumentinius šaltinius bei amžininkų atsiminimus, taip pat atitinkamą archyvinę medžiagą. Kai kurie šaltiniai yra išleisti rinkiniais, o kiti išblaškyti įvairiuose spaudiniuose. Pažymėtinas Napoleono įsakų ir laiškų rinkinys, pavadintas „Napoleono korespondencija“¹. Tačiau šis leidinys neišsėmė visos Napoleono korespondencijos ir vėliau įvairūs autoriai papildomai leisdavo raštus. M. Handelsmanas paskelbė napoleoninės Prancūzijos rezidentų Varšuvoje instrukcijas ir pranešimus (1807—1813 m.)². Įvairių šaltinių, daugiausia iš periodikos, sukaupe K. Voenskis rinkinyje apie prancūzų okupuotas Lietuvą ir Baltarusiją 1812 m.³ Autorius šiam straipsniui taip pat panaudojo jo paties Prancūzijoje ir Lenkijoje rastą archyvinę medžiagą. Ji buvo paskelbta prieš karą prancūzų kalba išleistoje knygoje „Napoleonas ir Lietuva 1812 m.“⁴ Be knygos tekste esančių ištraukų iš archyvų-rankraštyų, knygos pabaigoje yra pridėtas priedas — Napoleono įsakų, liečiančių Lietuvą, ir kitų šaltinių rinkinys. Dėl patogumo ir taupumo šiame straipsnyje retai tiksliai nurodome nespausdintą šaltinį. Dažniausiai pažymime šios knygos atitinkamą vietą, kur skaitytojas, specialiai besidomintis tuo klausimu, galės rasti visą šaltinio metriką.

Iš amžininkų atsiminimų labai svarbūs buvusio Prancūzijos ambasadoriaus Peterburge, o 1812 m. lydėjusio Napoleoną generolo A. Kolen-

¹ Correspondance de Napoléon, t. 23—24, Paris, 1870.

² M. Handelsman, Instrukcje i depesze rezydentów francuzskich w Warszawie 1807—1813, Kraków, 1914.

³ К. Военский, Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, т. I, СПб., 1909 (Сборник импер. русского исторического общества, т. 128).

⁴ B. Dundulis, Napoléon et la Lituanie en 1812, Paris, Alcan-Presses universitaires de France, 1940.

kuro atsiminimai⁵. Be to, nurodytini Prancūzijos ambasadoriaus Varšuvos kunigaikštystėje M. Pradto ir Napoleono komisaro Lietuvoje E. Binjono atsiminimai⁶. Gerai dokumentuoti yra atsiminimai grafo M. Oginskio, atsimesusio nuo Napoleono ir tapusio caro Aleksandro I patikėtiniu⁷. Iš ankstesnių specialių tyrinėjimų, liečiančių 1812 m. Lietuvą, be straipsnio autoriaus minėtos knygos, reikia nurodyti lenkų buržuazinio istoriko J. Ivaškevičiaus knygą „Lietuva 1812 metais“⁸. Knygoje autorius detaliai nagrinėja Napoleono įkurtos valdžios Lietuvoje įvairią administracinę veiklą, o darbo pabaigoje esančiose išnašose pateikia kai kurių šaltinių ištraukų. Dar reikia paminėti M. Kukielio stambų dviejų tomų veikalą „1812 m. karas“⁹. Darbe pateikiama ir šio karo politinė istorija. Prieš karą dėstęs Kauno universitete prancūzų kalbą ir literatūrą R. Šmitlenas Napoleono žygio į Rusiją 125 metų sukakties proga (1937 m.) įrodinėjo, kad Napoleonas supratęs to meto Lietuvos nacionalinius interesus, siekęs sukurti visiškai nepriklausomą Lietuvos valstybę¹⁰. Bet iš žinomų ir autoriaus nurodomų šaltinių negalima padaryti tokios išvados.

Napoleoninės Prancūzijos politika iš esmės nušviesta tarybinių istorikų veikaluose apie Napoleoną ir jo santykius su tuometine Rusija. Tarybinis istorijos mokslas parodė Napoleono, siekusio pasaulinio viešpatavimo ir atstovavusio prancūzų stambiąją buržuaziją, klasinį veidą. 1812 m. Prancūzijos armija jau nebebuvo revoliucinė armija, o tik siekiančio grobikiškų imperialistinių tikslų Napoleono armija. V. Leninas, apibūdinamas Napoleono karus, rašė: „Kai Napoleonas sukūrė Prancūzijos imperiją, pavergdamas visą eilę seniai susikūrusių, stambių, gyvybingų, nacionalinių Europos valstybių, tada iš nacionalinių Prancūzijos karų kilo imperialistiniai, sukėlę savo ruožtu nacionalinio išsivadavimo karus prieš Napoleono imperializmą“¹¹. Iš tarybinių autorių, kurie daugiausia lietė Napoleono 1812 m. politinę ir karinę veiklą, paminėtinas pirmiausia E. Tarlė, parašęs veikalą apie Napoleoną ir apie Napoleono įsiveržimą į Rusiją¹². L. Beskrovnis ir P. Žilinas paskelbė monografijas apie 1812 m. Tėvynės karą¹³, o A. Manfredas — apie Napoleoną Bonapartą¹⁴. Glaustai, bet pagrįsdamas šaltiniais, pagrindinius prancūzų-rusų

⁵ A. Caulaincourt, Mémoires, t. 1—3, Paris, 1933. Vert. rusų k.: A. Коленкур, Мемуары. Поход Наполеона в Россию, Москва, 1943.

⁶ M. Pradt, Histoire de l'ambassade dans le Grand-Duché de Varsovie, Paris, 1815; Bignoir, Souvenirs, d'un diplomate. La Pologne (1811—1813), Paris, 1864. Lenkų k. vert.: Polska w r. 1811—1813, t. 1—2, Wilno, 1913.

⁷ M. Oginski, Mémoires sur la Pologne et les Polonais depuis 1788 jusqu'à la fin de 1815, t. 1—IV, Paris, 1826—1827. Tų atsiminimų yra vertimai vokiečių ir lenkų kalbomis.

⁸ J. Iwaszkiewicz, Litwa w roku 1812, Warszawa, 1912.

⁹ M. Kukiel, Wojna 1812 roku, t. 1—2, Kraków, 1937.

¹⁰ R. Schmittlein, Lietuvos kariuomenė 1812 metais, Kaunas 1937; tas pats, Avec Napoléon en Lituanie, Kaunas, 1937; tas pats, Napoleonas ir Lietuva,— „Kardas“, 1938, Nr. 1. Prancūzų pulkininkas Ž. Šabanje (J. Chabanier) 1812 m. karo 150 metų sukakties proga, savo straipsnyje „Didžioji armija Lietuvoje“ (La Grande armée en Lituanie), kurį atspausdino 1962 m. karinės istorijos žurnale (Revue historique de l'armée, Paris, 1962, Na 4), išdėstė savo „konceptiją“, kad pagrindinė 1812 m. karo pralaimėjimo priežastis buvo ne rusų tautos didvyriškumas ir net ne tiek šaltis ar prasti keliai, o Napoleono atsiskyrimas kovoje prieš Rusiją tvirtiau remtis nacionaliniais judėjimais Lenkijoje ir Lietuvoje, jo „netolerėgiškumas“. Čia ryški XIX amž. istorijos modernizacija. Žr. rec. «Вопросы истории», Москва, 1964, № 3, с. 204—205.

¹¹ V. I. Leninas, Raštai, t. 22, Vilnius, 1953, p. 293.

¹² E. B. Tarle, Наполеон, Москва, 1936, 2 leid. 1942; E. B. Tarle, Нашествие Наполеона на Россию, М., 1938, 2 leid. 1943. Abu veikalai yra perspausdinti: E. B. Tarle, Сочинения, т. 7, М., 1959; E. B. Tarle, 1812 год, М., 1957.

¹³ Л. Г. Бескровный, Отечественная война 1812 года, М., 1962; П. А. Жилин, Гибель наполеоновской армии в России, М., 1968; изд. 2-ое, 1974.

¹⁴ А. З. Манфред, Наполеон Бонапарт, М., 1971.

diplomatinių santykių etapus 1801—1812 m. apžvelgė V. Sirotkinas¹⁵. Nemažai vietos carinės Rusijos—napoleoninės Prancūzijos santykiams skyrė S. Okunis savo TSRS istorijos kurse¹⁶. Be to, 1812 metų įvykiai apibūdinti Lietuvos TSR, Baltarusijos TSR, Lenkijos kolektyviškai rašytose istorijose¹⁷ bei Lenkijos Liaudies Respublikos istorikų kolektyvo parašytoje Lenkijos istorijoje¹⁸. Napoleono karų meto Lietuvai skirto specialaus tyrinėjimo tarybinėje historiografijoje neturime.

Savo žygyje prieš Rusiją Napoleonas, panašiai kaip 1806—1807 m. kare prieš Prūsiją, tikėjosi paramos iš buvusios Lenkijos karalystės (Respublikos) gyventojų, pirmiausia bajorų (šlėktų), siekusių atkurti savo valstybę. Prieš pradėdamas 1812 m. karą, jis stengiasi juos patraukti į savo pusę ir tam tikslui pasinaudoja jau anksčiau (1807 m.) savo įkurta Varšuvos kunigaikštyste. Napoleonas nusprendžia joje neoficialiai kurstyti judėjimą, kuris persimestų į Rusijos valdžioje esančias buvusios karalystės teritorijas, ypač į Lietuvą, per kurią ruošėsi įsiveržti į Rusiją.

Napoleonas nutaria suteikti dideles teises — nepaprasto ambasadoriaus titulą savo atstovui-rezidentui Varšuvoje, juo paskirti garsų asmenį, kuris turėtų ne tikrai didelę asmeninę įtaką, bet ir būtų tikru autoritetu visai krašto administracijai. Šiam uždaviniui atlikti jis pasirinko Malino (Mechlino), Belgijoje, arkivyskupą M. Pradtą¹⁹. 1812 m. gegužės 28 d. Drezdene Pradtas gavo instrukcijas ir birželio 5 d. atvyko į Varšuvą užimti vietos. Jam duotose instrukcijose buvo smulkiai nurodytos priemonės, kurias panaudodamas turi suorganizuoti lenkų tautos sukilimą. Pastarojo vykdytoja, sutartinai su lenkais, turėjo būti Konfederacija²⁰.

Varšuvos kunigaikštystės ministrų kabinetas, kuriam Napoleono nurodymu Saksonijos karalius — Varšuvos kunigaikštis Fridrikas-Augustas gegužės 26 d. dekretu suteikė visas vykdomosios valdžios teises, sušaukė nepaprastą seimą. Jį atidaryti buvo numatyta birželio 23 d. (tą dieną Napoleonas, kaip žinome, paskelbė Vilkaviškyje atsišaukimą į savo kariuomenę, prieš persikeldamas per Nemuną). Tačiau Pradtas atidarymą atidėjo birželio 26 d., kad galėtų galutinai pasiruošti²¹. Susirinkęs seimas savo maršalka arba pirmininku išrinko kunigaikštį Adomą Cartorskį, kunigaikščio Adomo, caro draugo ir patarėjo, Lenkijos—Lietuvos atkūrimo su caro pagalba šalininko, tėvą. Kaip duotose Pradtui instrukcijose numatyta, seimas gavo Rusijos valdžioje esančių kraštų vardu petiją, pasirašytą trisdešimties dviejų didikų. Daugiausia tai buvo didikai, gyveną kunigaikštystėje, bet turį žemių arba giminaičių Lietuvoje ar kituose kaimyniniuose kraštuose, o keletas — emigravę iš Lietuvos. Petiją pasirašiusieji prašė seimą tuojau svarstyti šalies nepriklausomybės atkūrimo klausimą²². Buvo sudaryta komisija tam prašymui apsvarstyti ir sprendimui numatyti. Seimas išsiskirstė iki birželio 28 d.

¹⁵ В. Г. Сироткин, Дуэль двух дипломатий. Россия и Франция в 1801—1812 гг., Москва, 1966.

¹⁶ С. Б. Окунь, История СССР (Лекции), ч. I. Конец XVIII — начало XIX века. Ленинград, 1974.

¹⁷ Lietuvos TSR istorija, t. I, Vilnius, 1957; Гісторыя Беларускай ССР, т. I, Мінск, 1972; История Польши, т. I, Москва, 1956.

¹⁸ Historia Polski, t. II, cz. 2, Warszawa, 1958.

¹⁹ M. Handelsman, Instrukcje, t. II, p. 90—91, 119; Bignon, Souvenirs, p. 218—220; Ernouf, Maret, duc de Bassano, Paris, 1884, p. 378—380; E. Dard, Napoléon et Talleyrand, Paris, 1935, p. 275—279.

²⁰ M. Handelsman, t. II, p. 114—121; Corr. de Nap., t. 23, Nr. 18734. Apie kandidatą į ambasadorius ir instrukciją žr. B. Dundulis, Napoléon et la Lituanie en 1812, p. 139—140.

²¹ M. Kukiel, Wojna, t. I, p. 118 ir kt.

²² Dyaryusz seymowy z roku 1812, Warszawa, 1812, Nr. 1; Kurjer Litewski, 1812, Nr. 61; M. Handelsman, t. II, p. 116—117, 143; К. Военский, Акты, т. I, стр. 19—20.

Paskirtą dieną seimas susirinko antram posėdžiui. Komisijos visas pranešimas buvo nukreiptas prieš Rusiją ir jame siūlyta nubalsuoti Konfederacijos aktą. Šiuo aktu, pritarimo šauksmu priimtu, seimas pasiskelbė Lenkijos karalystės generaline Konfederacija, proklamavo Lenkijos atkūrimą, kvietė visus lenkus konfederuotis bei šaukti seimelius Varšuvos kunigaikštystėje ir tuose kraštuose, kurie bus išvaduoti. Iš lenkų karinių ar civilių Rusijos tarnautojų buvo reikalaujama atsisakyti tarnybos. Taip pat buvo nutarta pasiųsti delegacijas pas Saksonijos karalių Varšuvos kunigaikštį Fridriką-Augustą, kad pakviestų jį prisidėti prie Konfederacijos, ir pas Napoleoną, kad jam įteiktų aktą ir paprašytų jo protekcijos. Pagaliau seimas-konfederacija perleido savo teises generalinei tarybai, sudarytai iš maršalko Čartoriskio ir devynių narių bei vieno generalinio sekretoriaus, ir nutarė savo antspaude vartoti Lenkijos ir Lietuvos sujungtus herbus. Po to seimas pasiskelbė paleistas²³.

1812 m. Konfederacija, sena lenkiška institucija, sudaryta priešingai Varšuvos kunigaikštystės konstituciniam statutui, negali būti lyginama su senosiomis Lenkijos Konfederacijomis, kurių metu išnykdavo visos kitos valdžios. Iš tikrųjų dabar buvo dvi valdžios: Ministrų kabinetas su ypatingais įgaliojimais, kuriam vadovavo S. Potockis, ir Konfederacijos taryba su diktatoriškomis galiomis, kurios pirmininku buvo A. Čartoriskis. Ministrų kabinetas pasiliko įprastą teisingumo ir administracijos sritį, ir Konfederacijos taryba iš tikrųjų neturėjo jokios galios. Napoleono nuomone, išdėstyta anksčiau minėtose instrukcijose, Konfederacija turėjo būti tautine manifestacija, kuri sukeltų Lenkijoje didelį patriotinį ir karinį sujudimą ir nuteiktų prieš Rusiją visus buvusius Lenkijos karalystės kraštus, išskyrus Galiciją (Lvovo sritį), esančią sąjunginės Austrijos valdžioje. Šiam tikslui pasiekti, Konfederacijai, arba tiksliau, paleidus konfederacinį seimą, generalinei tarybai, buvo nurodyta taikyti visus galimus agitacijos ir propagandos būdus, kaip proklamacijas, adresus, prakalbas, deklaracijas, manifestus. Šios priemonės, skirtos sukelti patriotinei egzaltacijai, turėjo, žinoma, būti naudojamos ne tiek Varšuvos kunigaikštystėje, kiek Lietuvoje ir kitose Rusijai priklausančiose „lenkiškose“ gubernijose, kad rusų armija atsidurtų „į panašią padėtį, į kokią buvo patekusi prancūzų armija Ispanijoje“²⁴.

Birželio 28 d., kai lenkai paskelbė, jog bus atstatyta Lenkijos karalystė, ir Varšuvoje sudarė Konfederaciją, prie kurios dėtis kvietė Rusijos valdžioje esančius kraštus, Napoleonas įžygiavo į Vilnių ir liepos 1 d. dekretu įkūrė Lietuvai laikinąją vyriausybės Komisiją, nenumatydamas jokio ryšio su Varšuvos įstaigomis.

²³ Pranešimus ir kalbas žr. Dyaryusz seymowy, Nr. 2; *K. Военский*, t. I, стр. 30, *A. Ostrowski*, *Zywot Tomasza Ostrowskiego*, t. II, Paris, 1840, p. 145 ir kt. *J. Falkowski*, *Obrazy z życia kilka ostatnich pokoleń w Polsce*, t. IV, Poznań, 1877, t. IV, p. 37 ir kt. Konfederacijos aktas: *K. Военский*, t. I, стр. 30—43; Nurodymai apie prisidėjimą prie Konfederacijos ir seimelių sušaukimą: *K. Военский*, t. I, стр. 44—56; *Wybór tekstów źródłowych z historii Polski w latach 1795—1864*, Warszawa, 1956, p. 209—212.

²⁴ *M. Handelsman*, t. II, p. 118; plg. *M. Pradt*, *Histoire de l'ambassade dans le Grand-Duché de Varsovie*, p. 51, 69—70, 182; *История Польши*, т. I, стр. 489—490. Konfederacijos taryba Varšuvoje leido lenkų ir prancūzų kalbomis savo organą: „Konfederacijos laikraštis“.—*Dziennik Konfederacji—Bulletin de la Confédération*. Be to, Varšuvoje leido „Lietuvių laiškus“ (*Listy litewskie*), periodinę brošiūrą, kuri spausdino vadinamuosius lietuvių, t. y. Lietuvos bajorų laiškus, bet iš tikrųjų šių laiškų autoriumi buvo Julijonas Ursinas Niemcevičius. Šie „laiškai“ turėjo tarnauti propagandai už Napoleoną. *B. Dundulis*, p. 142 (išn.). Vilniuje ir toliau ėjo laikraštis lenkų kalba „Lietuvos kurjeris“ (*Kuryer Litewski*). Minske pradėjo eiti „Laikinis Minsko laikraštis“ (*Tymszasowa Gazeta Mińska*). Šie laikraščiai taip pat skelbė įvairius aktus, liečiančius Konfederaciją ir Lietuvos valdžią. Leidėjas Zawadzki norėjo išleisti Vilniuje visų 1812 m. įvykių aktų rinkinį, bet negavo leidimo. *J. Turkowski*, *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi*, t. I, Wilna, 1925, p. 72—73.

Zinia, kad Vilniuje Napoleonas įkūrė atskirą Lietuvos valdžią, sukėlė didelį lenkų šlėktiškos visuomenės susirūpinimą. „Ši aplinkybė,—nerimavo Varšuvoje,—gali duoti progą sudaryti iš Lietuvos atskirą valstybę, juo labiau, kad yra žinoma, jog daug kartų buvo pasiūlyta imperatoriui Aleksandruui pasiskelbti Lietuvos karaliumi“²⁵. To negana. Lenkijos šlėkta nenorėjo leisti, kad Lietuvos gyventojai, net prijungti prie Lenkijos karalystės, galėtų turėti, kaip toliau pranešama iš Varšuvos, „atskirą administraciją“ ir tvirtai išlaikytų „jų provincijos privilegijas“²⁶. Prancūzų užsienio reikalų ministras H. Marė stengėsi išsklaidyti lenkų baime per ambasadorių M. Pradtą, jiems pareikšdamas, kad Vilniuje sudaroma vyriausybė yra tik laikina šio momento priemonė²⁷. Tačiau Pradtas negalėjo visiškai išblaškyti lenkų nepasitikėjimo ir jam nepasisekė „išgydyti jų nepasitenkinimą ir įtarumą“²⁸. Tāt, kaip matome, lenkų šlėktos norėjo sudaryti vieningą ir centralizuotą valstybę, kurioje Lietuva tebtų tik paprasta lenkų provincija, be savo atskiros vyriausybės, kokią turėjo prieš padalijimus. Todėl, vadovaudamiesi šia unifikacijos mintimi, lenkai Varšuvoje paskelbė Konfederaciją, bendrą visoms buvusioms Lenkijos karalystės dalims, ir stengėsi, kad besąlygiškai prisidėtų visi prancūzų užimti kraštai.

Lietuvos bajorai kiek skirtingai suprato savo nepriklausomybės atkūrimą. Šiuo metu jie, be abejo, nesiekė nutraukti ryšius su Lenkija. Abiejų šalių valdančiųjų klasių aukštųjų sluoksnių dvasinis, kultūrinis-kalbinis bendrumas buvo pernelyg tvirtas, kad Lietuvos politikos vadai būtų turėję tokį užmojų. Pavyzdžiui, prancūzams įėjus į Vilnių, birželio 29 d. vakare universitetinio jaunimo iniciatyva buvo ir suredaguotas daugelio asmenų pasirašytas adresas, kuriame išreikštas noras atnaujinti Lietuvos ir Lenkijos uniją. Šį raštą rytojaus dieną Napoleonui perdavė kunigaikštis Aleksandras Sapiega, su juo užmezgęs ryšius Konsulato laiskais, bet Varšuvos lenkų laikomas Lietuvos savarankiškumo Lenkijos atžvilgiu šalininku²⁹.

Tačiau, jei Lietuva ir numatė gražinti uniją su Lenkija, ji buvo taip pat susirūpinusi išlaikyti turėtąją padėtį bendroje valstybėje — Lenkijos karalystėje, kuri iš tikrųjų buvo dvilypė Lenkijos—Lietuvos valstybė, susidedanti iš Karūnos arba tikrosios Lenkijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Unija tapo Lietuvos savarankiškumo likučių išlaikymo įrankiu. Dėl šios priežasties Lietuvos didikai ir šlėktos nepalankiai sutiko Varšuvos Konfederacijos sudarymą, nes, lenkų nuomone, prie jos Lietuva turėjo prisidėti tomis pačiomis teisėmis, kaip paprastos Lenkijos provincijos. Lietuvos Vyriausybės Komisija norėjo atkurti senąją valstybinę santvarką ir stengėsi, kad Lietuva, kaip kadaise, turėtų atskirą nuo Lenkijos Konfederaciją su savo maršalka arba Konfederacijos pirmininku ir atskiru kariuomenės vadu. Napoleonas, kuris, lenkų prašomas, jau buvo leidęs sudaryti bendrą Lenkijos ir Lietuvos Konfederaciją, nebegalėjo sutikti su lietuvių prašymu. Jis jiems atsakęs: „Aš būsiu kariuomenės vadu, o kunigaikštis Čartoriskis — maršalka“³⁰.

²⁵ B. Dundulis, p. 143 (iš Prancūzijos užsienio reik. min. archyvų).

²⁶ Ten pat.

²⁷ Ernouf, p. 392.

²⁸ M. Pradt, p. 130.

²⁹ F. Grzymała, Wyprawa Napoleona na Moskwę w r. 1812, Sybilla tulactwa polskiego, t. 3, Paris, 1833, p. 37; A. Ostrowski, t. II, p. 196; B. Dundulis, p. 144 (išn.).

³⁰ „Litwa chciała mieć oddzielną Konfederacyę i swego Regimentarza. Napol. na to nie zezwolił i powiedział: „Moi, je serai le Régimentaire et le P. Czartoryski Maréchal“. Liudviko Kropinskio laiškas Adomui Čartoriskiiui, Varšuva, b. d. (liepos mėn.), Muzeum XX Czartoryskich (Krokuva), rankr. Nr. 5536, p. 223. „Trzeciego dnia potym zrobił się związek Konfederacyi. Sapieha i inni rozumieli ze to po dawnemu, ze Litwa

Nepavykus sudaryti atskirą Lietuvos Konfederaciją ir Varšuvos seimo lenkų delegatų, atvykusių į Vilnių įteikti Napoleonui Konfederacijos aktą, spaudžiama Lietuvos Vyriausybės Komisija pagaliau nutarė liepos 14 d. prisidėti prie Lenkijos karalystės generalinės Konfederacijos, ko taip nekantariai laukė Varšuva³¹. Šis aktas pagal paprotį iškilmingai įvykdytas Vilniaus katedroje. Vyskupas sufraganas Kosakovskis atlaikė mišias, o po jų grafas Juozapas Sierakovskis, laikinai pirmininkavęs Lietuvos Vyriausybės Komisijai, tarė žodį iš sakyklos. Savo kalboje jis palietė ryšius tarp Lietuvos ir Lenkijos ir tvirtino, kad jie reikalingi tėvynės egzistencijai, kalbėjo apie Varšuvos Konfederacijos reikšmę ir paprašė Vyriausybės Komisijos generalinį sekretorių Kosakovskį perskaityti Konfederacijos aktą. Aktą perskaičius, Sierakovskis kvietė iškilmių dalyvius pasirašyti prisidėjimo prie Varšuvos Konfederacijos raštą, padėtą presbiterijoje. Vyriausybės Komisijos nariai pasirašė pirmieji, o po jų — kiti pareigūnai ir eiliniai dalyviai. Iškilmėms pasibaigus, prisidėjimo aktas buvo nuneštas pas užsienio reikalų ministrą Marė. Ministras buvo prašomas jį įteikti Napoleonui. Tą patį vakarą generolas grafas Liudvikas Pacas, Marė pasiūlius, suruošė savo rūmuose (Didžiojoje, dabar Gorkio gatvėje) balių, į kurį atvyko pats Napoleonas. Miestas buvo iliuminuotas, ir teatras nemokamai vaidino publikai³².

Prisidėdami prie Varšuvos Konfederacijos, Lietuvos didikai dar neatsisakė savo autonomijų aspiracijų, kad kraštas sudarytų atskirą vienetą naujoje Lenkijos—Lietuvos valstybėje. Varšuvoje ambasadoriui Pradtui rašytame liepos 13 d. laiške užsienio reikalų ministras Marė patvirtina šį Lietuvos didikų siekimą. Jis rašė: „Iš pranešimo (jį gausite Varšuvoje) apie Lietuvos vyriausybės organų prisidėjimą prie Konfederacijos iškilmes, įvyksiančias rytoj, federacijos sukaktuvių dieną, jūs pastebėsite, kad rūpestingai buvo išvengta visa tai, kas būtų palanku Lietuvos nusistatymui sudaryti atskirą vienetą valstybėje“³³. Iš to matyti, kad Lietuvos feodalai turėjo visai aiškų nusistatymą sudaryti atskirą organizmą valstybėje, tai yra atkurti senąją Lenkijos—Lietuvos dualizmą naujoje Lenkijos karalystėje. Tačiau buvo „rūpestingai“ išvengta, kad tas Lietuvos siekimas būtų įsakmiai konstatuotas prisidėjimo akte. Pažymėtina, kad Lietuvos laikinosios Vyriausybės Komisija Lietuvą vadino Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, kai tuo tarpu prancūzai ir Varšuva raštuose taip ją vadinti vengė³⁴. Savaimė aišku, kad Lietuvos valdžios organų prisidėjimas

powinna mieć oddzielnego marszałka. Lesz zaraz im miano powiedzieć, że uznaje tylko jedną Polskę, jednego króla, a zatem i jedną konfederacyę“. Felikso Liubienskiego laiškas Stanislovui Brezai, Varšuva, b. d. (liepos mėn.). Biblioteka ordynacji Krasieńskich (Varšuva), rankr. Nr. 4000, dok. 62. Po karo Krasieńskich bibliotekos rinkiniai yra įjungti į Nacionalinės bibliotekos (Biblioteka Narodowa) Varšuvoje sudėtį. Plg. B. Dundulis, p. 145.

³¹ B. Dundulis, p. 145—146 (išn.).

³² „Kurjer Litewski“, 1812, Nr. 52; „Litwa i Rus“, t. II, zes. 2—3, Wilno, 1912, p. 83—89; E. Łopaciński, Akcesy do konfederacji warszawskiej rządu i obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego „Ateneum Wileńskie“, t. XI (1936), p. 350 ir kt.; K. Военский, t. 1, p. 398; Choiseul-Gouffier (Mme), Mémoires historiques, Paris, 1929, p. 111 ir kt.; Pastoret, Mémoires sur la Russie. Бумаги отп. до Отеч. войны 1812 г., ч. V, М., 1912, стр. 219—221 (ištr. Французы в России, т. I, М., 1912, стр. 37—38); B. Dundulis, p. 146—147.

³³ B. Dundulis, p. 147; Ernouf, p. 392. Federacijos diena — prancūzų nacionalinė šventė liepos 14 d.

³⁴ Niekuo nepagrįsdamas J. Jurginis teigia, kad 1812 m. Lietuvos bajorai neturėjo jokių aspiracijų išlaikyti Lietuvos atskirumą — savarankiškumą siekiamoje atkurti Lenkijos valstybėje, o stoję už vieningą Lenkiją. J. Jurginis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žlugimo priežastys, Lietuvos istorijos metraštis, 1971 metai. Vilnius, 1971, p. 50, 52. Tam prieštarauja ne tik čia mūsų suminėti faktai, bet ir tai, kad Lietuvos didikų tarpe, kurie buvo nusistatę prieš Napoleoną ir bendradarbiavo su caru antinapoleoninėje akcijoje, taip pat buvo gyva tam tikro Lietuvos atskirumo ir savarankiškumo idėja. Žr.

prie Konfederacijos buvo tikrai paprasta politinė manifestacija už Napoleoną, be realios juridinės vertės būsimiems Lietuvos ir Lenkijos santykiams nustatyti. Viskas galutinai turėjo priklausyti nuo Napoleono nusistatymo, sudarant taiką.

Lietuvos Vyriausybės Komisija, liepos 14 d. prisidėjusi prie Varšuvos Konfederacijos, apie tai turėjo pastarajai oficialiai pranešti ir tuo pačiu užmegzti ryšius su Varšuvos valdžios organais. Tam tikslui ji liepos 18 d. išrinko delegaciją, kuri galėjo išvykti į Varšuvą žymiai vėliau, rugpiūčio 11 d. Rugpiūčio 19 d. delegatams Antanui Tyzenhauzui ir Konstantinui Jelenskiui Konfederacijos generalinė taryba surengė iškilmingą audienciją, kur jie įteikė prisidėjimo aktą. Reikia pažymėti, kad Konfederacijos atstovas Aleksandras Linovskis pasakyoje šia proga kalboje išreiškė pageidavimą ir viltį, kad imperatorius Napoleonas leistų atgimtančiai Lenkijai grįžti prie savo senųjų ir nacionalinių įstaigų. Šie žodžiai, aišku, buvo skirti ir Lietuvos dvarininkams, prisirišusiems prie savo senųjų teisių ir nemėgstantiems Varšuvos kunigaikštystės politinės ir socialinės sistemos³⁵.

Lietuvos delegatai Varšuvoje turėjo ir keletą pasitarimų su Konfederacijos taryba bei ministrų kabinetu dėl administracinių ir ekonominių bendrų reikalų momento. Jie negalėjo tik konstatuoti Varšuvos valdžios organų nepajėgumą išspręsti jiems pavestus uždavinius ir norą pirmiausia apsaugoti kunigaikštystės interesus. Todėl rugpiūčio 27 d. jie išvyko iš Varšuvos į Vilnių, parsiveždami tik gražias frazes ir paskatinimus ateičiai. Santykiai tarp Vilniaus ir Varšuvos nepasidarė glaudesni per visą karo laiką, nes abi šalys apsiribojo tuo, kad pasikeitė keletu raštų, o gyveno ir tvarkėsi visiškai atskirai: turėjo atskiras vykdomąsias valdžias — Vyriausybės Komisiją Vilniuje ir ministrų kabinetą Varšuvoje, kurias tiesiogiai ir nuolatos kontroliavo nepaprastasis ambasadorius M. Pradtas Varšuvoje ir Napoleono komisaras E. Binjonas (Bignon) Vilniuje. Lietuvą ir Varšuvos kunigaikštystę terišo Konfederacijos generalinės tarybos patriotinė propaganda.

Konfederacijos sudarymo aktas kvietė gyventojus parodyti patriotinį uolumą, prisidėti prie jos individualiai ar kolektyviai. Tuo reikalu Konfederacijos taryba paskelbė papildomas instrukcijas. Liepos 14 d., prisidėjus Vilniaus valdžios įstaigoms, viršininų — paprefekčių iniciatyva apskričių centrų bažnyčiose įvyko iškilmės, kurių metu valdžios žmonės ir piliečiai — bajorai pasirašė Konfederacijos maršalkai adresuotus laiškus. Be to, bajorams buvo įsakyta susirinkti į apskrities seimelius pagal senuosius įstatymus. Liepos 1 d. Konfederacijos taryba paskelbė atsišaukimą dėl seimelių sušaukimo ir paskyrė jų susirinkimo datą — rugpiūčio 15 d. (Napoleono vardo dieną). Šį atsišaukimą liepos 11 d. ji atsiuntė Lietuvos Vyriausybės Komisijai, pridėdama specialų raštą, skirtą prancūzų armijos „išlaisvintiems“ gyventojams. Liepos 29 d. Lietuvos Vyriausybės Komisija pasiuntė visiems apskričių (distrikų) paprefekčiams smulkias instrukcijas apie seimelius, kuriuose iš anksto net buvo nustatyta, kiek kartų reikės sušukti, linkint sveikatos imperatoriui Napoleonui. Tuo pat reikalu liepos 31 d. buvo paskelbtas atsišaukimas į gyventojus. Šių seimelių tikslas buvo iškilmingai paskelbti birželio 28 d. Varšuvos generalinės tarybos Konfederacijos aktą, sudaryti prisidėjimo sąra-

B. Dundulis, Projektas atkurti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę Rusijos imperijos sudėtyje (1811—1812 m.).— Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija, XIII(1), V., 1972, p. 71.

³⁵ *Dziennik Konfederacji*, Nr. 23; *K. Boehnckui*, t. I, стр. 64—69; *X. Bronikowski*, Pamiętniki, t. II, Paris, 1845, p. 116—167; *J. Iwaszkiewicz*, Litwa w roku 1812, p. 105, 343—344; *B. Dundulis*, p. 149 (išn.).

šus, nes bajorai buvo kviečiami pasirašyti ir išrinkti delegatus, kurie nuvežtų tuos sąrašus Konfederacijos tarybai; vienas jų turėjo būtų Konfederacijos seimo narys³⁶.

Lietuvos bajorai nepasirodė labai jautrūs Konfederacijos atsišaukimams. Prisidėta negausiai, nes tai buvo laikoma neturinčia prasmės manifestacija, ir dėl bajorijos pasyvaus laikymosi tik nedaugelyje vietų tebuvo sušaukti seimeliai bei išrinkti delegatai³⁷. Todėl seimelių sušaukimo terminas buvo atidėtas į gruodžio 15 d. Ne geriau sekėsi rinkti ir miestų delegatus. Karo įvykiai vystėsi taip greitai, kad visi projektai nuėjo niekais.

Konfederacija nepasiekė užsibrėžto tikslo nei Varšuvos kunigaikštystėje, nei Lietuvoje. Jai nepasisekė įvykdyti moralinės mobilizacijos. Tai buvo nesėkminga manifestacija, be galios ir autoriteto. Visa Konfederacijos veikla, anksti paleidus seimą, buvo keletas jos komiteto suorganizuotų posėdžių su teatrališkomis iškilmėmis, proklamacijų išleidimas, bajorų prisidėjimo raštų prie Konfederacijos priėmimas ir atspausdinimas. Napoleonas buvo labai nepatenkintas tiek Konfederacija, tiek ir iš Varšuvos kunigaikštystės laukta parama³⁸. Varšuvos Konfederacija ypač negalėjo sėkmingai veikti Lietuvos gyventojų. Ji buvo paskelbta tik tai tą dieną, kai Napoleonas įžengė į Vilnių. Jos aktus, kuriuos reikėjo įvykdyti prieš ateinant prancūzų kariuomenei ar kartu su ja, dabar pralenkė įvykiai, ir dėl to jų reikšmė sumažėjo. Be to, būdama toli nuo karo veiksmų arenos, Konfederacija negalėjo turėti didesnės įtakos Lietuvoje. Tiesioginė ir sėkminga akcija tegalėjo eiti iš propagandos centro, sudaryto Vilniuje. Šį vaidmenį būtų galima buvę kiek naudingiau atlikti, sudarius atskirą Lietuvos Konfederaciją pagal senuosius papročius ir visiškai atitinkančią Lietuvos bajorų norus.

Napoleonas, daug reikšmės skyęs agitacijai, pats pastebėjo padėties negeroves ir suprato, kad tokios veiklos židiny Vilniuje būtinas. Tat dviem atvejais jis įpareigojo Lietuvos Vyriausybės Komisiją paskelbti panašias proklamacijas, kokios buvo įsakytos išleisti Varšuvos Konfederacijai. Pirmiausia komisija gavo įsakymą paskelbti atsišaukimą į ne rusus karius ir civilius Rusijos tarnautojus. Ji kvietė juos atsisakyti savo vietų, kaip liepė Konfederacijos aktas. Komisija pateikė Napoleonui atsišaukimo projektą, bet jis juo buvo nepatenkintas, sakė, kad jis per ilgas, ir pats padiktavo naują, trumpesnę tekstą. Liepos 7 d. Lietuvos Vyriausybės Komisija savo vardu paskelbė tą proklamaciją³⁹. Vėliau, liepos 18 d. Napoleonui iš Glubokojės įsakius, to paties mėnesio 21 d. Lietuvos Vyriausybės Komisija paskelbė atsišaukimą į Vitebsko ir Mogiliovo gubernijų gyventojus; šių gubernijų dvarininkai buvo žymiai mažiau palankūs prancūzams, todėl ten pasiuntė savo atstovus kunigaikštį Povilą Sapiegą ir kunigaikštį Liudviką Radvilą⁴⁰.

Išskyrus šias dvi proklamacijas, paskelbtas Napoleono įsakymu, Vyriausybės Komisija kitokių propagandos aktų nesiėmė. Ji neturėjo noro atstoti nesančios Lietuvos Konfederacijos Vilniuje ir sprendė tik skubius krašto administracijos ir karo poreikių tenkinimo uždavinius, nes kraštas, kurį Napoleonas pirmiausia siekė paversti prancūzų kariuomenės maisto

³⁶ *K. Военский*, t. I, стр. 44 ir kt.; *J. Iwaszkiewicz*, p. 84, 100 ir kt.; *B. Dundulis*, p. 150—151.

³⁷ *M. Handelsman*, t. II, p. 209; *K. Военский*, t. I, стр. 114—118, 202—203, 269—270; *М. Дубровин*, Русская жизнь в начале XIX века.—«Русская страница», t. 113 (1903), стр. 47; *J. Iwaszkiewicz*, p. 112—114, 124, 351; *B. Dundulis*, p. 151.

³⁸ *Corr. de Nap.*, t. 24, Nr. 19234, 19369, 19372.

³⁹ *Kurjer Litewski*, Nr. 54; *B. Dundulis*, p. 153 (išn.); *J. Iwaszkiewicz*, p. 115.

⁴⁰ *Corr. de Nap.*, Nr. 18971, 18982; *Kurjer Litewski*, Nr. 55; *K. Военский*, t. I, стр. 106—107; *G. Fabry*, *Campagne de Russie*, t. V, Paris, 1903, p. 886—887.

sandėliu, buvo tos pačios kariuomenės labai nusiaubtas. Tačiau Lietuvos Vyriausybės Komisija buvo tarpininkė tarp Lietuvos ir Varšuvos Konfederacijos tarybos ir pastarajai padėjo dirbti, skelbdama papildomas instrukcijas. Konfederacinis judėjimas Lietuvoje apsiribojo tuo, kad buvo pasirašyta šiek tiek grynai formalių ir vienodų bajorų prisidėjimų sąrašų ir suorganizuota keletas iškilmingų ceremonijų.

Aktyviau talkininkauti Napoleonui Lietuvos bajorams taip pat trukdė paastrėjęs socialinis klausimas. Napoleono armijai įžengus į Lietuvą, kilo valstiečių judėjimas. Valstiečiai masiškai pradėjo atsisakyti eiti į baudžiavą. Napoleonas jau buvo atsisakęs Prancūzijos buržuazinės revoliucijos išlaisvinančių idėjų ir apskritai masių judėjimui buvo nepalankus. Matydamas, kad, beveik nesant buržuazijos, viešajame gyvenime viską lėmė bajorija, Napoleonas siekė nenorinčių baudžiavos panaikinimo žemvaldžių paramos. Jis nepanaikino baudžiavos, ir valstiečių judėjimas buvo likviduotas vietinių dvarininkų ir prancūzų karinių pajėgų. Tačiau Lietuvos bajorija vis dėlto bijojo, kad valstiečių išsilaisvinimo klausimas gali iškilkti karui pasibaigus ⁴¹.

* * *

Prieš pat karą leidęs lenkų šlėktoms ruoštis sukilimui, įkurti Konfederaciją, ir, persikeldamas per Nemuną, paskelbęs pradedant „antrąjį Lenkijos karą“ (pirmasis buvęs 1806—1807 m.), Napoleonas, kai užėmė Lietuvą, turėjo kiek aiškiau pasisakyti Lenkijos—Lietuvos valstybės atkūrimo klausimu.

Savo politiką Napoleonas išdėstė Vilniuje, atsakydamas Varšuvos seimo atsiųstai delegacijai. Kaip buvo nurodyta anksčiau duotose instrukcijose Prancūzijos ambasadoriui Varšuvoje, iš ten delegacija atvyko į Vilnių įteikti Napoleonui Konfederacijos aktą ir specialų adresą, paprašyti jo globos ⁴². Delegacija buvo sudaryta iš aštuonių narių. Jai vadovavo senatorius Juozapas Vybickis. Delegacijos atvežtame Konfederacijos akte buvo skelbiama, kad atkuriamą buvusi Lenkijos karalystė. Adresą, Prancūzijos ambasatoriaus Varšuvoje ištaisyta, užsienio reikalų ministras Marė pateikė Napoleonui, bet pastarasis nenorėjo jo priimti ⁴³. Atrodo, Napoleonui nepatiko tai, kad tekste, kuris turėjo būti viešai paskelbtas, buvo primygtinai tvirtinama, jog būtina atkurti galingą Lenkiją dėl Prancūzijos ir visos Europos interesų, ir buvo aliuzija į Lenkijos karūnos pasiūlymą prancūzų imperatoriui. Susitarus su Marė, adresas buvo pakeistas į prakalbą.

Po keleto dienų pasitarimų Vilniuje su Marė, liepos 11 d. Varšuvos delegatus priėmė Napoleonas, apsuptas savo ministrų ir aukštųjų karininkų. Marė pristatė delegaciją, ir delegacijos vadas senatorius Vybickis pasakė ilgą kalbą, kurioje svarbiausia Napoleoną prašė: „Sakykite, Lenkijos karalystė egzistuoja ir ši ištarmė bus pasauliui lygiavertė tikrovei“ ⁴⁴. Į šią kalbą Napoleonas davė garsųjį atsakymą, kuris pirmą kartą oficialiai aiškiau supažindino Europą su jo pažiūra į Lenkijos problemą.

Napoleonas kalbą pradėjo, pritardamas lenkų patriotiniams jausmams ir Konfederacijos akto nubalsavimui, pabrėžė, kad „tėvynės meilė yra civilizuoto žmogaus pirmoji dorybė“. Tačiau pridūrė, kad šiuo metu turi „daug interesų suderinti ir daug pareigų įvykdyti“. Jis priminė

⁴¹ B. Dundulis, Valstiečių klausimas Lietuvoje 1812 metais. Kn.: Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje, Vilnius, 1957, p. 43 ir kt.

⁴² M. Handelsman, t. II, p. 119; Corr. de Nap., t. 23, Nr. 18734.

⁴³ M. Pradt, p. 130; K. Kozmian, Pamiętniki, t. II, Poznań, 1858, p. 311—312; M. Kukiel, t. I, p. 372.

⁴⁴ K. Военский, т. I, стр. 90—95.

atstovams, ką jau yra padaręs jų tautiniam reikalui, ir pažymėjo, kad tai daręs noriai, „tačiau nepratešdamas karo, kuris būtų dar pareikalavęs mano valdinių kraujo“. Jis sakėsi esąs palankus lenkams, prisimindamas, kad jau šešiolika metų turėjęs šalia savęs jų kareivių italų ir ispanų kovų laukuose ir pridūrė: „visa, kas priklausys nuo manęs jūsų ryžtams paremti, aš padarysiu“. Tačiau įsakmiai priminė, kad lenkų siekiai „šiuose tokiuose tolimuose ir tokiuose plačiuose regijonuose turi remtis ypač jų gyventojų pastangų vieningumu“. Išimtis esanti Galicija, nes garantavęs Austrijos imperatoriui jo teritorijų integralumą ir todėl negalėsiąs tenai leisti jokių intrigų. Tačiau jis išvardijo Rusijai priklausančias teritorijas, kurių gyventojus lenkai turėjo įtraukti į savo judėjimą. „Kai Lietuva, Zemaitija, Vitebskas, Polockas, Mogiliovas, Volynė, Ukraina, Podolė bus judinamos tos pačios dvasios, kurią aš mačiau Didžiojoje Lenkijoje, apvaizda apvainikuos pasisekimu jūsų reikalo šventumą“⁴⁵.

Aišku, kad Napoleonas nepaskelbė prašomo Lenkijos karalystės atkūrimo. Kalboje norėta parodyti, kad Lenkijos karalystė bus atkurta pirmiausia visų ją sudarančių gyventojų pastangomis. Todėl jis skatino lenkus pasitikėti visų pirma patiems savimi ir sutelkti visas tautos jėgas; karą laikyti ypatinga proga jų veiklai pareikšti. Jis pažadėjo remti jų žygius, kiek tai suderinama su painiais interesais, kurių jis turėjo paisyti. Užsienio reikalų ministro Marė liepos 13 d. raštas prancūzų ambasadoriui Varšuvoje Pradtui yra ta prasme geras Napoleono kalbos komentaras — „Lenkų tautos užsimoto žygio atkurti Lenkijos karalystę sėkmė, rašo jis, priklauso nuo pačios tautos“⁴⁶. Tokioje padėtyje, kur tiek daug palankių galimybių, tęsia Marė, Lenkija turi parodyti savo gajumą ir pareikšti turinti teisę į nepriklausomybę, suformuodama didelę ginklo jėgą. Iš tikrųjų žygio metu Napoleono pagrindinis rūpestis buvo, žinoma, nugalėti Rusiją ir dėmesys krypo į karių ir maisto išteklius, kurių galėjo jam parūpinti buvusios Lenkijos karalystės teritorijos.

Sis Napoleono atsargus ir sąlyginis nusistatymas dėl Lenkijos karalystės atkūrimo gerai atitiko jo ankstesnę politiką ir tuometinę padėtį. Aišku, karo, kurio rezultatas negalėjo būti aiškus, pradžioje jis nenorėjo iš anksto duoti jokio politinio pažado. Lenkijos klausimas neturėjo būti kliūtis ir 1812 m. Napoleono užkariavimo planams⁴⁷. Jis siekė vieno tikslo — Prancūzijos viešpatavimo Europoje ir visame pasaulyje ir nieko nenorėjo daryti, kas būtų galėję trukdyti tai pasiekti. Todėl Napoleonas atidėjo Lenkijos—Lietuvos problemos išsprendimą, kol žygis į Rusiją baigsis taikos sudarymu, kad tada ją galėtų spręsti taip, kaip jam tuo momentu pasirodys naudingiausia⁴⁸.

Be Napoleono noro nieko neįsipareigoti iki taikos sudarymo, turėjo, atrodo, įtakos ir prancūzų užimtos Lietuvos pažiūra į Lenkijos karalystės atkūrimą. Galima tvirtinti, kad Napoleonas, prieš užimdamas Lietuvą, buvo nepakankamai susipažinęs su jos vidaus padėtimi, ir turėjo labai neaiškų supratimą apie lietuvius, kaip atskirą etninį vienetą. Lenkijos karininkas D. Chlopovskis, kalbėjęs su Napoleonu 1806 m. gruodžio mėn. Poznanėje, savo atsiminimuose pasakoja, kad jis Napoleonui nurodęs, jog Prūsijoje stovinčiame viename armijos korpuse turi būti dauguma lietuvių, o ne lenkų, nes jis buvęs sudarytas Prūsijos Lietuvoje. Taip pat priminęs, kad Lietuvoje tik dvarininkai lenkai, o liaudis — lie-

⁴⁵ Corr. de Nap., t. 24, Nr. 18962; *К. Военский*, t. I, стр. 96—99; Wybór tekstów źródłowych z historii Polski, t. II, p. 212—213; plg. *B. Dundulis*, p. 156—157 (išn.).

⁴⁶ *Ernouf*, p. 391—392; plg. *B. Dundulis*, p. 158 (išn. iš Lenkijos archyvų).

⁴⁷ *A. Caulaincourt*, Mémoires, t. I, p. 359.

⁴⁸ *E. Турле*, 1812 год, Москва, 1959, стр. 258 (Наполеон), стр. 485 (Нашествие Наполеона на Россию); *A. З. Манфред*, Наполеон Бонапарт, Москва, 1971, стр. 629.

tuviai. Napoleonas nieko nežinojęs apie Lietuvą, nežinojęs net koku būdu ji susijungė su Lenkija⁴⁹. Kad Napoleonas galėjo žinoti apie atskirą lietuvių kalbą, turime dar vieną netiesioginį liudijimą. 1807 m. Paryžiuje pasirodė danų geografo ir publicisto, gyvenusio Prancūzijoje, Malte-Bruno veikalas apie Lenkiją „Senosios ir naujosios Lenkijos paveikslas“⁵⁰. Viename šio veikalų skyriuje buvo aprašyta Lietuva, o kitame — lietuvių kalba. Jame duodama šios kalbos pavyzdžių ir parodomas jos senumas (lyginant su lotynų, graikų ir kitomis kalbomis) bei didelis skirtumas nuo lenkų ir rusų kalbų. Atrodo, kad Napoleonas buvo susipažinęs su šia knyga, ir 1812 m. daug jos egzempliorių buvo Vilniuje⁵¹. Tačiau lietuvių etninis atskirumas Napoleonui nerūpėjo.

Iki 1812 m. lenkiškos informacijos, kurios buvo beveik vienintelis jo žinių šaltinis, tekalbėjo apie Lietuvą kaip apie geografinę sąvoką, žyminti paprastą Lenkijos provinciją, laukiančią išsivadavimo iš caro valdžios⁵². Jis tikėjosi rasti jos gyventojus — didžiosios lenkų tautos narius, nekantraujančius išsprūsti iš carinės Rusijos jungo ir susivienyti su napoleoninės Varšuvos kunigaikštystės gyventojais⁵³. Vilniuje, be abejo, jis patyrė kai kurių netikėtumų. Lietuvos sostinėje jo sutikimas nebuvo toks, kokio jis tikėjosi ir žymiai skyrėsi nuo to, kokį jis patyrė 1806 m. Varšuvoje. Napoleonas nerado prūsų valdomoje Lenkijoje matyto entuziazmo ir pirmąją savo buvimo Vilniuje dieną pratarė: „Šie lenkai nėra tokie kaip Varšuvoje“⁵⁴. Jis tada suprato, kad Lietuva nėra paprasta Lenkijos provincija. Taip pat pastebėjo tam tikrų prieštaravimų tarp abiejų šalių politinių aspiracijų. Tai atsispindi Napoleono duotame atsakyme lenkų delegatams Vilniuje. Siame atsakyme jis primygtinai prašo lenkus, jei jie nori realizuoti savo troškimus, kad būtų parodytas visų jų buvusios karalystės gyventojų minčių ir pastangų „vieningumas“. Šis Napoleono netikrumas dėl politinio vieningumo žemėse, lenkų šlėktų reikalaujamos prijungti prie Varšuvos, verčia Marė, apskritai palankų lenkų šlėktoms, minėtame laiške Pradtui, komentuojančiame imperatoriaus kalbą, paabejoti „ar Lenkijoje tėra tik viena tauta“⁵⁵. Napoleono įsakams okupuotai Lietuvai taip pat yra tai būdinga. Napoleonas ne tik nepaskelbė Vilniuje Lenkijos karalystės atkūrimo, bet Lietuva dargi gavo atskirą ir nepriklausomą nuo Varšuvos kunigaikštystės administraciją.

⁴⁹ D. Chłopowski, Pamiętniki, Cz. I, Wojny napoleońskie 1806—1813, Poznań, 1899, p. 5.

⁵⁰ Malte-Brun, Tableau de la Pologne ancienne et moderne, Paris, 1807.

⁵¹ Apie tai sužinome iš L. Chodzko rašytos įžangos tos knygos 2-ajam pataisytam ir papildytam leidimui (1830 m.).

⁵² B. Dundulis, Napoleono armijos kelias per Lietuvą 1812 m., Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija, t. IV, 1963, p. 91.

⁵³ Viename pasikalbėjime su gen. Kolenkuru, buvusiu Prancūzijos ambasadoriumi Peterburge, 1811 m. birželio mėn. Napoleonas pastarajam pasisakė esąs informuotas, kad „lietuviai įširdę ant rusų“ (A. Caulaincourt, t. I, p. 248). Prieš pradėdamas žygį, jis pareiškė Drezdene Meternichui, kad Lietuva „dega nekantrumu išsilaisvinti iš Rusijos jungo“ (C.L.W. Metternich, Mémoires, documents et écrits divers, t. I, Paris, 1880, p. 122). Vėliau, Vilkaviškyje, prieš keldamasis per Nemuną, birželio 22 d., jis, pagal vieną memorialistą, savo vienoje kalboje į karius pavadinęs Lietuvą „mūsų ištikimų šalininkų ir draugų kraštu“ (R. Bomsdorff, Mittheilungen aus dem russischen Feldzuge an einem Offizier des Generalstabes, t. I, Leipzig, 1816, p. 57). Be to, plg. G. Fabry, t. III, p. 226.

⁵⁴ A. Caulaincourt, t. I, p. 351.

⁵⁵ Tai buvo, apskritai, visi prancūzai konstatavę. Tat kai kurie griežtesnieji lenkų politikai rado reikalą įteikti vienam prancūzų diplomatui Vilniuje, greičiausiai Marė, per karą visą laiką ten gyvenusiam, memorandumą apie Lietuvą ir lietuvius, nes, sakoma jame, daug prancūzų kalba apie lietuvius, kaip „skirtingą nuo lenkų tautą (naciją) tikra to žodžio prasme“. M. Oginski, Mémoires, t. III, p. 269; Tą Marės laiško dalį žr. E. Driault, Souvenirs du centenaire. Revue des Etudes napoléoniennes, 1912, t. II, p. 82; plg. E. Driault, Le Grand Empire, Paris, 1924, p. 399.

Panašiai jis 1807 m. buvo padaręs su prūsų valdžioje buvusia Lenkija, iš kurios vėliau, pasirašydamas Tilžės taikos sutartį, sudarė Varšuvos kunigaikštystę. Tiesa, Lietuva turėjo prisidėti prie Varšuvos Konfederacijos, tačiau tai buvo tik bendros kovos prieš carinę Rusiją ženklas, o ne administracinis ryšys. Lenkai didikai tikėjosi, kad pirmasis Lenkijos karalystės atkūrimo etapas bus tuojau įvykdytas — Lietuva bus prijungta prie Varšuvos kunigaikštystės. Prijungimui neįvykus, Varšuva, kaip jau pažymėjome, labai susirūpino. Norėdamas išblaškyti nepasitenkinimą Varšuvoje, Marė per ambasadorių Pradtą aiškino, kad Lietuvos Vyriausybės Komisija įkurta dėl susidėjusių aplinkybių — tai „momento reikalas“ administraciniam patogumui⁵⁶. Tačiau šis aiškinimas neišblaškė lenkų šlėktos baimės⁵⁷, kad Napoleono dekrete gali slypėti mintis jo pajusto skirtingo sutikimo tam tikromis aplinkybėmis sudaryti politinį vienetą iš vienos Lietuvos.

Napoleonas neišryškino savo intencijų karo metu, bet yra netiesioginių duomenų, iš kurių matyti, kad jam nebuvo svetima mintis, pasiekus pergale, įkurti atskirą vasalinę Lietuvos kunigaikštystę. 1812 m. gegužės mėn. Drezdene Napoleonas Meternichui sakėsi, nemanąs eiti į Rusijos gilumą toliau Smolensko, kur ruošėsi žiemoti, o Lietuvoje numatą sudaryti vasalinę valstybę ir priversti carą Aleksandrą prašyti taikos⁵⁸. Rugsėjo mėnesį savo korespondencijoje jis kartais Lietuvą vadina „kunigaikštyste“ arba „didžiąja kunigaikštyste“⁵⁹. Antra vertus, generolas Lanžeronas savo atsiminimuose pažymi, kad tarp Napoleono raštų, atrastų kazokų paimtame jo palydovų vežime, yra žemėlapis, kuriame pieštuku buvo pažymėtos trys kunigaikštystės: Varšuvos, Lietuvos ir Volynės, skirtos, pasak Lanžerono, atitinkamai Saksonijos karaliui, maršalui Davu ir kunigaikščiui Poniatovskiui⁶⁰. Šis Lenkijos—Lietuvos problemos išsprendimas, įkuriant mažų vasalinių paklusnių valstybių grupę, galėjo įgauti tam tikros sąjungos — konfederacijos formą, nes žinoma, kad, Napoleonui būnant Maskvoje, „Vislos konfederacijos“, panašios į Reino konfederaciją, idėja buvo svarstoma⁶¹.

Lietuvos kunigaikštystės įkūrimas būtų atitikęs Napoleono politinę sistemą, kur vyravo centralizuotos mažos valstybės. Po 1809 m. prancūzų-austrų karo Napoleonas taip pat galvojo šalia Varšuvos kunigaikštystės sudaryti iš Galicijos vasalinę valstybę — kunigaikštystę. Antra vertus, įkurdamas vieną ar dvi kunigaikštystes Rusijai prieš karą priklausiusiose teritorijose, Napoleonas galėjo tikėtis lengviau gausias caro tam dalykui sutikimą, sudarant taiką, panašiai kaip 1807 m. buvo padaryta, įkuriant Varšuvos kunigaikštystę. Pagaliau Napoleonas žinojo, kad projektas sudaryti Lietuvos kunigaikštystę atitiko šio krašto seną ir ilgą tradiciją, kad tokį projektą dar prieš šį karą Lietuvoje buvo iškėlę Rusijos šalininkai ir kad tai karo metais sutapo su Lietuvos savarankiškumo siekimu santykiuose su Lenkija. Napoleono įsteigta Lietuvos Vyriausybės Komisija pati ėmė vartoti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vardą, kaip prieš padalijimus. Apskritai, kurdamas valstybes ar dalindamas sostus, Napoleonas nebuvo linkęs atsižvelgti į tautų norus ar praeitį, bei

⁵⁶ *Ernouf*, p. 392.

⁵⁷ *M. Pradt*, p. 130.

⁵⁸ *C. L. W. Metternich*, *Mém.*, t. I, p. 122.

⁵⁹ *Corr. de Nap.*, t. 24, Nr. 19199, 19219, 19234.

⁶⁰ *Langeron*, *Mémoires*, *Campagne de 1812, 1813, 1814*, Paris, 1902, p. 71 (išn. 2). Pažymėtina, kad Lietuvai „numatytas“ kunigaikščiu maršalas Davu domėjosi karo metu Lietuvos padėtimi. *B. Dundulis*, p. 163 (išn. 3).

⁶¹ *A. П. Попов*, *Французы в Москве в 1812 году*, «Русский архив», 1876, II, стр. 296 (pagal marš. Davu dok.). Pasak to paties šaltinio, Rusijos suskaldymo atveju, Smolensko kunigaikštystė buvusi numatyta Poniatovskiui.

Lenkijos—Lietuvos klausimu jis darė daugiau nuolaidų. Įkurdamas Varšuvos kunigaikštystę (parinkdamas santvarką), jis iš dalies atsižvelgė į lenkų norą išlaikyti tradicines nacionalines institucijas. Grįždamas iš Rusijos, dėl Lenkijos karalystės atkūrimo jis pareiškė Kolenkurui norėjęs įsitikinti, koks Lietuvos nusistatymas, ir net pridūrė, kalbėdamas apie kandidatus į Lenkijos sostą, kad šis Lietuvos nusistatymas buvo sunkiai suderinamas su Lenkijos nusistatymu⁶².

Teritoriniu atžvilgiu Lenkijos karalystės atkūrimo klausimas nesiribojo su naujai suorganizuota prancūzų okupuota Lietuva, susidedančia iš keturių departamentų: Vilniaus, Gardino, Balstogės ir Minsko. Pagal tuometinę lenkų didikų politinę programą atkuriamą Lenkijos karalystę turėjo apimti visas Rusijai per padalijimus tekusias „lenkiškąsias“ gubernijas. Reikalavimas atkurti tokią Lenkijos valstybę nebuvo nacionalinio principo įgyvendinimas, nes reiškė atkūrimą valstybės, kurią sudarytų mažiausiai keturios tautos (lenkų, lietuvių, ukrainiečių ir baltarusių). Iki padalijimų Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei priklausė, be etninės Lietuvos, dar ir Baltarusija ir dažnai Lietuvos vardu būdavo vadinama Lietuva su Baltarusija. Tuo būdu, ir Varšuvos, ir Vilniaus politikai siekė dar prisijungti Vitebsko ir Mogiliovo gubernijas. Be to, tiesiog Lenkijai anksčiau priklausė dar trys ukrainiečių gyvenamos gubernijos — Volynės, Podolės ir Kijevo. Vilniuje Napoleonas savo žinomame atsakyme Varšuvos delegatams nurodė, kad Lenkijos pretenzijos į šias visas teritorijas priklausys taip pat nuo jų gyventojų palankumo Lenkijos atkūrimui ir nuo jų paramos prancūzų armijai kare prieš Rusiją⁶³.

Napoleonas nebuvo patenkintas Lietuvos teikiama parama karo metu, o visiškai nušivylė Rytinės Baltarusijos, tai yra Vitebsko ir Mogiliovo gubernijomis. Šių gubernijų bajorai, išskyrus keletą lenkiškos aristokratijos atstovų, buvo visiškai pasyvūs. Krašto parama jam buvo beveik lygi nuliui. Net Vitebsko didikai Napoleonui padarė labai blogą įspūdį ir jis nesivaržydamas išreiškė savo nepasitenkinimą: „Aš matau, kad čia nebėra lenkų; šis kraštas nebe lenkiškas“⁶⁴. Šis faktas negalėjo likti be įtakos Napoleonui, dar aiškiai neapsisprendusiam dėl Lenkijos ateities. Vitebsko ir Mogiliovo gubernijoms Napoleonas davė atskiras administracines komisijas ir, nors iškilo toks klausimas⁶⁵, jis tų gubernijų nepavedė Vilniuje įsteigta Lietuvos Vyriausybės Komisijai. Karo metu jis nedaug domėjosi jų padėtimi. 1812 m. Napoleono dėmesys dar kryo į Volynę ir gretimas ukrainiečių žemes, kurios priklausė Lenkijai iki jos žlugimo. Jis buvo įsakęs ten suorganizuoti sukilimą prieš caro valdžią. Tačiau sukelti Volynę ir suorganizuoti naują administraciją nepavyko, kur veikė Austrijos pagalbinis korpusas⁶⁶. Į karo pabaigą Vienoje ir Varšuvoje sklido gandas, kad kompromiso tarp Napoleono ir caro atveju Rusija netektų tikrai vienos Lietuvos, prancūzų kiek geriau suorganizuotos karo reikalams⁶⁷. Pagaliau, bėgdamas iš Rusijos, iš visų caro valdžioje esančių žemių Napoleonas paminėjo tik Lietuvą, kaip turinčią būti atimtą iš Rusijos, sudarant taiką⁶⁸.

⁶² A. Caulaincourt, t. II, p. 226, 228.

⁶³ Sv. Elenos saloje Napoleonas pastebėjo, kalbėdamas apie Lenkijos atkūrimą 1812 m., kad „viskas turėjo priklausyti nuo to, kaip lenkai elgsis“. Corr. de Nap., t. 31, p. 589; t. 23, p. 357.

⁶⁴ R. Soltyk, *Napoleón en 1812, Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie*, Paris, 1836, p. 95; plg. A. Caulaincourt, t. I, p. 382; G. Fabry, t. III, p. 408; t. V, p. 886—887; Pastoret, *Mémoires*; «Русский архив», 1900, III, стр. 490—492, 495—497.

⁶⁵ G. Fabry, t. III, p. 6; Corr. de Nap., t. 24, Nr. 19223.

⁶⁶ B. Dundulis, p. 165 (šalt.).

⁶⁷ M. Kukiel, t. II, p. 225—226.

⁶⁸ A. Caulaincourt, t. II, p. 228.

Reikia pažymėti, kad atkurti buvusią Lenkijos karalystę su jos senosiomis sienomis, net ir Napoleonui pasiekus visišką pergalę, buvo sunkus ir pavojingas uždavinys. Tas atkūrimas turėjo paliesti tris valstybes: Austriją, Prūsiją ir Rusiją. Austrija ir Prūsija kiek savarankiškiau egzistavo napoleoninėje Europoje, o su Rusija Napoleonas turėjo labai rimtai skaitytis. Galingos Lenkijos karalystės įkūrimas neatitiko atsargios politikos, kurios Napoleonas iki tol visada laikėsi Rusijos atžvilgiu ir kurios, atrodo, jį vertė laikytis 1812 m. aplinkybės.

Napoleonas nebuvo didelių valstybių atkūrimo ar įkūrimo šalininkas⁶⁹. Jis paliko Vokietiją suskaldytą, nebuvo linkęs suvienyti Italiją. Didelės valstybės jam galėjo pasidaryti pavojingos. Napoleono nuomone, Lenkijos karalystė, atkurta senosiose sienose, galinti pasijusti pernelyg nepriklausoma, išsprūsti iš jo valdžios ir tapti kaimynės Rusijos sąjungininke⁷⁰. Napoleonas labai abejojo, ar būtų galima atkurti Lenkijos karalystę tokią galingą, jog sugebėtų atsilaikyti prieš Rusiją ir ją išstumti iš Europos. Atrodo, jį buvo taip nuteikęs Lenkijos valstybės politinis nepajėgumas iki padalijimų. „Tauta lengvabūdė ir sunku atkurti tokią valstybę, kuri galėtų ką nors naudinga padaryti“,— sakė jis Kolenkurui 1811 m. birželio mėn.⁷¹ „Mėgstu lenkus kovos lauke, tai narsi tauta, bet jų seimų, jų *liberum veto*, jų posėdžių ant arklių su nuogais kardais, visa to aš visai nenoriu... Noriu Lenkijoje karo stovyklos, bet ne *forumo*“,— pareiškė jis generolui Narbonui 1812 m. kovo mėn.⁷² Neatrodė, kad ir per karą Napoleonas būtų pakeitęs savo nuomonę apie lenkų jėgas, ir pats prisipažino Kolenkurui nenorėjęs atkurti Lenkijos karalystės, kurios valdovas „būtų drebėjęs prieš Rusiją ir po dvejų metų pasidavęs jos globai“⁷³. Napoleonas apskritai greičiau buvo naujų politinių vienetų kūrėjas, o ne senųjų atstatytojas.

Visada atsargiai laikėsis dėl Lenkijos—Lietuvos problemos, Napoleonas pasidaro, priešingai, labai atviras ir palankus šv. Elenos saloje.

Pasak ištremtojo Napoleono, Lenkijos karalystės atkūrimas visada buvęs viena iš jo nekintamųjų idėjų. 1812 m. karas neturėjęs kito tikslo, kaip atplėšti nuo Anglijos paskutinę sąjungininę Rusiją ir išlaisvinti Lenkiją. Jis manęs tada padaryti iš šio krašto „atskirą ir nepriklausomą karalystę“⁷⁴ su jos senosiomis sienomis, siekiančiomis Dneprą, natūralų imperijos barjerą Rytuose. Šis teritorinio pertvarkymo pagrindas, sakė jis, buvo mintis, kad Lenkijos karalystė būtų buvusi užtvaras, apsaugas Europą, kuriai visada grasinusi Rusija⁷⁵. Atstatyta Lenkija turėjusi būti Europos naujo statinio skliautų raktas⁷⁶. Šios ir kitos panašios ištrem-

⁶⁹ E. Driault, *Le Grand Empire*, p. 401.

⁷⁰ Сборник имп. русск. истор. общества, т. XXI, СПб., 1877, стр. 416; Ch. Nesselrode, *Lettres et papiers*, t. III, Paris, 1908, p. 320; *Las Cases*, *Mémorial*, t. VII, p. 13—26; *Corr. de Nap.*, t. 32, p. 358—364; M. Oginski, *Mém.*, t. II, p. 342—343.

⁷¹ A. Caulaincourt, t. I, p. 300.

⁷² M. Villemain, *Souvenirs contemporains d'histoire et de littérature*, t. I, Paris, 1862; p. 165; plg. *Langeron*, p. 6 (išn. 2); *Bignon*, p. 4—5; M. Oginski, t. II, p. 384; J. U. Niemcewicz, *Pamiętnik o czasach księstwa Warszawskiego*, t. I, Warszawa, 1902, p. 188. Zinių apie Lenkijos praeitį Napoleonas daugiausia ėmė iš Riuljero Lenkijos istorijos (C. Rulhière, *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République*, t. I—IV, Paris, 1807). Joje pabrėžiama senosios Lenkijos, kurioje viešpatavo aristokratai, anarchija ir daroma išvada, kad ja negalima remtis.

⁷³ A. Caulaincourt, t. II, p. 227.

⁷⁴ B. E. O'Meara, *Napoléon en exil ou l'écho de Sainte-Hélène*, t. II, Paris, 1822, p. 61; plg. *Corr. de Nap.*, t. 31, p. 455.

⁷⁵ B. E. O'Meara, t. II, p. 130; pažymėtina, kad ir prieš karą Napoleonas, nepatenkintas caro politika, kartais išsitarė, kad reikia Rusiją nustumti toliausiai į rytus, jai uždaryti priėjimą prie Baltijos. A. Caulaincourt, t. I, p. 302. Tai galėjo būti bandoma įgyvendinti tik visiškos pergalės prieš Rusiją atveju.

⁷⁶ *Las Cases*, *Mémorial de Sainte-Hélène*, t. VII, p. 12; *Corr. de Nap.*, t. 32, p. 357.

tojo politinės mintys neatitiko jo ankstyvesnės veiklos. Valdovo atsakomybė dabar nebevaržė buvusio imperatoriaus svajonių, ir jo noras buvo palikti būsimoms kartoms savo darbų didingą vaizdą. Tačiau tos tremtinio mintys įėjo į vadinamąją Napoleono legendą. Pasak jos, Napoleonas buvęs kovotojas dėl Europos laisvės ir vienybės, dėl valstiečių išlaisvinimo⁷⁷.

Savo valdymo metais Napoleonas buvo aiškiai daugiau praktikos, ne sistemos ar principų žmogus⁷⁸. Jam niekas netrukdė pasinaudoti momento padėtimi ir, sprendamas kiekvieną klausimą, jis pirmiausia žiūrėjo savo interesų. Atrodo, kad 1812 m. jis neturėjo galutinio nusistatymo dėl Europos ir Lenkijos ateities. Nei 1812 m., nei anksčiau Napoleonas nesirengė atkurti Lenkiją iš principo ar palankumo lenkams, iš donkichotizmo: „Aš visai nenoriu,— rašė jis Viurtembergo karaliui,— būti Lenkijos Don Kichotu“⁷⁹. 1812 m. karas visai nebuvo Lenkijos karas, nors tai buvo skelbiama, bet karas pasinaudojant Lenkijos (ir tuo pačiu Lietuvos) gyventojų parama, nes Napoleonas nenorėjo „lieti prancūzų kraujo nei už, nei prieš Lenkiją“⁸⁰. Ištikimas savo ankstesniam nusistatymui dėl Lenkijos, 1812 m. Napoleonas joje tematė tik priemonę savo platiems planams vykdyti⁸¹. Lenkiškieji pareiškimai buvo demagogiški, jais siekta užmaskuoti tikrąjį tikslą — užkariauti Rusiją ir pasiekti visišką hegemoniją pasaulyje. Napoleoninė Prancūzija turėjo savo politiką ir strategiją. Vienoks ar kitoks Lenkijos atkūrimas negalėjo būti karo motyvas, o geriausiu atveju — tik sėkmingo karo padarinys. Napoleono politikos devizas buvo „pirmiausia Prancūzija“. Jis nesiruošė aukoti savo imperijos interesų Lenkijos reikalams, bet Lenkijos ir Lietuvos gyventojų siekiais norėjo pasinaudoti savo politiniams interesams. Jei Napoleonas ir būtų laimėjęs karą, tai jo pajungtoje Europoje nebūtų buvę vietos nei tikrai laisvai Lenkijai, nei Lietuvai. Susidėdami su Napoleonu, lenkai ir sulenkėję Lietuvos šlėktos per daug pasitikėjo svetima parama ir savo krašto interesus susiejo su grobikiška napoleoninės Prancūzijos politika.

Vilniaus Darbo Raudonosios Vėliavos ordino
Valstybinis V. Kapsuko universitetas
Visuotinės istorijos katedra

Įteikta
1974 m. gegužės mėn.

ПОЛИТИКА НАПОЛЕОНА В ЛИТВЕ ПО ВОПРОСУ О ВОССТАНОВЛЕНИИ ПОЛЬСКОГО КОРОЛЕВСТВА В 1812 г.

Б. ДУНДУЛИС

Резюме

Войну 1812 г. Наполеон не только назвал «второй польской войной», но и разрешил сейму Варшавского княжества объявить себя ге-

⁷⁷ P. Gonnard, Les origines de la légende napoléonienne. L'oeuvre historique de Napoléon à Sainte-Hélène, Paris, 1906, p. 3, 219 ir kt.; plg. A. Zahorski, Z dziejów legendy napoleońskiej w Polsce, Warszawa, 1971; A. Zahorski, Spór o Napoleona we Francji i w Polsce, Warszawa, 1974.

⁷⁸ M. Pradt, p. 30.

⁷⁹ Corr. de Nap., t. 22, Nr. 17553; plg. M. Handelsmann, Rezydenci napoleońscy w Warszawie, (1807—1813), Kraków, 1915, p. 197.

⁸⁰ F. Martens, Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères, t. XIV, St. Pétersbourg, 1905, p. 115; plg. Denniée, Itinéraire de l'empereur Napoléon pendant la campagne de 1812, Paris, 1842, p. 34; M. Pradt, p. 57.

⁸¹ Fain, Manuscrit de 1812 pour servir à l'histoire de l'empereur Napoléon, t. I, Paris, 1827, p. 49; Ernouf, p. 390; Caulaincourt, t. I, p. 281 ir kt., 306 ir kt.

неральной конфедерацией Польского королевства, которая 28 июня приняла манифест о восстановлении Польши и обращение к полякам — жителям западных или «польских» губерний Российской империи с призывом поднять восстание против России. Эти мероприятия были направлены на то, чтобы облегчить наступление наполеоновской армии в Литве, Белоруссии и на Правобережной Украине, отошедших к России во время разделов Речи Посполитой.

Настроения в литовских, как и в других захваченных французской армией губерниях, не оправдали в полной мере ожиданий Наполеона и Варшавской конфедерации. Реквизиции наполеоновских войск, как и вспыхнувшие крестьянские волнения, вызывали недовольство польской и ополяченной шляхты Литвы. Вступив в Вильнюс 28 июня 1812 г., Наполеон сразу отметил, что по сравнению с Польшей, бывшей под прусской властью, «здешние поляки не похожи на варшавских». 1 июля в Вильнюсе Наполеон организовал отдельное гражданское правление Литвы — «Комиссию временного правительства Литвы».

Шляхта Литвы стремилась к восстановлению бывшего польско-литовского государства под названием Польского королевства или Речи Посполитой, но хотела сохранить для Литвы автономное положение в этом государстве, в то время как руководящие феодалы Польши старались восстановить Польское королевство как единое и централизованное государство, в котором Литва была бы обыкновенной областью. Образование Наполеоном «Комиссии временного правительства Литвы», как и стремление литовских феодалов создать свою Литовскую конфедерацию, вызвало недовольство в Варшаве. Состоявшееся в Вильнюсе 14 июля присоединение должностных лиц и других феодалов Литвы к Варшавской конфедерации было политическим жестом, не имевшим никакой юридической силы для будущих отношений Литвы с Польшей.

Заняв Литву, Наполеон должен был высказаться по польскому вопросу. 11 июля в Вильнюсе Наполеон в речи на приеме делегатов Варшавской конфедерации в ответ на просьбу о провозглашении восстановления Польского королевства ничего конкретного не сказал о будущей Польше, отказался от формального провозглашения Польского государства и присоединения к нему Литвы. Он лишь одобрил действия польских феодалов и упорно требовал их энергичного участия в войне. По некоторым данным, Наполеону не была чуждой мысль и о создании отдельного вассального Литовского княжества. Но Наполеон преследовал одну цель — господство Франции в Европе и во всем мире — и не собирался предпринимать ничего, что могло бы препятствовать ее достижению.

PIRMOJO LIETUVOS STATUTO ALIŠAVOS NUORAŠAS

I. VASILEVSKIENE ir S. LAZUTKA

Pirmasis šį mažai žinomą ir beveik užmirštą istorijos mokslė Lietuvos Statuto nuorašą — vertimą į lenkų kalbą prisiminė įžymus tarybinis lietuvių archeografas ir istorikas prof. K. Jablonskis.

„Iki karo Ališavoje, buvusioje Švenčionių apskrityje, — rašė jis į Minską savo kolegoms, rengusiems naują Pirmojo Statuto leidimą, — buvo 1550 m. rankraštis lenkų kalba, kuriame, be S. Ptašickio publikuotos „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kronikos“, buvo niekieno nepublikuotas ir neaprašytas lenkiškasis I Statuto tekstas. Koks likimas ištiko šį rankraštį, neturiu žinių, manau, kad jis nedingo karo metu, o yra kur nors bibliotekoje, greičiausiai Lenkijoje“¹.

Intuicija neapgavo mokslininko. Ši, kaip bus vėliau pasakyta, tam tikru požiūriu unikali XVI—XVII amž. rankraštinė knyga iš tiesų nedingo. Prieš kelerius metus ją įsigijo Varšuvos Nacionalinė biblioteka („Biblioteka Narodowa“), kur ji saugoma ir šiuo metu².

Ališavos (Olszewski) rankraščių ji pavadinta Nacionalinės bibliotekos bibliotekininkų pagal jos buvusią saugojimo vietą — Švenčionių pavieto Ališavos miestelį, kur ji išbuvo apie 150 metų.

Vidinėse pirmojo ir antrojo viršelio pusėse yra užrašas (žr. 1 faksimilę), nurodantis, kad šios rankraštinės knygos savininku antroje XIX amž. pusėje tapo Aleksandras Chominskis — Švenčionių pavieto dvarininkas, žinomas knygų mėgėjas ir kultūros veikėjas, paveldėjęs šį rankraštį iš savo protėvių.

S. Ptašickis mini, kad anksčiau jis priklausė Aleksandro seneliui Pranciškui-Ksaverui Chominskiui, paskutiniajam Mstislavlio vaivada, kuris mirė 1809 m.³

Sunku nustatyti, kas buvo ankstesnis rankraščio savininkas. Gausios pastabos, teksto komentarai, rašyti XVII amž. raštu lenkų kalba Kristupo Dobkevičiaus⁴, rodo jį buvus rankraščio savininku (žr. 2 faksimilę). Užrašai bei autografai kituose lapuose atlikti Beniaus Kriveco Zdanovičiaus⁵ ir kt.

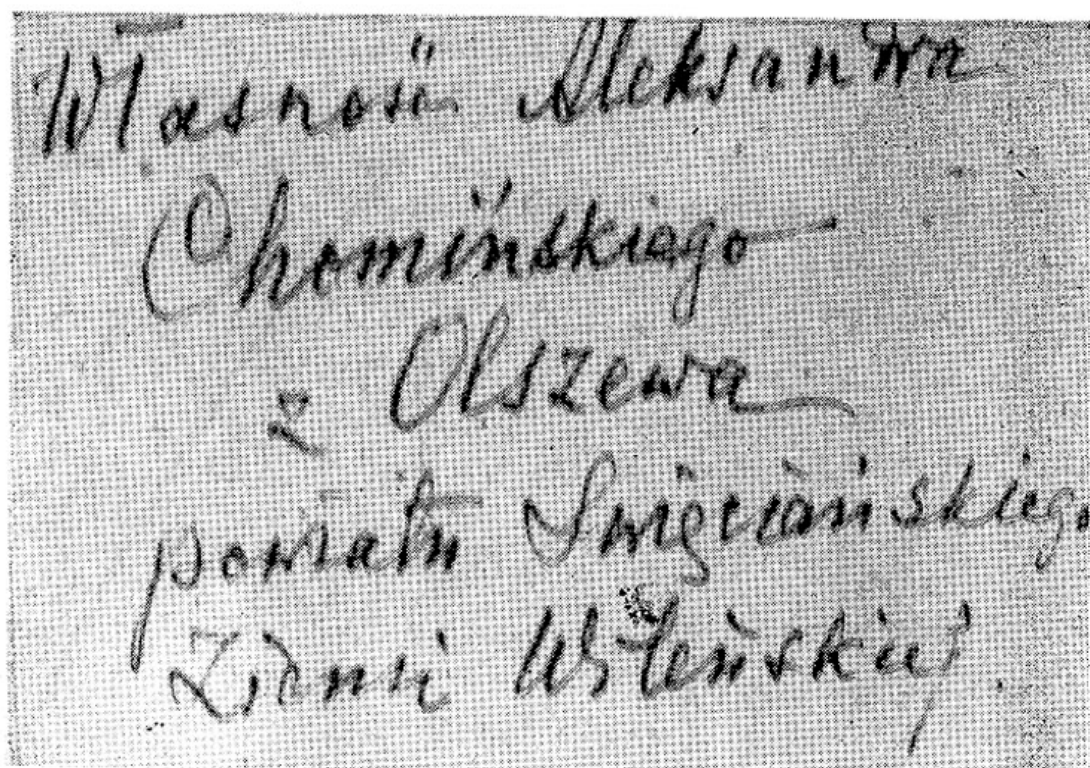
¹ LTSR Mokslų Akademijos Bibliotekos rankraščių skyrius (toliau: MAB RS), F. 256, b. 5/269, p. 6.

² Biblioteka Narodowa (toliau: BN). Akc. 8088.

³ Kodeks Olszewski Chomińskich. Wielkiego Księstwa Litewskiego i Zmódskiego kronika podług rękopisu z r. 1550, wydał St. Ptaszycki, Wilno, 1907, p. VII—VIII.

⁴ Iš užrašo 209 lape aiškėja, kad Kristupas Dobkevičius — Vilniaus vaivadijos medžioklininkas (łowczy), svarbus tų laikų pareigūnas.

⁵ B. K. Zdanovičius (Bieniasz Krywec Zdanowicz) mini savo gimimo datą 1548 kovo 11 d., 1615, kada jis tapo vaivados pavaduotoju (podwoiewodzim). Paskutinis užrašas iš 1620 m.

I faksimilė

Skirtingai nuo kitų mūsų anksčiau aprašytų I Statuto nuorašų⁶, nurodytas tikslus Ališavos nuorašo parašymo laikas. Paskutiniajame Statuto teksto 116 lape juodu rašalu pažymėta: „Finis huius operis atque iuris anno domini Milesimo quin [cen]t[isimo] 50“. (Šito darbo ir įstatymų pabaiga tūkstantis penki šimtai 50.)

Taigi Ališavos nuorašas perrašytas 1550 m. (žr. 3 faksimilę).

Rankraštis rašytas gerame, maždaug tų pačių metų popieriuje, ką patvirtina ir šerno vandenženklis. Popierius su panašiais vandenženkliais, E. Laucevičiaus duomenimis, buvo paplitęs Lietuvos valstybėje XVI amž. viduryje⁷.

Rankraščio lapų dydis in folio (30×20), maždaug toks kaip Dzialynskio ir Pulavų nuorašų, viršelių — vienu centimetru didesnis (31×21).

Atrodo, kad knyga įrišta XVII amžiuje. Plonos lentelės, aptrauktos tamsiai ruda oda. Šiuo metu knyga yra prastai išsilaikiusi (įrišimo nugarėlė suplyšusi, nelaiko knygos lapų). Tiesa, Nacionalinėje bibliotekoje ją rengiamasi restauruoti.

Rankraščio tekstas išliko visas; išplėšti tik švarūs lapai, keli lapai įplėšti, nuplėšti lapų kraštai. Defektai nežymūs.

Svarbi rankraščio apibūdinimui yra dviguba jo lapų numeracija: pirmoji — pieštuku (arabiškais skaičiais) nuo pat pradžios; antroji — raudonu rašalu, atrodo, žymiai anksčiau jo autoriaus atlikta, kaip ir Pulavų nuoraše. Pastaroji prasideda tik nuo I Statuto teksto (žr. 4 faksimilę).

Kitas svarbus požymis, studijuojant rankraščio istoriją, yra įvairūs ženklai, miniatiūros, užsklandos, antspaudai, papuošimai ir vėlesni įrašai.

⁶ S. Lazutka, Pirmojo Lietuvos Statuto Dzialynskio nuorašas.— „Bibliotekų darbas“, 1970, Nr. 6, 7; Pirmojo Lietuvos Statuto Firlėjaus nuorašas.— „Bibliotekų darbas“, 1972, Nr. 10; Lietuvos statutai lietuviškai.— „Literatūra ir menas“, 1971.IV.10; Слудкий и Пулавский списки I Литовского Статута.— Научные труды ВУЗов Лит. ССР. История, XIV (2), 1974, стр. 103—131.

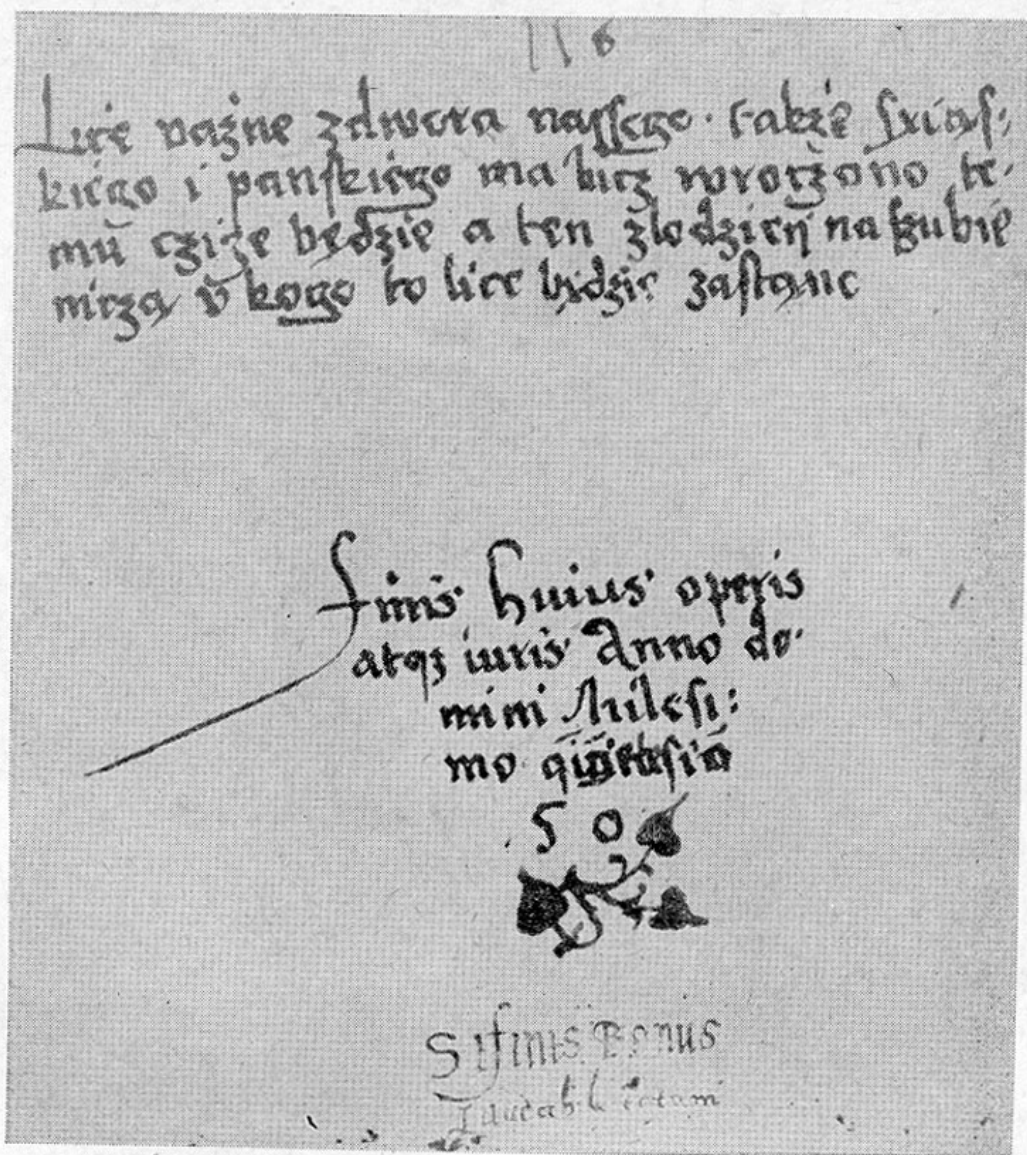
⁷ E. Laucevičius, Popierius Lietuvoje XV—XVIII amž., Vilnius, 1967, vž. nr. 3650—3652.

hostili bus spiritus dominum redant et eorum...
 hoc prostravit tres Latinos ducem Johannem Bagnos...
 unum Russum et Arabum quem ubi hominum occidit in loco...
 As milliare monoginta capita insigni captivitate sunt capti...
 princeps sua clementia ostendens super talis insignis et ponderosus...
 servitia domini mei et videns eius clementie idoneitate...
 nistica dedit eius clementia Palatinus...
 ostente eius clementia Palatinus...
 tur copia multa venerit in domum...
 lam incommenst et danti insignis domino demerito faceret eius...
 domini s meus videns hoc domum dominum et vniuersam magnam...
 frenit et amando Principem et Principibus terrestrem omnia consuetudine...
 ne vetusta et adcessoribus suorum Galatinorum...
 fruntionem per homines hostiles proficis...
 cam dominum eius clementia eodem tempore...
 quasi ad quam violentiam cucurrit et videns...
 catas Libanice post eius clementiam acceleravit...
 celeratione domini mei et servitiam insignis...
 domino factum est et Tartari capitalibus...
 millibus sunt prostrati in quo quidem...
 mei danti et domini celli quingenti...
 servitia eius clementia sunt nota et manifesta...
 bus vniuersis clementia gratiam hoc non fuit...
 dominum eius clementia ad memoriam adduco...
 et vniuersam in seruatione domini mei...
 respectu habent et recordetur qua eius...
 clementia et bene domino eius clementia...
 eius clementia dante deo faciet quos...
 bonum in similitudine et prosperitate...
 eius clementiam in hoc saeculo...

Tunc pariter ante 1004

Martii 22

Philippus...
 ...
 ...

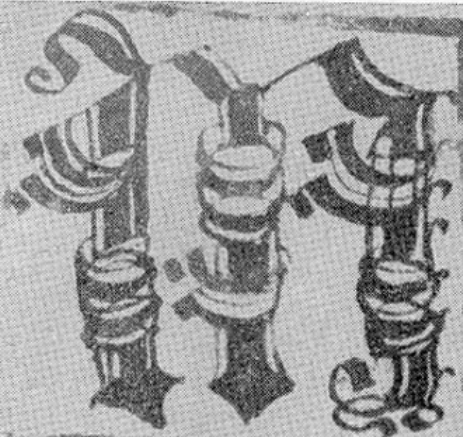
3 faksimilė

Užsklandų, papuošimų, miniatiūrų rankraštyje, kaip ir panašiuose rankraščiuose, negausu: po kiekvieno skyriaus ar naujo dokumento parašytas dailus skiriamasis ženklas. Antspaudai (1, 13 ir kt. lapuose) tik Nacionalinės bibliotekos (žr. 5, 6 faksimilę). Dalis vėlesnių įrašų, kaip jau minėta, padaryta rankraščio savininkų. Gausiausi ir įdomiausi yra minėtojo Kristupo Dobkevičiaus priedašai — savotiški Statuto teksto komentarai.

Teksto grafika spalvingesnė, negu visų žinomų nuorašų. Kai kurių straipsnių antraštės yra trispalvės (raudona, žalia, žydra, kartais ir juoda). Tai matyti iš III skyriaus pavadinimo faksimilės⁸.

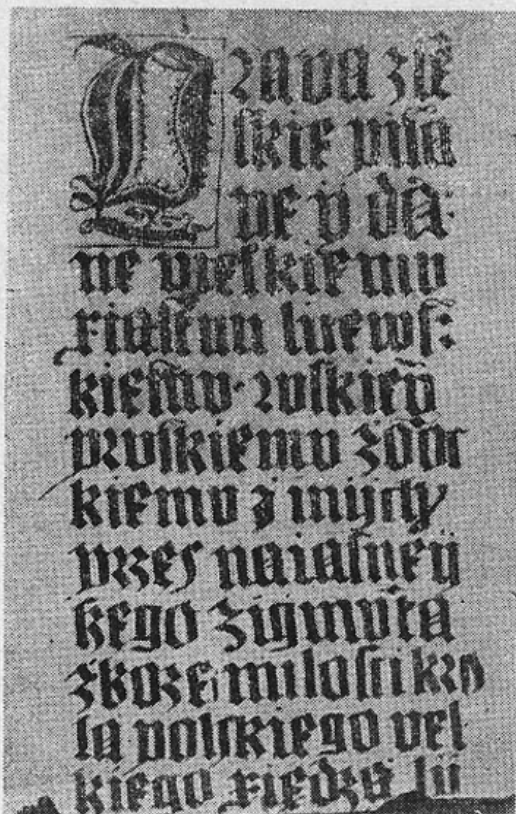
Kai kurios didžiosios raidės („P“, „N“ ir kt.) labai išraiškingos ir meniškos (žr. 5, 6 faksimilę).

⁸ С. А. Лазутка, I Литовский Статут — феодальный кодекс Великого княжества Литовского, Ротапринт ВГУ, 1973, стр. 7 (faksimilė — Ališavos nuorašas, III skyr. pradžia).

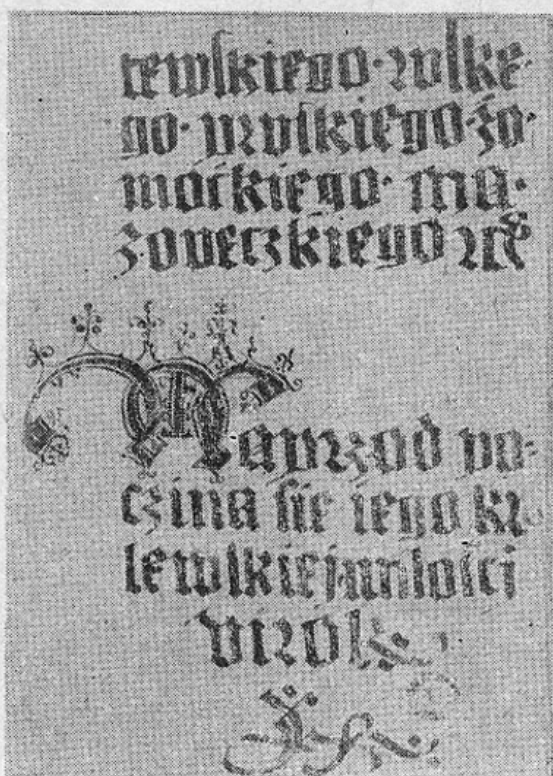

Dzigmunt zbozei mi-
losci krol polski wielki
xiadz litewski ruskij
pruski zomoczki ma-
zowezki i innych. Ma-
iar dostateczne umisle-
nie umislem dobrim
i znałsei lasci krole:

wskazij ryczac obdarowac prawi krzescians-
kimi wozitkim pralatom xiadzatom panom
chorubewnim wielmozzim rycerzom powi-
szonen sliachnie i wsemu pospolskiu i ich pod-
danim a futeknen ziemie wielkiego xiast-
wa litewskiego ktoregoz bi kolvief stadla a
a stanu bili wozitki ich prava i przivilcie ko-
scielne fat lacinskiego zakonu iako y ziemskie-
go **E**t Tetz i swiatki ktore od pamiatci kio-
tow i wielkich xiadzow i od miedzi onieza nas-
sego kazimira i brata naszego alexandra pret-
kow naszego za zivota ich na ktore bi kolvief
dobra i volnosti mieli i mania pot ktoras kol-
viek dana lacinska abo ruska dane volnosti
wsobie zamkaiace sprawiedliwie slusnie pro-
vi visli dane vziuzone ktore tako moznie
cheem mier iakobi wti listi nasze slowo od slo-
va bili vipisane ktore slovem naszym krole-
wskim i pot przisiaga naszego rzelesna na swie-
ta ewangelia vdzielana dzierzer i rchovat swi-
lis mi **E**t Jakoz obiecuiem i slubuem i vero-
witkiem ich polozem vobieczaiam i articu-
lach slaski szuoty i szodrosci naszej umisli-
lis mi porzwierdzic i vmoczmic iakoz porzwie-
dzam i vmoczmiam skazuiacz nich mierz-
Moznie na wierzne czassin

5 faksimilė

6 faksimilė

Rašto šriftas XVI amž. gotiškas. Skyrių antraštės yra trispalvės, straipsnių pavadinimai ir inicialai raudoni, straipsnių numeriai, kartais ir inicialai žydri. Tekstas parašytas juodai rudu rašalu.

Iš puošnios teksto grafikos galima spręsti, kad rankraštis rašytas kokio nors stambaus magnato užsakymu ir greičiausiai Vilniuje.

Tačiau reikšmingiausias yra šios rankraštinės knygos turinys. Jis skiriasi nuo kitų knygų, kuriose yra I Statuto nuorašai.

Knyga prasideda (pirmasis lapas numeruotas pieštuku) pavadinimu, susijusiu su Statutu: „Prava ziemskie pisane y dane Wielkiemu Xiąstwu Litewskiemu, Ruskiemu, Pruskiemu, Żomotkiemu i inych, przes naiasney-szego Zigmunta z Bożej miłości krola Polskiego wielkiego xiędza Li (tęsinys kitoje pirmojo lapo pusėje — *autoriai*) tewskiego, Ruskego, Pruskiego, Żomotkiego, Mazoweczkiego i in.*“

Tame pačiame lape įvado į Statutą pavadinimas karališkojo nutarimo arba įsakymo forma: „Naprzód poczina się iego krolewskiej miłości virok“ (žr. 6 faksimilę).

2—16 lapuose išdėstytas I Statuto skyrių ir straipsnių turinys ir pateikti kitų knygos dokumentų pavadinimai, pabraukti raudonai: „Kronika Xiąstwa Litewskiego i Żmoitskiego“, „Kroniczka Litewska krótko pisana“ ir kt.

Tačiau Statuto turinyje supainioti skyriai: antrajame ir trečiajame lapuose surašyti pirmojo skyriaus ir aštuonių antrojo skyriaus straipsnių pavadinimai, ketvirtasis lapas prasideda šeštojo skyriaus dešimtojo straipsnio pavadinimu ir baigiasi 36-ju straipsniu kitoje lapo pusėje. Penktajame lape vėl tęsiamas antrojo skyriaus turinys ir, baigiant aštuntuoju lapu, visa išdėstyta eilės tvarka iki pat šeštojo skyriaus, ku-

* Rašyba netaisyta.

rio pirmųjų devynių straipsnių turinys yra kitoje aštuntojo lapo pusėje. 9—16 lapuose — VII—XIII skyrių straipsniai. Ališavos nuorašo turinyje, panašiai kaip ir Firlėjaus, yra daug painiavos dėl perrašinėtojų arba knygų įrišėjų kaltės.

Antroji 16-ojo lapo pusė švari.

17—21 (pirmoji pusė) lapuose yra Kazimiero privilegija. Reikia pažymėti, kad, skirtingai nuo Dzialynskio ir Zamoiskio nuorašų, aktai prasideda ne A. Goštauto „Pagiriamuoju žodžiu“, o Kazimiero privilegija.

Kazimiero privilegijoje straipsniai atskirti vienas nuo kito raudonomis antraštėmis. Čia pat parašėse trumpi komentarai, parašyti XVII amž. anksčiau minėto K. Dobkevičiaus.

22—23 lapuose — A. Goštauto „Pagiriamasis žodis“ su komentarais parašėse.

24 lape prasideda I Statuto tekstas, tiksliau jo įvadas („Karališkasis nutarimas“ — žr. 4 faksimilę). Kaip matyti iš paveikslėlio, nuo šio lapo prasideda numeracija raudonu rašalu. Atrodo, kad paties autoriaus sunumeruota. Pirmasis skyrius užima dešimt lapų ir baigiasi 10 lape (pieštuku pažymėta 33).

Antrasis skyrius prasideda 13-uoju lapu. Du švarūs lapai, specialiai palikti papildomai naujiems straipsniams įrašyti, yra išplėšti. Skyrius baigiamas 18 lape (toliau nurodysime tik lapų numeraciją rašalu).

Trečiasis skyrius 21—26 lapuose (pirmojoje pusėje, kita 26 lapo pusė švari; du švarūs lapai prieš 21 irgi išplėšti). Švarus 27 lapas neišplėštas.

Ketvirtasis skyrius yra 28—34, penktasis — 35—44 lapuose. Čia švარიų lapų tarp skyrių nėra. Gal atsitiktinai, o gal jų nepalikto autorius, pastebėjęs keturis naujus straipsnius ketvirtajame skyriuje ir nusprendęs, kad daugiau jų nebus.

Šeštasis skyrius prasideda 47 lape (vadinasi, po penktojo skyriaus vėl du lapai buvo palikti švarūs) ir baigiasi 61 lape. Skyriaus pabaigoje kita rašysena XVII amž. lenkų raštu prirašytas papildomas nesunumeruotas straipsnis (skyrius baigiamas 36 straipsniu, taigi šis straipsnis 37) be pavadinimo (žr. 7 faksimilę).

63—71 lapuose nurodyti septintojo skyriaus straipsniai.

Toliau 72 lape, nepalikus švარიų lapų, parašytas aštuntasis skyrius. Skyriaus pabaigoje 81 (antrojoje pusėje) — 82 lapuose vėl kita rašysena XVII amž. lenkų raštu prirašyti 26 ir 27 straipsniai (pažymėti „Dwudziesty szosty“, „Dwudziesty siodmy“) su pavadinimais. Pastarieji parašyti ne raudonu, o juodu rašalu.

Be protarpio 83—89 lapuose yra devintasis skyrius.

Tarp devintojo ir dešimtojo (91—95 lapai) skyrių buvęs švarus 90 lapas (dabar jis išplėštas).

Dešimtajame skyriuje, atrodo, ta pačia vėlyvesne rašysena ir tuo pačiu rašalu įrašyti papildomai net trys straipsniai (žr. 8, 9 faksimilę) — tryliktasis („Trzynasty członek“), keturioliktasis („Cztyrnasty członek“), penkioliktasis („Piętnasty członek“). Visi jie yra su antraštėmis.

Vienuoliktasis skyrius yra 96—99 lapuose (švარიų lapų prieš jį nėra).

Tarp vienuoliktojo ir dvyliktojo skyrių palikti du švarūs lapai: 100 ir 101 (dabar išplėšti).

Dvyliktasis skyrius — 102—106 lapuose. Švarūs 107—108 lapai išplėšti.

109 lape prasideda paskutinysis tryliktasis skyrius, kurio pabaiga 116 lape (antroji lapo pusė švari). Tuo baigiasi I Statuto tekstas ir jo numeracija raudonu rašalu.

126—131 lapuose (numeracija tik pieštuku) Brastos seimo (1544 m.) „atsakymai“.

81

Pod ię sumnie nim ięz omi manja w
 pomionawoſſi miłego bogi tfo ſkazowat
 podług ſtarego obiczaia. A wſzakże na
 pierwoſſim ſeſnne przet nami abo przet pa-
 ni kadami naſſimi manja tſi członki obia-
 wicz. A ięſtys imi abo panowie rada
 ſi członki poroſwala tedi tęſ manja birz
 przet piſane kſim prawam

Teſs wſtawiamy kſby kogo wkroczę
 rzeczy przegwoko kogo ſwiadkow po-
 ſal a on by ię prznię. a poim ſwia-
 deſtwa ię wyſturbawſſy miał. ię ſa-
 nię abo ię ſwadeſtwa mienięz
 kſi ta rze ma wedluk ſwadeſtwa
 ięſ ſwiadkow ſkazana byz.

7 faksimilė

132—165 lapuose — aukščiau minėta „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Zemaitijos kronika“. Ji yra papildomai mėlynu pieštuku su-
 numeruota (iš viso 68 p.).

166—167 lapuose — „Trumpa kronika“, kurioje nurodomos kai ku-
 rios svarbios Lietuvos valstybės istorijai datos, tarp jų ir I Statuto pri-
 ėmimo laikas: „Prava pisane, dane wszistkiey ziemi litewskiey — tisiaę
 pięćset dwadziestego dziewiętego na dzien świętego Michała“ (tai yra
 rugsėjo 29 d. — *autoriai*, žr. 10 faksimilę).

168—174 lapuose pateikta Žygimanto privilegija žydams.

175—184 lapuose vėlyvesnis XVII amž. intarpas kitame mažesnio
 formato popieriuje su svarbiu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietų
 ribų aprašymu.

Dziesian w spier.
-Ibo ludzi wstoyei lumie piemadzi narof
a za sie piemadzi mi zaplacirossi to z
miemie abo ludzie rzo bedzie zastawil
v niego od igl do roku. ten ma placir
a walt temu dmanafrie rubli grossi a
vini krolu iego mtri tiskofz. A kisko
bedzie do roku rzigi ludzie ile ich zasta-
vil niebada rokirz to za kozdi tidzien
ma placir z naviakki szesz grossij
za tego ktori bedzie miał volj a klacza
A za tego ktori piessi bedzie ma placir trzi g
Jestli bi ten ktori zastawil chrial ti ludzie
na rok okupic. a ten ktori zakupil nie-
chrial piemadzi swoich wziazz a ich po-
stapic. tedi ten ma widza zurgadu w kto-
rim powierie wziazz i domiego itchar abi
swoje piemadze wziazz. Jestli bi on pi-
madzi wziazz menciual. tedi ten widz thi
piemadze wziazrossi ma dar do skarbni uo-
bezgo a iego w ti ludzie w wiazaz z

Dmanalti Klu:

Jestli bi kto inssi w ludzie zastawone
w wiazaz

Jestli bi kto inssi w ludzie zasta-
wone abo wzienia zastaw na
za inssa przigina sie w wiazaz
Tedi ten iscierz ktori iemu zastawil ma
jemu orzistiar. Jestli nieorzistri sam
itmu ma szkoda opravovat

Trzydziesty czlon.

Kiedy by zlowiru woinymy brat wtako
wyni inuemu. wtoze by mi dny brazi
dzielne byto

Tez vstaviamy kelli by glavice regluy muskat
 vtaconym jenuiu utori by mus dji bracia mo-
 dzic lue byta, a yotim by ta bracia mus dji sedu to
 jenuiu vobzicili, a on mus dji mmi vobzicili stal
 a dziclis se sobe dopusgit. Tedy taxovny stovica
 ma temu temu na dziale ostany byz za dzigiga
 dla tego iz on budzigi z lomice volnym a sobe
 dziclis dopusgit. A kelli by vtaconym jenuiu
 mmdzu s mmi byl gij glavice dzigizny, a bracia
 by mmdzu bracia na dziale stal, a dziclis se so-
 ba mmd dopusgit. Tedy temu by se smd na dzia-
 lu dostal, tedy pzet sic mus dji temu panu w n-
 dan byz gij glavice bedzic. Tilko by ten pan
 gij to glavice pzet taxovny. Dzemstva dzic-
 sus lat mmdstva

Cztirnašty Czlonok

Kto by spoddamyč na sice gudzic glavice
 ka zakupil : —

Tez vstaviamy iz mima zadny spoddamyč na sice
 zakupovag gudzigo glavice pzet w licy pana
 ugo, v dno az by sam ten pan dozvolil temu svi-
 glavice zastavuz. Auro by gij glavice pzet
 volny pana ugo zakupil. Tedy taxovny pemia, by
 svoje trazy. A tygo glavice swougo moze za-
 su u sovy regy mmd

Pietnašty Czlonok

Mima zadny Boiazin v gudzic glavice
 Dzemie zakupovag pzet woli pana u-
 Tez k tomu vstaviamy iz mima zadny Boiazin
 v gudzigo glavice Dzemie zakupovag pzet

Czara zavołskiego zlitwi puszczone pot-
lati bożę haro. Tysiąc. pięćset. dwadzieści
osmego

Krol zigmunt nas hospodar krolowa
swoja bona prziesial do litwi. Tegoż
roku wszytkę ziemię popisowano pot-
lati bożę ha. Tysiąc. pięćset. dwadzieści
go osmego

Krolowicza młodego Zigmunta Augusta
nawielkim xiastwem litewskim posadzono
a wten czas było iemu dziewięć lat pot-
lati bożę harodze. Tysiąc. pięćset.
dwadzieścigo dziewiętego

prawa pisane dane wszytkiej ziemi lit-
wskiej Tysiąc. pięćset. dwadzieścigo. dzie-
wiątego. Na dzień świętego migala

Miasto i zamek wileński gorzał. Tegoż
lati pobito katar na holwen i na poluzmen
pan andzej minnowicz wojewoda kijowski
i kniaz wagan jurgiewicz sprowiezki zsmorze-
mi ktorzi bili napieciągacz pot laty bożę
haro. Tysiąc. pięćset. trzidzieście

Xiądz constanti umarł wojewoda troczki
i hetman po wniebo wzjacię panni Ana-
rien pot laty bożę haro. Tysiąc. pięćset.
trzidzieścigo

panu stamslawu gastoltnu dano troczkie wo-
jwodstwo w wiełki post po laty bożę
haro. Tysiąc. pięćset. trzidzieścigo. piwego

Nuo 185 lapo (popierius, atrodo, panašus į Statuto teksto) dėstoma „Sprawa Wielkiego Kniazia Moskiewskiego roku 1571, skoro po wzięciu Polloczka“ („Maskvos didžiojo kunigaikščio 1571 m. byla, tuoj po Pollocko užėmimo“). Pabaiga — 204 lape.

Paskutiniuose lapuose vėlyvesni užrašai, lentelės ir datos. Svarbus mūsų aprašytas užrašas 209 lape (žr. 2 faksimilę), kuris rodo K. Dobkevičių buvus rankraščio savininku.

Iš viso knygoje 209 lapai. Čia, be Statuto teksto, įrišti ir kiti XVI—XVII amž. aktai bei senųjų raštų paminklai. Jų tarpe tradiciniai — 1447 m. Kazimiero privilegija, A. Goštauto „Pagiriamasis žodis“, 1507 m. Zygmanto privilegija žydams ir 1544 m. Brastos seimo „atsakymai“.

Ši rankraštinė knyga pasižymi tuo, kad joje šalia I Statuto teksto, be tradicinių juridinių aktų, įrašyti Lietuvos metraščiai, reikšmingi feodalizmo epochos Lietuvos valstybės istorijai tyrinėti.

Įdomus ir vėlyvesnis interpas, kuriame aprašytos pavietų ribos 1624 m.

* * *

Tačiau grįžkime prie Ališavos nuorašo. Jis vertingas tuo, kad įneša tam tikro aiškumo į I Statuto nuorašų su vėlyvesniais seimo nutarimais bei Ponų tarybos įrašytais straipsniais turinį bei pasirodymo laiką, parodo, kuria kryptimi vystėsi teisinė mintis Lietuvos valstybėje XVI amž. ketvirtajame—penktajame dešimtmečiuose.

Pastaruoju metu mūsų istorinėje literatūroje pareikšta nuomonė⁹, kad šiame nuoraše yra nežinomi šeši nauji straipsniai, kurių nėra kituose nuorašuose, susidarė, matyt, dėl nepreciziškumo paleografijos srityje. Mūsų bei lenkų paleografų atlikti, mums prašant, originalo rašto tyrinėjimai parodė, kad visi šitie „nežinomi... artikulai“ į šį nuorašą įrašyti vėliau, XVII amžiuje, vieno jo savininkų.

Elementarios I Statuto straipsnių autentiškumo nustatymo taisyklės, kurias nurodė dar prof. K. Jablonskis¹⁰, rodo, kad šie straipsniai negali būti priskirti I Statutui ir atskirai šiam vėlyvesniam rankraščiui. Pagaliau jų nėra kituose šios grupės vėliau parašytuose nuorašuose, pavyzdžiui, Slucko nuoraše, kuris yra iš XVI amž. aštuntojo dešimtmečio pabaigos.

Žinoma, šių šešių straipsnių, įrašytų į Ališavos nuorašą jo savininkų, klausimas yra įdomus.

Kur ir kada buvo straipsniai priimti? Ar iš tiesų jie buvo priimti pastarajam papildyti, remiantis I Statuto VI.25 straipsniu? Ir pagaliau, kas ir kada įrašė juos į Ališavos nuorašo rankraštį?

Šių klausimų minėto straipsnio autorius neišaiškina. Tad straipsnis nieko nauja tiriamuoju klausimu nepasako.

Ališavos nuoraše, kaip ir Aušros vartų¹¹ bei Slucko nuorašuose, kartojami tie patys 39 nauji straipsniai, kurių teksto variantai mažai tesiskiria. Jie yra vienodai sunumeruoti.

⁹ V. Raudeliūnas, Nežinomi Pirmojo Lietuvos Statuto artikulai.—Kn.: Kraštotyra, Vilnius, 1971, p. 64—69.

¹⁰ K. Jablonskis, kritikuodamas V. Pičtą už tai, kad šis laiko vėlesnius Slucko nuorašo straipsnius Pirmojo Statuto straipsniais, visiškai teisingai pažymėjo: „Kol autorius neįrodė, kad šitie straipsniai išleisti 1529 metais, jis neturėjo jų minėti ir cituoti kaip 1529 metų Statuto straipsnių“ (žr. Apie vergus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiaus pradžioje. Atmušta iš I „Praeities“ tomo, Kaunas, 1930, p. 53).

Jeigu taip vertinami (ir visiškai teisingai) vėlesnieji Slucko nuorašo straipsniai, tai XVII amžiuje įrašytų straipsnių tikrai nederėtų laikyti „nežinomais Pirmojo Lietuvos Statuto artikalais“ (žr. minėtą V. Raudeliūno straipsnį).

¹¹ Autoriai naudojosi nepilna Aušros vartų nuorašo kopija (IV—XIII), J. Lelevelio ranka perrašyta,—Biblioteka Kórnicka PAN, BK-763.

Dvylika (IV.15; V.14, 15, 20; VIII.20, 21; IX.18, 19; XI.14, 15; XIII.27, 28) šių straipsnių beveik ištiesai, šeši (I.27; IV.1; VIII.5; X.11, 12; XII.11) iš dalies sutampa su atitinkamais II Statuto straipsniais ir yra buvę jų šaltiniai. Septyni straipsniai yra ištraukos iš kitų teksto straipsnių, esančių visuose nuorašuose. Keturiolikos straipsnių ankstyvesniuose nuorašuose nėra. Jie taip pat nepateko į II ir III Statutus. Ališavos ir Slucko nuorašuose sunumeruoti II, V, VI ir XI skyrių įvadai, dėl to prisidėjo dar penki straipsniai. Iš viso jų Ališavos nuoraše — 272.

Kaip minėjome, Ališavos nuorašas baigtas rašyti 1550 metais. Taigi bendras visų šių trijų nuorašų archetipas negalėjo atsirasti anksčiau. Būtent, archetipas, o ne protografas. Tuo galima įsitikinti, palyginus trijų minėtų nuorašų teksto variantus.

Pavyzdžiui, Ališavos nuorašo pavadinimas „Prava ziemskie pisane...“¹²; Slucko «Права писаные старого Статуту...»¹³; IV skyriaus pavadinimas Ališavos nuoraše: „O vipravie dzyvevek, žon y widow za mąsz“¹⁴; Slucko: «О поглавли женском»¹⁵; I to paties skyriaus Ališavos nuorašo straipsnyje rašoma: „I gdi będzie ta to žona iego na trzeciey cząści imienia iego viano opisane od męža miecz...“¹⁶; Slucko: «И кгда будеть тая жона его на третьей части имения вено описано от него мети...»¹⁷ (mūsų pabraukta — *autoriai*).

Panašių teksto variantų yra ir kitų skyrių straipsniuose.

Slucko nuorašo XIII skyriaus 28 straipsnis Ališavos nuoraše įtrauktas į 27 straipsnį.

Jeigu būtų buvęs bendras visų trijų nuorašų protografas, vargu ar tokie, nors ir nežymūs, teksto variantai būtų atsiradę.

Vadinasi, iki atsirandant Ališavos, Aušros vartų ir Slucko nuorašų protografams, dar anksčiau būta bendro jiems archetipo su priimtais, kaip sakoma I Statuto VI.25 straipsnyje, seime ar seimuose papildomais straipsniais. Atsižvelgiant į tuometinio rašto techniką, tam turėjo būti skirta mažiausiai keleri metai. Taigi toks archetipas galėjo atsirasti ne anksčiau kaip XVI amž. penktojo dešimtmečio pradžioje.

Šių trijų nuorašų teksto variantų palyginimas bei Ališavos nuorašo paleografijos analizė patvirtina tyrinėtojų M. Bernšteino¹⁸ ir S. Borisjonko¹⁹ jau anksčiau šiuo klausimu iškeltą mintį, kad papildomi straipsniai bei naujas nuorašas galėjo atsirasti maždaug pirmajame dešimtyje, priėmus I Statutą.

Minėti papildomi straipsniai, kadangi jie nėra Pirmojo Statuto, priimto Vilniaus seime 1529 m., straipsniai, aiškiai rodo, kokia kryptimi ir kokiais audringais tempais šiuo laikotarpiu vystėsi teisinė mintis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Tai patvirtina ir teksto variantų pobūdis visų kitų — Ališavos, Slucko, Aušros vartų bei ankstyvesniųjų Firlėjaus, Zamoiskio, Pulavų, Dzialynskio — nuorašų straipsniuose. Daugelis šių variantų skirti tekstui patikslinti, sukonkretinti ir išaiškinti sunkiai suvokiamoms teksto vietoms, kita jų dalis rodo archetipo, protografų bei minėtų nuorašų autorių siekimą tobulinti tekstą kalbiniu, grynai gramatiniu

¹² Ališavos nuorašas, l. 1.

¹³ S. Lazutka, I Lietuvos Statutas (VVU, 1974, daktaro disertacija — rusų kalba), Priedas nr. 2, p. 29, teksto variantas 2—3 (toliau sutrumpintai: I LS).

¹⁴ Ališavos nuorašas, l. 28 (kita pusė).

¹⁵ S. Lazutka, I LS. Priedas nr. 2, p. 90, variantas 2—2.

¹⁶ Ališavos nuorašas, l. 28 (kita pusė).

¹⁷ S. Lazutka, I LS. Priedas nr. 2, p. 90, variantas 2—2.

¹⁸ M. Bernshtein, Poprawa I Statutu Litewskiego 1531—1538 — „Czasopismo prawnicze i ekonomiczne“, 1916, rocz. XV, s. 132—183.

¹⁹ С. Борисёнок, Списки Литовського Статута 1529 р.— «Праці ком. для вивчення істор. зах.-руськ. та укр. права при Укр. Акад. Наук», вип. VI, Київ, 1926, стр. 1—75.

atžvilgiu, taisyti stilių, perkeltinės prasmės, gremėzdiškiems šnekamosios kalbos pasakymams suteikti stilingesnes rašytinės kalbos formas. Tokia tendencija ryški visame Statuto tekste, pradedant įvadu, kur mėginama, nors ir nesėkmingai, ištaisyti pirmųjų perrašinėtojų klaidą, parašiusių «даны» vietoj «данины» tarp žodžių «рускою» и «вольности»²⁰.

Dzialynskio nuoraše parašyta: «...даны вольности и в собе замыкаючи, справедливе слушныя, справныя (mūsų pabraukta — *autoriai*) вышли, даны, взычоны...». Ališavos: „dane volnosci w sobie zamikajace spravedlivie, slussnie, spravi viszli dane vžiczone...“ (žr. 4 faksimilę).

Tokie patys yra ir Slucko nuorašo variantai. Jie rodo, kad šių nuorašų autoriai ar jų pirmtakai pastebėjo šią klaidą ir bandė ją taisyti, įrašydami šias mūsų pabrauktas pataisas.

Ryškėja ne tik stiliaus, bet ir minties aiškumo ieškojimai. Pavyzdžiui, II.6 Dzialynskio ir Zamoiskio nuorašų straipsniuose parašyta: «А естли бы гетман, на наше приказанье не дбаючи, таковых непослушных в рейстра свои приймавал...»²¹. Atitinkamame II.7 Ališavos nuorašo straipsnyje parašyta: „A gdibi pan hetman nasz przikazania naszego nie bacząc takovich nieposlusznych w swoje regista przyjmował...“²² (toks pat teksto variantas su nereikšmingomis pataisomis yra ir Slucko nuoraše)²³.

Žymi dalis Ališavos nuorašo teksto variantų skirta atskiriems daugelio straipsnių teiginiams sukonkretinti. Pavyzdžiui, III.13 Dzialynskio nuorašo straipsnyje bajoro kaltinimas „nešlėktyste“ išreikštas labai glaustai: «Коли бы который шляхтич другому нешляхетство задал и о тое до суда был позван...»²⁴. Tuo tarpu Ališavos ir Slucko nuorašuose ta formulotė platesnė: „Gdibi ktori sliachcie drugiemu sliachcizu niesliachecztwo zadał abo ktorą innsą rzecz movił na niego, ktora bi się tikała czci i dobrei słavi iego, a bił o tho do prava pozvan...“²⁵

Ališavos ir Slucko nuorašų variantai aiškiai rodo, kad daugelis pataisymų yra grynai kalbiniai, kad jų autoriai tobulino kanceliariinę Statuto kalbą, keitė pasenusius žodžius naujais terminais. Pavyzdžiui, Dzialynskio nuorašo I.20 straipsnio pavadinimo «Хто бы кому на честь приганил, четвертого року маеть справедливость вчинена будеть»²⁶ Slucko nuoraše taisytas stilius, suderintos veiksmažodžių formos: «Хто бы кому на честь приганил, четвертого року справедливость вчинена маеть быти»²⁷. Vėlyvesniuose nuorašuose yra praleistų ir prirašytų ištiesų sakinių, kas keičia pačių straipsnių esmę²⁸.

Peršasi išvada, kad Ališavos, Slucko nuorašų autoriai ir jų pirmtakai buvo labai atidūs I Statuto teksto turiniui, sakytume, net „priekabūs“, nepurašinėjo jo mechaniškai. Kartais dėl to „priekabumo“ taip atsitikdavo, kad, užuot pataisius neaiškias teksto vietas, buvo dar labiau supainiojamas ir aiškiai iškraipomas tekstas, kaip, pavyzdžiui, II skyriaus įvade (Ališavos ir Slucko nuorašuose jis žymimas pirmuoju straipsniu). Dzialynskio ir Zamoiskio nuorašų autoriai, nors ir painiai, bet teisingai šiame įvade pažymi, kad iš įkeistų valdovo dvarų karinė tarnyba neturi būti vykdoma: «...тогда тот з людей наших не (mūsų pabraukta — *autoriai*)

²⁰ S. Lazutka, I LS, priedas Nr. 2, p. 30, variantas 54.

²¹ Ten pat, p. 70.

²² Ališavos nuorašas, II. 7, l. 16.

²³ S. Lazutka, I LS, priedas nr. 2, II. 6, variantas 331—331.

²⁴ Ten pat, p. 85—86.

²⁵ Ališavos nuorašas, III.13, l. 24 (kita pusė).

²⁶ S. Lazutka, I LS, Priedas Nr. 2, p. 52.

²⁷ S. Lazutka I LS, Priedas Nr. 2, p. 52, variantas 662—662.

²⁸ Ten pat, variantai 600—600,—602; Ališavos nuorašas, I.18, l. 7.

будеть повинен выправовати подле уфалы...»²⁹. Slucko ir Ališavos nuorašų raštininkai, savaip išsiaiškinę šį potvarkį, praleido „ne“, iškreipdami potvarkio esmę³⁰.

Anksčiau pateikti Ališavos nuorašo teksto variantai bei šimtai kitų panašių, kad ir mažiau svarbių, yra autoriaus ir jo pirmtakų pataisyti. Jie ne tik rodo, kad šios grupės nuorašai nutolo nuo originalo, bet ir padeda tam tikrais atvejais suprasti ir patikslinti neaiškias atskirų minėtų nuorašų straipsnių vietas. I Statuto tekste galima atsekti kanceliarinės kalbos XVI amž. Lietuvos valstybėje plėtotę beveik per šešiasdešimt metų, išaiškinti paties seniausiojo Firlėjaus nuorašo, kurio teksto variantai daugeliu atvejų sutampa su Ališavos ir Slucko nuorašų variantais, vietą tarp kitų nuorašų. Tuo būdu prieš mus ne paprastos I Statuto teksto kopijos, o žymiai papildyti ir pakeisti jo variantai. Jų autoriai buvo ne paprasti perrašinėtojai, o reiklūs vertintojai ir kūrėjai. Akademikas D. Lichaciovas teisingai pastebi: „Sąmoningi teksto pakeitimai priklauso aukštesnio tipo knygininkui («книженику»), negu paprastas perrašinėtojas. Iš esmės — tai kūrėjas, kūrinio bendraautorius“³¹.

Svarbiausia, kad iš šių nuorašų teksto variantų, papildomų straipsnių, kaip minėjome, galime nustatyti, kokia kryptimi pirmaisiais dešimtmečiais po I Statuto priėmimo vystėsi įstatymų leidyba ir patys feodaliai santykiai Lietuvos valstybėje.

Visų pirma, daugelis straipsnių (devyni iš trisdešimt devynių, prirašyti VI skyriuje) skirti teismų tvarkai tobulinti, stiprinti autoritetui teismo valdžios, ypač tokio pareigūno, kaip pasiūstinis («виж»), kurio parodymai teisme, kaip matyti iš VI.35 straipsnio, yra neginčijami: „*O viža isz iego nigd niemože przeswiatczicz.*“

Tesz ustavuiem gdi bich mi g dzie posłali na sprawę nassą ziemską abo na žalobę poddanich nassich o ktorą kolwiek rzecz vidza nassego abo panowie rada nassi a ten vidz ma przī sobie stroną mieć, a przisłobi w ktorei rzeczi na opitanie tego vidza, tedi vidza żadni przeswiatczic nie może a wszakże iesłibi się vidziało ktorei stronie abi vidz inak szwiatczil niszli poviedział tedi vidz povinien będzie tą stroną siebie potpierać ktorą przī sobie miał isz tak biło“³². („**Apie pasiūstinį, kad niekas negali prieš jį liudyti.**“

Taip pat nustatome, kad jeigu mes nusiūstume kur nors mūsų teisman ar j pavaldinių skundą dėl kokios nors bylos mūsų pasiūstinį arba mūsų ponai tarėjai nusiūstų, tai tas pasiūstinis turi su savimi šalį turėti, ir jei kurioje byloje tam pasiūstiniui reikėtų liudyti, tai joks liudinkas prieš jį liudyti negali. Tačiau jeigu kuriai šaliai atrodytų, kad pasiūstinis kitaip liudijo negu yra tvirtinęs, tada pasiūstinis turi save palaikyti tais kviestiniais, kuriuos su savimi turėjo, jog taip buvo“).

Kiti papildomi straipsniai IV skyriuje konkrečiau apibūdina moterų teises, dar kiti V skyriuje — nuosavybės užrašymą testamentu. Tačiau svarbiausi yra straipsniai (VIII.20, 21, 22; IX.4, 15, 17, 18, 19, 20; XII.8), skirti žemės ir kitų nuosavybės formų santykiams nagrinėti teismų bylose. Kai kurių šių straipsnių turinį, pavyzdžiui VIII.20, sudaro feodalų teisių įtvirtinimas iki šiol buvusių laisvų išeivinių valstiečių atžvilgiu: „**O ludzi ktorzi przichodzą na volią i za się zasiedziawssi volią precz idą czo maią płacicz.** Tesz ustavuem: isz gdibi człowiek volni prziszedł za ktorego kniżzia abo pana i siadł na volī i visiedziawssi volą

²⁹ S. Lazutka, I LS. Priedas Nr. 2, p. 61—62.

³⁰ Ten pat, variantas 31—31; Ališavos nuorašas, l. 13 (kita pusė).

³¹ Д. С. Лихачев, Текстология, М.-Л., 1962, стр. 81.

³² Ališavos nuorašas, p. 60.

chciał bi za się precz idz, tedi alisz tilkosz zasłuźiwssi temusz panu swoiemu kilko na voli siedział. Jeslisz bi niechciał tilkosz zasłuźicz, tedi ma pieniądzmi zapłacicz za każdą niedzielą po szesci grossi. Jeslisz bi on zasiedziawssi volą vciekl za drugiego pana, tedi on pan za kogo vciekl ma go iemu vidacz niemniey, ale jako oyczicza. Jeslisz na obsilanie tego człowieka vidacz niechciał a to bi na niego przet pravem dovedzio-no, tedi ma sam za niego placicz za każdą niedzielą na voli, ile bił a nierobił po szesci grossi. Jeslisz bi ten człowiek iemu prziruczon bił, a on go vidać niechciał, a on za się od niego vciecze, tedi on sam povinien będzie temu, od kogo piervey do niego vczekl, placicz iako za oyczica dziesiacz kop grossi i za się kilko nie robił, siedząci na voli, i za się za sinow iego, kilko ich s nim vciecze, po dziesiaci kop grossi³³. („Apie žmones, kurie ateina į laisvę* ir, pagyvenę laisvėje, eina šalin, kiek turi mokėti“.

Taip pat nustatome: jeigu laisvas žmogus ateitų pas kurį kunigaikštį ar poną ir įsikurtų laisvėje ir, išbuvęs laisvėje, norėtų vėliau eiti šalin, tai tik išstarnavęs tam savo ponui, kiek laisvėje gyveno, gali eiti. Jeigu jis nenorėtų tiek išstarnauti, tada turi pinigais sumokėti už kiekvieną savaitę po šešis skatikus. Jeigu jis, įsikūręs laisvėje, pabėgtų pas kitą poną, tai tas ponas, pas kurį pabėgo, turi jį jam išduoti ne kitaip kaip tėvoninį. Jeigu, žinią davus, to žmogaus nenorėtų išduoti, o tai būtų teisme įrodyta, tada turi pats už jį mokėti už kiekvieną savaitę laisvėje, kiek buvo joje ir nedirbo, po šešis skatikus. Jeigu tas žmogus būtų nuo jo priklausomas, o jis jo išduoti nenorėtų ir šis vėliau nuo jo pabėgtų, tada jis pats privalės tam, nuo kurio anksčiau pas jį pabėgo, mokėti kaip už tėvoninį dešimt kapų skatikų ir kiek nedirbo, gyvendamas laisvėje, ir taip pat už jo sūnus, kiek su juo pabėgtų, po dešimt kapų skatikų“.)

I Statute, priimtame 1529 m. rugsėjo 29 d. Vilniaus seime, šio straipsnio dar nėra. Vadinasi, šis potvarkis, gerokai apribojantis išėjimą laisvųjų valstiečių, įsikūrusių feodalo žemėje, įformintas ne anksčiau kaip XVI amž. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje — penktojo dešimtmečio pabaigoje. Todėl V. Pičeta ir kiti tyrinėtojai valstiečių įbaudžiavinimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje klausimu nepagrįstai remiasi šiuo straipsniu kaip I Statuto straipsniu, kartu nukeldami minimą potvarkį į ankstyvesnį laikotarpį.

Ališavos nuorašo VIII.21 straipsnis patvirtina visišką valstiečių alo-dinės žemės nuosavybės atgyvenų likvidavimą, uždraudamas pirkti žemę iš „žmonių“ be jų pono leidimo³⁴. I Statute jo taip pat nėra.

XII.8 straipsnis, gindamas išskirtinę feodalų teisę į šeimynykščius, numato griežtą bausmę (mirties), dažnai irgi feodalams³⁵. Kiti papildomi Ališavos, Aušros vartų ir Slucko nuorašų straipsniai skirti baudžiamajai teisei ir baudžiamajam procesui.

Teisinė mintis Lietuvos valstybėje sparčiai plėtojosi ir pirmaisiais dešimtmečiais po 1529 m. Statuto išleidimo. Tai matėme iš papildomų vėlesniųjų nuorašų straipsnių ir iš daugelio teksto variantų. I Statuto taisyčių ir papildymų istorija patvirtina istorinį renesanso požiūrį į teisę, į valstybę kaip teisės kūrėją. Ji atspindi ir humanizmo sąlygomis prasidėjusį teisės „sumokslinimo“, racionalizavimo procesą. Lenkų istorikas Julijus Bardachas teigia, kad „...teisės racionalizavimas didžiausios pa-

³³ Ališavos nuorašas, p. 80.

* Žodis „laisvė“ čia reiškia žemės dalį, kuri suteikiama laisvajam valstiečiui tam tikram laikui.

³⁴ Ališavos nuorašas, l. 80—80 (kita pusė).

³⁵ Ten pat, l. 104—104 (kita pusė).

žangos pasiekė įsipareigojimų srityje, sunkiausiai jis skynėsi kelius šeimos ir palikimo teisėje“³⁶.

Antra vertus, įsipareigojimai lanksčiau už kitus įstatymus parodo XVI amž. idėjų kovos pėdsakus, humanistinių idealų susikirtimą su klasiniais feodalų interesais.

Renesanso idėjos, XVI amž. pradžioje iš Vakarų Europos šalių pasiekusios Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, turėjo įtaką ne tik naujai teisei samonei, teisinės valstybės idėjai, bet ir pagyvino socialinį-politinį viešpataujančios klasės aktyvumą. Teisės plėtotėje, savo ruožtu, atsiskleidžia savotiška feodalų ideologijos konfrontacija su humanistine pasaulėžiūra.

Teisinė nelygybė valstybėje, turiniai santykiai tarnavo feodalų pranašumo kitų luomų atžvilgiu idėjai palaikyti. Įstatymais buvo siekiama sankcionuoti šitaip suprastą istorinį šių santykių būtinumą ir visuomeninį teisingumą. Prigimtinės teisės samprata I Statute atstovavo politinis piliečio idealas. Tačiau valstiečiai nebuvo laikomi piliečiais, neturėjo jie ir politinių teisių. I Statuto straipsniuose, nors ir deklaratyviai, pripažįstama asmens laisvė, nedviprasmiškai skelbiamas privatinės nuosavybės kultas, nuosavybe laikomi ir tėvoniniai valstiečiai, ir šeimynykščiai.

Žemvaldžių klasė, jau I Statute įstatymiškai patvirtinusi savo privilegijas, toliau siekė „de facto“ įteisinti valstybėje įsigalinčius baudžiavinius santykius ir savo neribotas „teises“ į valstiečius. Šitai būtinai reikėjo visiškai aiškiai juridiskai užfiksuoti visos valstybės mastu ir visų valstiečių atžvilgiu. I Statute dar nėra tokios aiškiai nusakytos pozicijos laisvų ir pusiau laisvų valstiečių, „žmonių“ atžvilgiu. Be to, Statuto įžangoje ir III.7 straipsnyje didysis kunigaikštis yra pažadėjęs ne tik ponus ir šlėktą, bet ir „jų žmones išlaikyti su laisvėmis ir privilegijomis“. Šis pažadas, nors ir deklaratyvus, parodė naujus, skirtingus nuo viduramžių, valdovo ir pavaldinių santykius.

Dėl visų šių aplinkybių reikėjo įrašyti į Statutą naujus konkretesnius ir griežtesnius straipsnius, kurie padėtų teisinius pamatus, žemvaldžiams galutinai įbaudžiavinant likusius laisvus ir pusiau laisvus valstiečius.

Tokie ir buvo minėti vėlyvesniųjų I Statuto nuorašų straipsniai. Iš vienos pusės, jie atspindėjo istorijos procesą, iš kitos pusės, iškalbingai rodė, kaip neretai gimstančios formacijos (šiuo atveju buržuazinės) pažangios idėjos skatina priešingų, dar gyvuojančių senosios santvarkos idėjų ir atitinkamų institucijų kitose šalyse vystymąsi. Šiuo atveju matome, kaip viešpataujanti feodalinės Lietuvos valstybės klasė savanaudiškais interesais panaudojo įstatymus, siekdama įtvirtinti savo „teises“, o labiausiai, baudžiavines teises į valstietiją.

Vilniaus Darbo Raudonosios Vėliavos ordino
Valstybinis V. Kapsuko universitetas
Lietuvos TSR istorijos katedra

Įteikta
1974 m. gegužės mėn.

³⁶ J. Bardach, Statuty litewskie — pomniki prawa epoki Odrodzenia (Sympozjum międzynarodowej komisji studiów Słowiańskich), Kraków, 1973, s. 5.

ОЛЬШЕВСКИЙ СПИСОК I ЛИТОВСКОГО СТАТУТА

И. ВАСИЛЕВСКЕНЕ, С. ЛАЗУТКА

Резюме

Ольшевский список написан польским алфавитом готическим шрифтом в 1550 году, предположительно в Вильнюсе. Заглавия разделов и прописные буквы выведены чернилами нескольких цветов и являются своего рода произведением искусства. В конце XVIII в. этот список был приобретен помещиками Хоминскими и около 150 лет находился в их родовом имении-поместье Ольшеве бывшего Свенцянского повета. Ранее им владели К. Добкевич, В. Зданович и др. Ныне Ольшевский список I Статута хранится в Национальной библиотеке в Варшаве. Эта рукописная книга представляет собой интерес, ибо в ней наряду с традиционными юридическими актами того времени (Привилеем Казимира 1447 г., «Похвальным словом А. Гоштаутаса», Привилеем евреям 1507 г., «Отказами» Берестейского сейма 1544 г.), обычно помещаемыми вместе с I Статутом, переплетены Литовские хроники, имеющие большое значение для истории Литвы эпохи феодализма, а также более поздний вкладыш с описанием границ поветов Великого княжества Литовского в начале XVII в.

Книга содержит всего 209 листов. Она написана на хорошей бумаге размером *in folio*, текст полностью сохранился. Ценность Ольшевского списка заключается в том, что он вносит определенную ясность в содержание и вопрос о времени появления протографов Слуцкого и Остробрамского списков с более поздними статьями (всего 39), дополненными постановлениями сеймов и Панской рады. Правда, в Ольшевском списке есть еще шесть статей, но они дописаны другим человеком и в значительно более позднее время, а потому не могут считаться статьями этого списка. Изучение характера разночтений Ольшевского, Слуцкого и Остробрамского списков с более ранними списками и особенно содержания дополнительных статей, которые не являются статьями I Статута, принятого на Виленском сейме в 1529 г., показывает, в каком направлении развивались законодательная мысль и феодальные отношения в Великом княжестве Литовском в 30—40-е годы XVI в. Содержание дополнительных статей свидетельствует о том, что идеи гуманизма, проникшие в Литовское государство уже в третьем десятилетии XVI в. и нашедшие отражение в I Статуте, были использованы господствующим феодальным классом, с одной стороны, для расширения своих прав и привилегий, с другой, для полного закрепощения крестьянства.

ZEMĖ LIETUVIŲ TIKĖJIMUOSE IR LIAUDIES MENE

P. DUNDULIENĖ

Zemės kultas pas mus, kaip ir kitose indoeuropiečių tautose, pradėjo formuotis jau akmens amžiuje, kai dar žmogus nesuprato daugelio gamtos reiškinių. Pasak lietuvių mitų, žemė atsirado iš materijos chaoso. Pradžioje buvo vandenys, migla, nebuvo saulės, žemės. Tame chaoso skraidžiojo dvasia balandžio pavidalu, ir buvo du dievai. Vyresniojo paliepiu, jaunesnysis pasinėre vandenin, atnešė iš dugno žemių. Iš jų vyresnysis sukūrė žemę. Kituose lietuvių, kaip ir rusų, mituose žemė kuriama dievo drauge su velniu panašiu būdu¹.

Neolitinėje Tripolinės kultūros (V tm. pr. m. e.) keramikoje, taip pat vėlesniais laikais pati žemė buvo vaizduojama viena ar dviem linijomis, tarp kurių kartais buvo piešiama vandens ideograma — horizontali banguota linija, kas išreiškė žemės ryšius su sėkla ir gyvybės vandeniu, ateinančiu iš dangaus². Panašiai žemė vaizduota lietuvių ir kitų baltų neolitinėje keramikoje ir, apskritai, to meto mene. Tai matyti ir iš neolito laikų piešinio ant kaulinio amuleto, rasto Nerijoje ir kitur.

Taip pat žemė su vandeniu ir dangumi bei jos simboliai buvo vaizduojami žalvario ir geležies amžių keramikoje ir kituose dirbiniuose.

Eneolito žemdirbių pasaulio dalijimas į zonas atsispindi ir lietuvių liaudies mene. Išgyvavęs tūkstantmečius, toks dalijimas dar buvo išlikęs XIX amž. viduryje. Ryškus to pavyzdys yra prieverpstė (1847 m. Bružų k., Antalieptės valsč., Zarasų aps.), kurios ornamentas padalytas į 3 dalis: viršutinėje dalyje atvaizduota saulė, jos simboliai, gulgės (saulės paukščiai), vidurinėje — debesų ir lietaus zona, o apatinėje — žemė su gyvuliais ir augalais. Tokios ornamentikos randame ir daugiau³ (1 pav.).

Stebėdamas nuolatinį Saulės tekėjimą ir leidimąsi, žmogus suprato, kad žemė turi keturias pasaulio šalis, kurios ilgainiui buvo suasmenintos. Tai atsispindi liaudies mene ir žodinėje kūryboje. Keturias pasaulio šalis (rytų, vakarų, pietų ir šiaurės) žmonės pradėjo skirti ir mėginti atvaizduoti jau eneolite. Tai matyti iš piešinių keramikoje, magiškų ženklų, ideogramų ir kt. Vaizduojantis keturias pasaulio šalis ornamentas dažnas ir tripolinės kultūros keramikoje, surastose Kutėnuose, Petrėnuose, Karbuose ir kt., taip pat etnografinėse paralelėse⁴ (2 pav.). Tokie ženklai žinomi iš lietuvių archeologinės ir etnografinės medžiagos.

¹ J. Balys, Lietuvių liaudies sakmės, I, K., 1940, p. 4—7; M. И. Шахнович, Первобытная мифология и философия, Л., 1971, стр. 212.

² Б. А. Рыбаков, Языческое мировоззрение русского средневековья — Вопросы истории, 1974, № 1, стр. 8—9; Б. А. Рыбаков, Космогония и мифология земледельцев энеолита — Советская археология, 1965, № 1, стр. 38—39, рис. 14.

³ Lietuvių liaudies menas, V., 1956, 29, 54, 57 pav. ir kt.

⁴ Б. А. Рыбаков, Космогония, I, стр. 32, рис. 8, 9.

1 pav. Prievertstės ornamentas. Bružų k., Antalieptės valsč., Zarasų apskr. Lietuvių liaudies menas, V., 1956, Nr. 29

Zemės ir dangaus vieningumą lietuviai, kaip ir kiti indoeuropiečiai, išreiškė mituose apie įsivaizduojamą „kosminį medį“, jungiantį visatą.

⁵ Б. А. Рыбаков, Языческое мировоззрение, стр. 6.

⁶ J. Witort, Zaręsy prawa zwyczajowego ludu litewskiego, Lwów, 1898, p. 11 ir kt.

⁷ Marcinkonys, autorės užr. 1938 m., kad pasakų nameliuose ant vištos kojelės senovėje gyveno žemės dievybės, red. М. И. Шахнович, Первобытная мифология, стр. 179.

⁸ K. Moszyński, Kultura ludowa słowian, Kraków, 1939, t. II, s. 2, p. 1489.

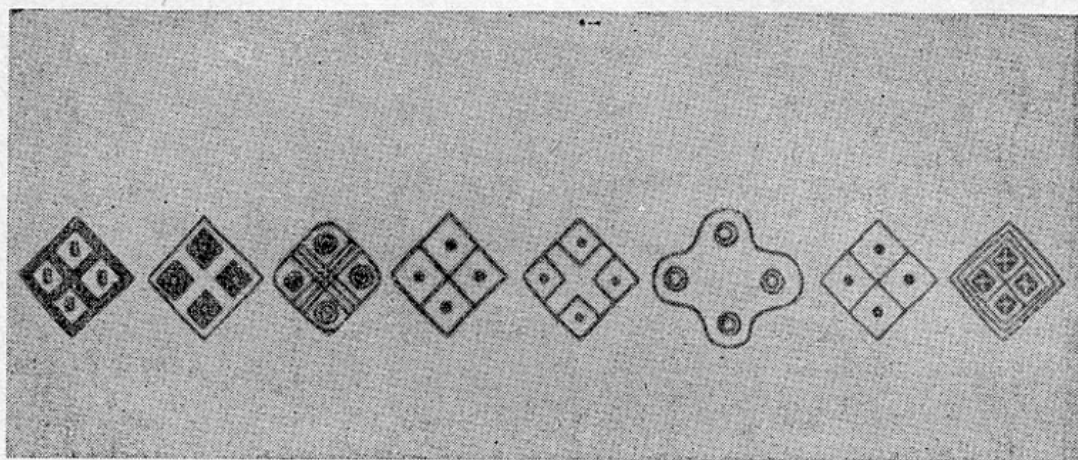
⁹ Pasakojimas, užr. autorės Pilypų k. Švenčionių raj. 1940 m.

¹⁰ W. Mannhardt, Letto-Preussische Götterlehre, Riga, 1936, p. 442.

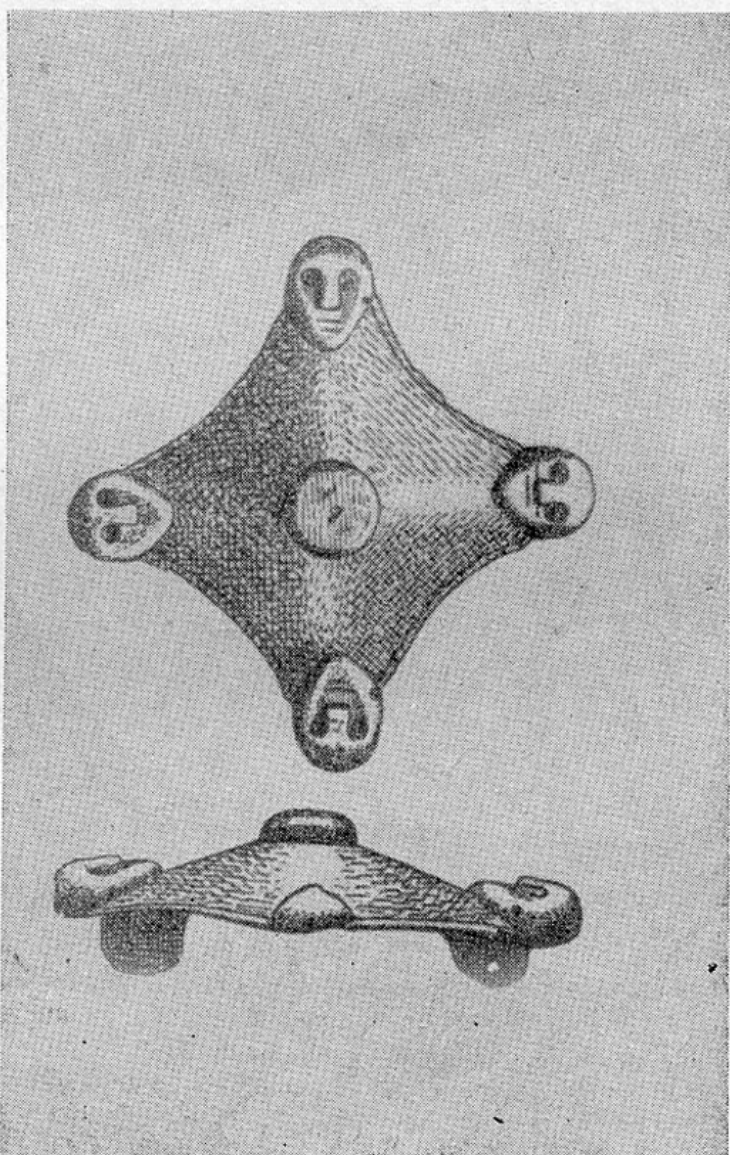
Lietuvių ir kitų baltų pasaulio šalių simbolių dažnai randame archeologinėse iškasenose, ypač papuošaluose. Antkoptyje (Klaipėdos raj.) surasta iš IV–VIII amž. segė, kurios centre yra skritulys, greičiausiai, vaizduojantis žemę, o keturiose jos pusėse — žmonių veidai, greičiausiai, įsamenintos keturios pasaulio šalys (3 pav.). Ariamos dirvos buvo vaizduojamos keturkampiais su skersai įrašytu kryžiumi ir keturiais taškais⁵. Žemės sklypo ribos, arba ežios, iš žilos senovės buvo laikomos šventomis, neliečiamomis. Jas vedant, buvo atliekamos apeigos, aukojamos aukos žemei⁶. Ribų pažeidėją nutrenkdavęs Perkūnas.

Lietuvių mitinė tautosaka rodo, kad pačią žemę žmogus vaizdavosi ir skritulio pavidalo, ant vandens, parentą stipinų, kurį Prūsijos lietuviai įsivaizdavo panašų į girnų ašelę. Džūkai manė, kad žemė laikosi ant didžuvės pelėkų, vištos kojos⁷. Panašiai žemę įsivaizdavo ir kitos tautos. Balkanų gyventojai žemės skritulį įsivaizdavo besilaikantį ant didžiulio jaučio ragų⁸.

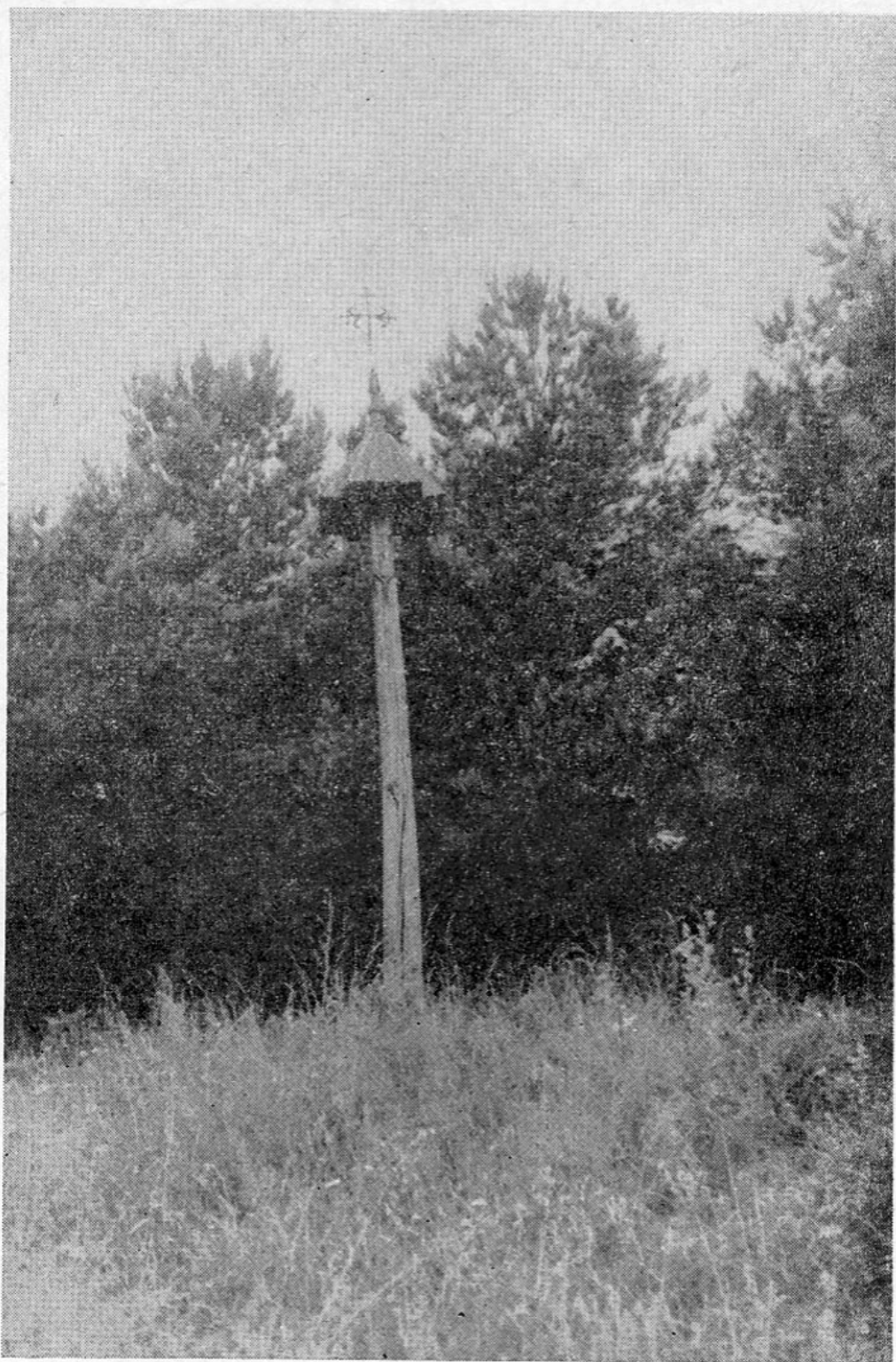
Virš žemės ant aukšto stulpo esąs pakabintas dangus, kraštais susisiekiantis su žeme. Stulpas, jungiantis žemę su dangumi, laikytas nepaprastu. Mitinėje tautosakoje jis vaizduojamas aukštas ir plonas, apaugęs plačiais lapais. Lietuvių žemės stulpas artimas mitinei pupai, išaugusiai iki dangaus, per kurią į jį būtų galima įlipti⁹. Lietuvių liaudies mene šis mitinis stulpas išsivystė į vadinamuosius stogastulpius, kurių viršūnėse buvo vaizduojami įvairūs dangaus kūnai bei jų simboliai, jungiantys gyvybę duodančią žemę su dangumi, skatinančiu jos gimdymo ir augimo galią (4 pav.). Dangų remiantį stulpą laikęs dievas¹⁰.

2 pav. Simboliniai žemės ženklai. Б. А. Рыбаков, Космогония и мифология земледельцев энеолита, Советская археология, 1965, 1, рис. 8.

3 pav. Segė su skrituliu viduryje ir keturiais žmonių veidais (IV—VIII amž.). Antkoptis, Klaipėdos apskr. W. Gaerte. Urgeschichte Ostpreussens, Königsberg, 1929, 255 pav., a

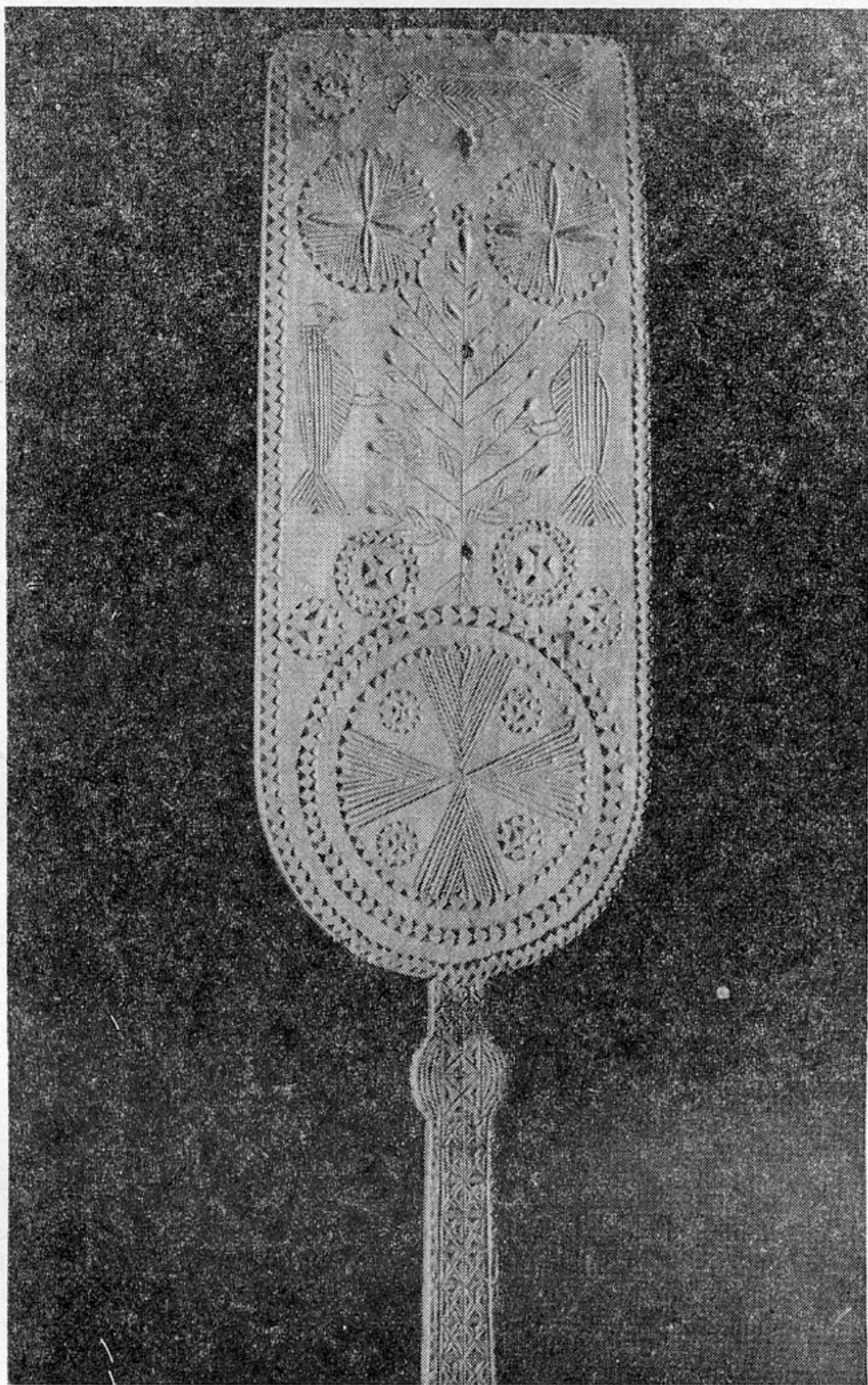

4 pav. Koplytstulpis. Salantai (Alkakalnis), Kretingos raj.

Indų „kosminis medis“ išaugęs iš pirmapradžio kiaušinio chaotiškame okeane. Jis išsišakojęs į tris šakas. Ant kiekvienos jų spindėjo po saulę. Ketvirtoji didžiausioji saulė — medžio trišakume. Skandinavų „kosminis medis“ uosis gaubęs viso pasaulio paviršių, viršūnė rėmusi dangų, šaknimis siekęs požemį. Panašų „kosminį medį“ — uosį pažinojo ir lietuviai ¹¹.

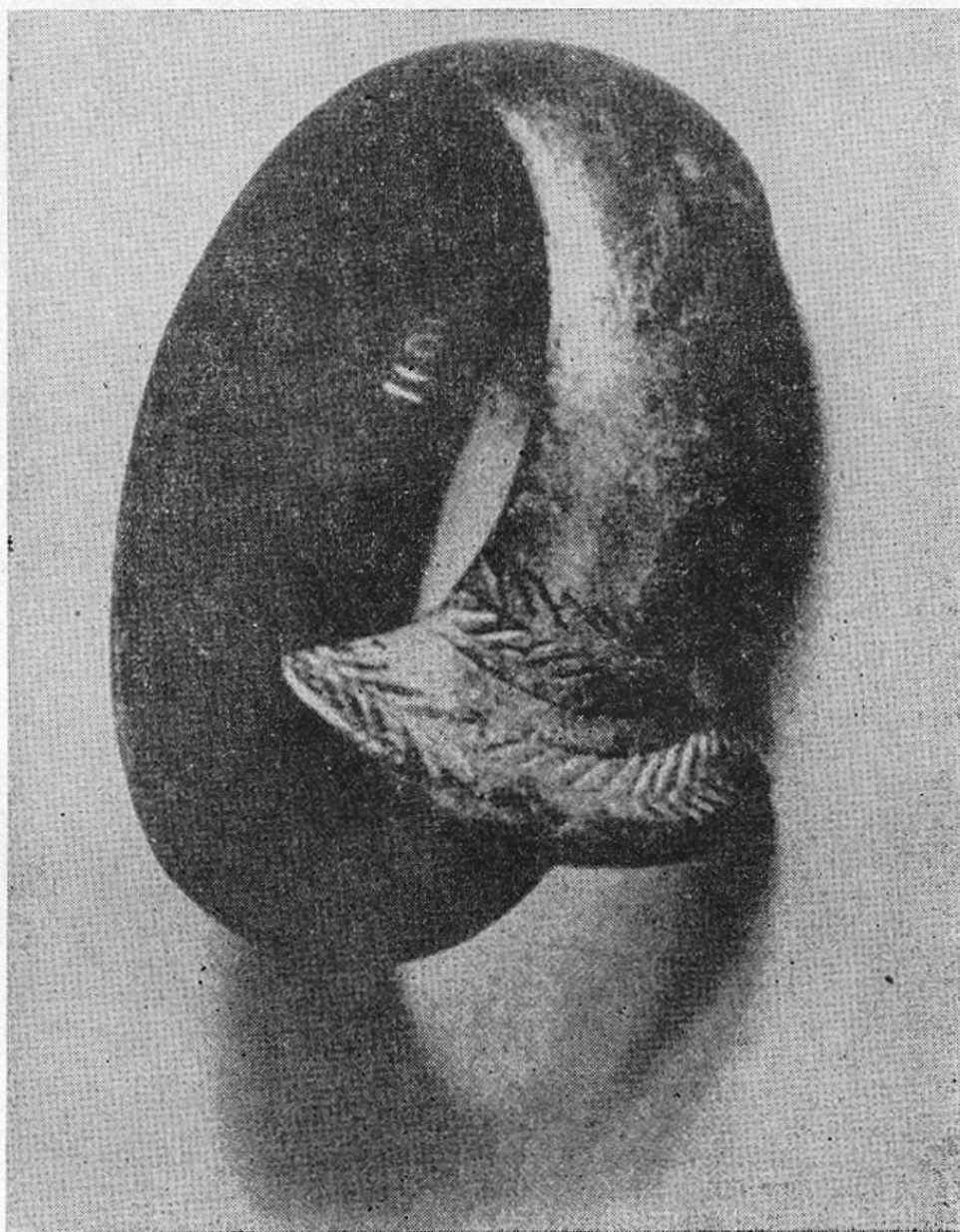
¹¹ L. A. Jucevičius, Raštai, V., 1959, p. 124.

Jau neolito mene žemė buvo vaizduojama su augmenija — medžiais, augalais, dažnai augančiais ant žemės arba induose, miežio varpomis ar eglutėmis. Tokie piešiniai mūsų krašte, kaip ir kitur, išlikę ilgus šimtmečius, pasiekė net XX amž. pradžią. Šis ornamentas mūsų krašte išliko piešiniuose ant įvairių darbo įrankių, audinių raštuose, kraitinių skrynių tapyboje ir kt. (5 pav.).

5 pav. Prieverpstė su žydinčiu medžiu. Dainių k., Ceikinių valsč., Švenčionių apskr.,
foto V. Bortkevičiaus

Seniausias, vaizduojantis žemę su augalu, motyvas yra eglutės ornamentas. Indoeuropiečiams jis žinomas iš eneolito laikų. Tokių piešinių randama tripolinės¹², megalitinės¹³ ir kitų kultūrų keramikoje, taip pat baltų neolito ir žalvario amžiaus įvairiuose dirbiniuose bei papuošaluose¹⁴ (6 pav.). Vėliau žemė buvo vaizduojama indu su augalu, saugomu dvynių, ar su paukščiais viršūnėje¹⁵ (7 pav.).

6 pav. Apyrankė su eglutės ornamentu IX—VIII amž. pr. m. e., Lietuvių liaudies menas, 1958, Nr. 15

Lietuviai, kaip ir kitos pasaulio tautos, sukūrė savotišką pažiūrą, kad žemė neamžina. Tai išplaukė iš žemės gyvenimo gretinimo su žmogumi.

¹² Б. А. Рыбаков, Космогония. . . , I, стр. 40, рис. (1, 2, 3), 17, 18 (I).

¹³ A. Aberg, Vorgeschichtliche Kulturkreise in Europa, 1936, lent. I (11, 15), II (47—48).

¹⁴ Lietuvių liaudies menas, Papuošalai, I, V., 1958, 35, 104 pav. ir kt.

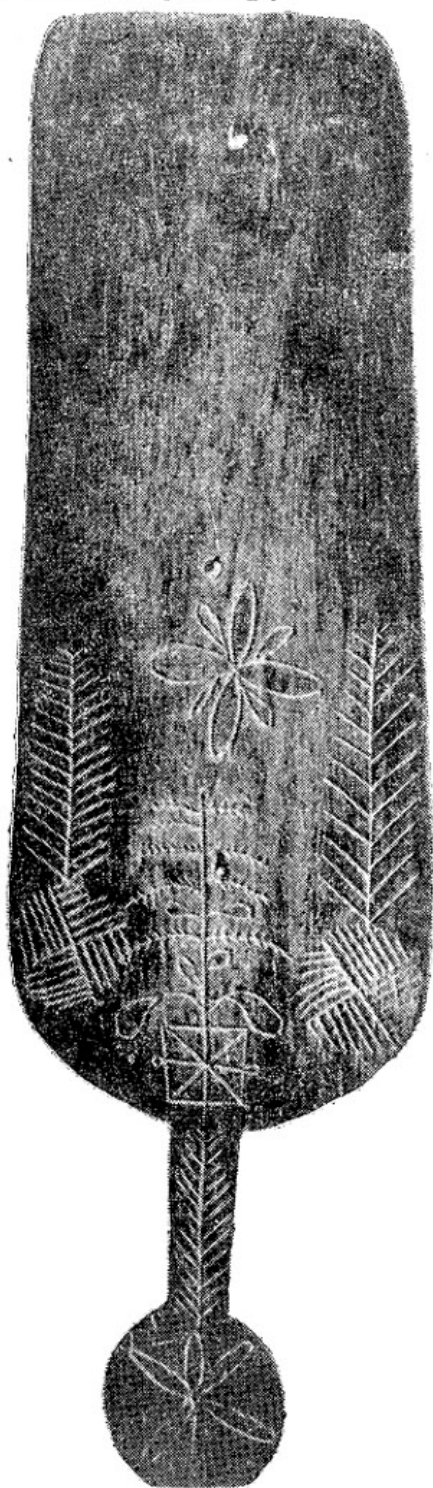
¹⁵ P. Dundulienė, Senovinės pasaulėjautos atspindžiai tradiciniame skapiškėnų mene, Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1972 ir 1973 metais, V., 1974, p. 180 ir kt.

Jei žmogus gimė, gyveno ir mirė, tai ir žemė atsirado, gyvena ir turi išnykti. Visa tai buvo įpinta į mitus, kurių liko nedaug ir tie susipynė su krikščionybės paskleistais tikėjimais apie pasaulio pabaigą.

Pasak lietuvių mitinės tautosakos, kaip matyti iš jos nuotrupų, pasaulio pabaiga įvyksianti tuomet, kai žemės ašis arba didžuvės peleko ašaka nulūšianti dėl žmonių pertekliaus. Tuomet žemė paskęsianti vandenyje. Kitur sakoma, kad pasaulio pabaigoje žemė drebesianti, vandenys išsiliešią iš savo krantų, arba žemė užsidegsianti. Žmonių būsią labai mažai. Didelis būsiąs džiaugsmas sutikti žmogui žmogų. Panašių pasakojimų randame ir kituose kraštuose. Pasak Altajaus kraštų mitų, pasaulio pabaigoje juoda žemė užsiliepsnianti ir sudrebėsianti, šaltiniai paplūsią krauju, kalnai apsiversią, uolos nugriūsią, dangus sujudėsias, jūra išsiliesianti. Jos apsinuoginusiame dugne devyniose vietose susproginėsias devyni juodi akmenys, iš kurių iškilsią devynios dėžės, iš jų išjosią devyni vyrai ant geležinių žirgų, kuriems prie priekinių kojų būsią kardai, o ant uodegų — kirviai. Tie raiteliai viską naikinsią, žmonės neturėsias ramybės. Saulė ir mėnulis neteksias šviesumo, medžiai busias išrauti su šaknimis¹⁶.

Akmens amžiaus, ypač neolito, žmonės žemę pradėjo gaubti kultu. Dėl to buvo pradėta kurti antgamtinės būtybės, kurios savo atsiradimo ir pirminio vystymosi stadijoje buvo kai kurių gyvulių, vėliau — žmonių pavidalo su garbinamų gyvulių požymiais.

Vienas ankstyviausios žmonių pasaulėjautos dalykų yra derlingumo ir moters — motinos kultas, kuris buvo glaudžiai susietas su augalinio maisto rankiojimu ir medžiokle. Ryšium su tuo vėlyvajame paleolite ir vėliau buvo sukurta moterų — pramočių statulėlių. Tokių statulėlių buvo rasta TSRS teritorijoje, pvz., Gagarino kaime prie Dono, Kostenkose ir kt. Tai nuogos moterys su išryškintais moters gimdytojos ir maitintojos atributais¹⁷. Panaši statula („Boba“) yra Lietuvos TSR istorijos-etnografijos muzieju-

7 pav. Prieverpstė su eglutės ornamentu. Ginakiemio k., Onušio valsč., Trakų apskr., Lietuvių liaudies menas, 1956, Nr. 10

¹⁶ *Moszyński*, *Kultura ludowa słowian*, II, s. 2, p. 1489.

¹⁷ *История искусства народов СССР*, I, *Искусство первобытного общества и древнейших государств на территории СССР*, п. р. А. Л. Монгайт и Н. В. Черкасовой, М., 1971, стр. 12, 17, 20—22.

je. Galimas dalykas, kad jos kilmė siekia akmens amžių, nors ji buvo datuojama X amž.¹⁸

Seniausia žemės ar javų derlingumo antgamtinė būtybė greičiausiai buvo įsivaizduojama paukščiu. Rugiapiūtės pabaigtuvių apeigose kai kur buvo išlikęs paprotys rugiuose ieškoti antgamtinio paukščio, vadinamo Žebriu arba Žiobriu. Apeiginėje dainoje Žiobrys gyvena rugiuose, skina varpas, suka lizdą. Piovėjos, negalėdamos jo surasti, ketina paimti jo lizdą, tada ir jis pats ateisias¹⁹. Kitoje dainoje sakoma, kad, kai rugius nupiaus, piovėjas Žebrij sugaus ir jį nupraus (Veliuona).

Pirminė Žemės deivė ir kitur buvo vaizduojama paukščiu. Pavyzdžiui, Vakarų slavai Žemės deive, motina laikė Živą. Pirmomis gegužės dienomis į jos šventyklą suplaukdavo žmonės prašyti sveikatos. Živai aukodavo, išgirdus pirmąjį gegutės kukavimą, iš kurio burdavo apie savo gyvenimo ilgumą (kiek kartų gegutė sukukuodavo, tiek metų tikėdavosi gyventi). P. Kušneris mano, kad slavų Živa, kaip ir lietuvių Žemyna, buvo žemės deivė ir vienu jos simboliu galėjo būti gegutė²⁰.

Kai šventas paukštis ėmė virsti antropomorfinė dievybe, pirmiausia jis buvo vaizduojamas su paukščio kojomis, sparnais bei galva. Pažymėtina, kad paukščių bei jo kojų motyvas mene žinomas jau vėlyvajame paleolite. Antropomorfinės būtybės piešinys su paukščio galva ir rankomis iš paleolito laikų žinomas Liasko urve (Prancūzija). Sparnuotos skulptūros, vaizduojančios žmones ir gyvulius su sparnais, žinomos iš neolito ir žalvario bei geležies amžių²¹.

Tripolinėje keramikoje žmogaus pavidalo būtybės, turinčios rankas ir kojas su trimis pirštais, panašiais į paukščio koją, įrėmintos į ovalinį dvigubą piešinį. B. Rybakovas linkęs manyti, kad šitoks įrėminimas galėjo simbolizuoti antgamtines būtybes, gimimo stadijoje susietas su dangumi (paukščio kojos), vandeniu (žalčiai ir vandens srovės) ir žeme (žmogaus pavidalas, sėklos)²². Tačiau minėtos dievybės įrėminimas greičiausiai vaizdavo kiaušinį, iš kurio, kaip žmonės labai seniai pastebėjo, gimsta visa, kas gyva. Šiuo atveju gimstančios iš kiaušinio antropomorfinės dievybės rankos ir kojos panašios į paukščio kojas. Tokios simetriškos figūrėlės, apsuptos dviguba žemės juosta su sėkla, greičiausiai ir buvo gimstančios žemės deivės, tokios kaip graikų Gea, slavų — Motina Pilkoji Žemė (Мать — Серая Земля), prototipas²³. Lietuvių tokia deivė buvo Žemyna, kuri savo pirminėje formavimosi stadijoje galėjo būti antropomorfinė būtybė. Jos rankos ir ypač kojos buvo kaip paukščio. Apie žiloje senovėje buvusią panašios išvaizdos būtybę galima spręsti iš archeologinės medžiagos, rašytinių šaltinių ir mitinės tautosakos. Kiaušinio pavidalo ir su tripirštėmis galūnėmis žmonių figūros žinomos iš IV—VIII amž. prūsų keramikos²⁴. Krikščionybės laikų šaltiniai, ypač jėzuitų raštai, mini lietuvių garbintus demonus su paukščio kojomis²⁵. Iš to meto ir vėlesnių laikų šaltinių sunku atsekti, kas tas demonas su paukščio kojomis, nes deformavusis senajam kultui, tripirštės paukščių kojos buvo priskirtos

¹⁸ Statula pateko į LTSR istorijos-etnografijos muziejų iš Vilniaus senienų muziejaus (įkurto 1855 m.). Ją atvežė E. Tiškevičius iš savo dvaro Lohoisko, Naugarduko apskr. Kitus panašius statulius jis išvežė į savo kitą dvarą netoli Varšuvos.

¹⁹ Lietuvių tautosaka, Dainos, V., 1962, p. 87, Nr. 69.

²⁰ П. И. Кушнер (Кушнев), Этнические территории и этнические границы, М., 1951, стр. 182, 184, 185.

²¹ A. Laming, Skarby w grocie Laskaux, Warszawa, 1968, p. 81, 4 pav.; История искусства народов СССР, I, стр. 15, 17, 208.

²² Б. А. Рыбаков, Космогония, I, стр. 21—22.

²³ Ten pat, p. 22.

²⁴ W. Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens, Königsberg, 1929, pav. 102(c), 103.

²⁵ Liber Fructuum Spiritualium, Collegii Academici Vilnensis Societatis Jesu XVIII a., VVU Mokslinės bibliotekos rankraščių skyrius, f. 2-DC5, p. 37 (rankraštis).

ir kitoms dievybėms ar dvasioms. Net ir velnias kai kur buvo vaizduojamas su vištos ar anties kojomis. Tačiau mitinėje tautosakoje dažniausiai su paukščio kojomis buvo vaizduojamos dievybės, sietos su žeme bei jos derliumi. Tverėčiaus apylinkėse Rugių Boba buvo vaizduojama su viena akimi (saulės simbolis) ir vištos kojomis²⁶. Be to, lietuvių liaudies mene yra išlikęs prosenovinis ornamento motyvas „vištkojelės“, kurios dažniausiai pasitaiko juostų raštuose.

K. Tacito (I amž.) minimą aisčių Dievų Motiną vargu ar galima tapatinti su lietuvių ir prūsų Žemės deive Žemyna, kaip kad linkęs manyti V. Mannhardtas, taip pat Miežinskis²⁷. Lietuvių Žemyna, kaip ir kitų indoeuropiečių Žemės deivės arba Žemės Motinos, be abejo yra gimusios iš Dievų Motinos dar kaplinės žemdirbystės laikais. Tik patriarchato laikais Dievų Motinos nužengė ant žemės ir susimaišė su Žemės dievybėmis, kurios tuo metu jau buvo suasmenintos ir apsuptos mitais bei įvairiais tikėjimais bei savotišku kultu su aukomis ir maldomis. Pirminę Žemyną, greičiausiai, atitinka K. Tacito minima aisčių garbinama Motina Žemė, kurią jis prilygina germanų deivei Nertai²⁸. Pastarosios vardas lietuviams nežinomas nei iš rašytinių šaltinių, nei iš tautosakos. P. Šafarikas K. Tacito minimą aisčių Dievų Motiną nepagrįstai tapatina su lietuvių-prūsų deive Seva, latvių — Žemės Motina, slavų — Živa²⁹. Žemės deivės arba Žemės Motinos buvo žinomos visoms žemdirbių tautoms³⁰. Tuo tarpu K. Tacito minima Dievų Motina greičiausiai buvo jau deformuota Visatos Pramotė.

Lietuvių Žemelė arba Žemyna, vadinama mažiškinis ir malonyškinis vardu Žemynėle, Žemynylena³¹, pirmine prasme, buvo žemės, duodančios vaisius ir visa kas gyva, įsameninimas.

Lietuvių žemė, Žemyna, Žemynėlė gimininga dakų žemės augmenijos ir derlingumo dievui Zamolks. Pirmoji šio vardo dalis Zamol, kaip ir lietuvių žemė, gimininga trakų-graikų deivės Semelės vardui. Ryšys su įvairiais žodžiais, kurių reikšmė „žemė“, aiškiai matomas daugelyje indoeuropiečių kalbų, mitų bei senovinių tikėjimų. Aiški giminytė pastebima tarp dakų „Zamol“, rusų — „zemlia“, lenkų — „zemia“ ir pan.

Žemelė, Žeminė, Žemyna greičiausiai yra tas pat. Tai ryškiai atsispindi dzūkų ir kitų aukštaičių kalboje ir tautosakoje. Dainoje sakoma: „kad tave, berneli, Žemyna nekeltų, žirgelis neneštų“³². Tai matyti ir iš užkalbinėjimų nuo gyvatės, kur šaukiamasi pagalbos žemės, dar ją vadinant Žeme, Žemina, Žemynėle, Žemelėle, Metelėle, Žemyte, Žemele. Žemės tapatinimas su Žemyna retais atvejais išliko ir keiksmazodžiuose. Antai apie Lazdijus buvo sakoma: „Kad tave Žemyna prarytų“.

Indoeuropiečių tautose žemė laikoma ne tik visko motina, bet ir dangaus dievo žmona. Indų dangaus dievo Dyauspitaro arba Pardžanjos žmona buvo žemės deivė Prithivi, graikų dievo Urano — Gea ir pan.

²⁶ Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, Tautosakos rankraštynas, Lietuvių mokslo draugijos rinkiniai (toliau LMD) I, 474c (898).

²⁷ W. Mannhardt, Letto-Preussische Götterlehre, Riga, 1936, p. 8; A. Mierzyński, Zródła do mytologii litewskiej, t. I, Warszawa, 1892, p. 15. Šią mintį buvo linkusi priimti ir straipsnio autorė (žr. P. Dundulienė, Žemdirbystė Lietuvoje (nuo seniausių laikų iki 1917 m.), V., 1963, p. 19), P. K. Tacitas, Rinkiniai raštai, Vilnius, 1972, p. 26, 29—30.

²⁸ Корнелий Тацит, Сочинения, I, Ленинград, 1969, стр. 373.

²⁹ П. Шафарик, Славенские древности, т. I, кн. 2, М., 1848, стр. 279.

³⁰ A. Dieterich, Mutter Erde, Leipzig—Berlin, 1913, p. 27 ir kt.

³¹ Plg. K. Daikovičius, Dakai, V., 1973, p. 106; D. Mannhardt, Letto-Preussische Götterlehre, p. 8, 62, 353, 394, 400, 402 ir kt.

³² J. Balys, Senovės lietuvių pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje, Cikaga, 1966, p. 12.

Zemės apvaisinimo iš dangaus samprata buvo ryški ir kitose indoeuropiečių tautose. Ypač tai aiškiai išreikšta pagoniškoje anglosaksų maldoje, kur sakoma: Būk pasveikinta tu, Žeme, žmonių maitintoja, būk, tu, klesinti, dievo apkabinta, prisipildyk vaisiais žmonių gerovei³³.

Mūsų protėvių tikėjimu, žemė, tik apvaisinta dangaus dievo Perkūno, duodanti vaisius. Todėl pavasarį žemę, kol ji nepajudinta (neužgriausta) Perkūno, buvo griežtai draudžiama liesti, tai yra arti, akėti, kalti į ją kuolus, nes tada ji liksianti nevaisinga, niekas joje neaugsiąs³⁴.

Zemelės apvaisinimas mūsų protėvių, kaip ir kitų, buvo siejamas su pirmojo pavasarinio griaustinio palietu dievo Perkūno vandeniu-lietumi. Tuo metu tariamai išmestam Perkūno kirvukui buvo priskiriama ypatinga vaisingumo galia. Nuo tada žemė tapdavusi nėščia (sunkumoje). Todėl pavasarį po pirmo griaustinio su lietumi žmonės į žemę žiūrėdavo kaip į nėščią moterį. Tuo metu ji buvo ypač gerbiama ir godojama. Lietuviai, kaip ir kiti, griežtai drausdavo pavasarį mušti žemę. Jie tikėjo, kad, kas muša žemę, dievą užrūstina.

Ypač gausu draudimų buvo kovo 25 dieną, kuri žiloje senovėje skirta žemės deivės pabudimo garbei. Tą dieną atskrisdavęs gandas, atsibudavęs iš žiemos miego ir lokys. Minėtieji gyvūnai buvo sieti su žemės deivės kultu. Lokys antikos pasaulyje laikytas šventu Artemidės gyvuliu. Rusai, germanai ir kiti dar XIX amž. kovo 25 d. šventė lokio šventę³⁵. Katalikų bažnyčia ją pavertė naujos deivės Marijos mergelės švente. Tačiau žemdirbiai drauge su katalikiškomis apeigomis atlikinėjo žemės deivei apeigas, aukojo aukas. Dar XX amž. pradžioje lietuviai Blovieščiuose kepėdavo iš įvairių javų bandeles, apkašydavo jas žolynais ir dėliodavo ant tvorų kampų³⁶. Tą dieną drausdavo judinti žemę: neardavo, netverdavo tvorų, neleisdavo daužyti žemės. Jei vasarą pasitaikydavo sausra, manydavo, kad buvo sulaužytas draudimas. Susektą nusižengėlį kaimo bendruomenė bausdavo, išgriaudama tą dieną jo užtvirtą tvorą, išversdama kuolus ir pan. Rusai nėščios sudievintos žemės užgavimu laikė net netyčinį žmogaus nugriuvimą, už ką ji nukritusįjį susargdindavusi. Kad to išvengtų, nugriuvusis lenkdavosi žemei, atsiprašinėdavo ir aukodavo aukas³⁷.

Žemę buvo draudžiama mušti ne tik jos „nėštumo metu“, bet ir visus metus. Buvo sakoma, kad, kas muša žemę, muša savo motiną, to mirusio žemė nepriimsianti³⁸, neduosianti vaisių. Žmonės tikėjo, kad žemė, kaip ir žmogus, gyvena, alsuoja, kalba, baudžia nusižengėlius.

Žemės Motinos vaisingumas buvo siejamas ne tik su dievu Perkūnu, bet ir su Saule bei Mėnuliu. Tai išplaukė iš realaus pastebėjimo, kad žemė galinti gimdyti vaisius ir kitas gyvybes tik sąveikaudama su dangumi, tai yra šildant saulei bei šviečiant mėnuliui, krintant iš dangaus rasai bei lietui. Dėl to pirmykštėje pasaulėžiūroje atsirado žemės, vandens ir dangaus neatskiriamumo idėja.

Pirmykšte pasaulėjauta žemelė, sąveikaudama su dangumi bei ateinančiu iš jo lietumi bei rasa, galinti pagimdyti — išdaiginti ne tik augmeniją, bet ir gyvūniją bei žmones. Ši pirmykščio žmogaus pasaulėjauta

³³ W. Goegginger, Volksreligion und Weltreligion in deutschen Brauchtum, Riga, 1944, p. 65.

³⁴ J. Balys, Senovės lietuvių pasaulėjauta, p. 12.

³⁵ Б. А. Рыбаков, Языческое мировоззрение, стр. 14; Plg. W. Goeringer, Volksreligion, p. 55.

³⁶ P. Dundulienė, Lietuvių pavasario šventės.— Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, „Istorija“, XII, 1972, p. 140.

³⁷ K. Moszyński, Kultura ludowa słowian, Kraków, 1934, t. II, s. 1, p. 514.

³⁸ J. Kralikauskas, Senovės lietuvių dievija.— Aidai, 1973, Nr. 4, p. 166.

atsispindi ir krikščionybės laikais sukurtose giesmėse. Ryškiausias to pavyzdys yra adventinė giesmė:

„Rasoki, dangau, rasa iš aukštybių,
Debesys, lykit lietumi teisybės,
Tegul sukietus Žemė prasižioja
Ir išdaigina mums Išganytoją...“

Žemės ir dangaus sąveiką lietuviai reiškė ne tik mituose, bet ir liaudies mene, ypač laukuose, pakelėse statomuose stogastulpiuose, kryžiuose su saulės, mėnulio, žvaigždžių, žaibų, lietaus motyvais, taip pat saulės šilumą bei ugnį simbolizuojančiais kryžiuokais, augmenija, žiedais, vaisiais, javais, gyvuliais.

Sunku pasakyti, kaip buvo vaizduojama mūsų deivė Zemelė arba Zemynėlė. Mitinė tautosaka kartais ją vaizduoja Juodąja Tetule, kurios rytas — raudonas vyras, diena — baltas vyras, naktis — juodas vyras. Jos marškiniai — beržynas, plaukai — kviečių laukas, blakstienos — suarta dirva, prijuostė — gėlėta pieva, juosta — vaivorykštė, akys — du ežerai.

Indoeuropiečių neolito, žalvario ir vėlesnių laikų mene Žemė Motina vaizduojama moterimi su išryškintais motinos gimdytojos bruožais, iškeltomis į viršų rankomis ir besistiebiančia į saulę galva. Iki šiol manyta, kad lietuvių Žemynai buvo priskirtos neolitinės gintarinės statulėlės iš Juodkrantės. Tačiau vargu ar jos buvo deivės Žemynos atvaizdai, nes jos atrodo belytės. Minėtos gintarinės statulėlės kai kurių panašumų turi su Šventojoje ir Sarnatėje rastais mediniais dievų stabais (III pab.— II tm. pr. m. e.). Ir vienos, ir kitos greičiausiai buvo žvejų dievai. Lietuvių Žemės Motinos arba Žemynos, duodančios visokią gyvybę, įsmeninimu, gal būt, reikėtų laikyti neretai randamus akmeninius stabus su išryškintomis moters gimdytojos savybėmis.

Kaip rodo rašytiniai šaltiniai ir etnografinė medžiaga, žemės deivė Zemyna gimdžiusi žemdirbystės vaisius, augmeniją, javus, gyvulius, žmones ir visą gyvąjį pasaulį³⁹. Ji buvo laikoma visų motina, šventa. Pasak etnografinių duomenų, Krikštonių apylinkėse dzūkai dar XIX amž. pabaigoje žinojo, kad Zemyna esanti deivė, tvarkanti javų derlių ir, apskritai, turinti reikalų su žemdirbiais. Nusikalstančio Žemynai žemdirbio, kuris tingėdavo dirbti, gerai žemės neišpurendavo („žemei maistelio neduodavo, daigams pataiėlio nepaklodavo“), Zemyna nelaimindavusi, jį aplenkdavusi, javų neaugindavusi, ant kiekvieno žingsnio klupdydavusi, nelaimę po nelaimės siųsdavusi. Kurie permanydavę, kaip Žemynai įtikti, tokiems ji padėdavusi.

Kad mūsų protėviai žemelę vadino motina, čia glūdi gili pirmykštė filosofinė mintis, išplaukianti iš tikėjimo, jog žemė ne tik yra žmonių gimdytoja bei maitintoja, bet ir jos vaisingumas labai glaudžiai susietas su žmogaus vaisingumu. Todėl žmogus magijos būdu siekė žemei perduoti savo vaisingumo jėgą. Tam tikslui agrarinėse šventėse buvo vaidinamos „vestuvių apeigos“, kuriose „jaunujų sugulimas“ tariamai turėjo perduoti žemei žmonių apvaisinimo jėgą. Šis prosenovinis paprotys žinomas ne tik lietuviams, bet ir daugeliui Europos tautų (švedams, vokiečiams, danams, prancūzams ir kt.). Tuo pačiu tikslu per Demetros šventę senovės graikuose karalienė dirvos vagoje suguldavo su paprastu artoju⁴⁰.

Mūsų protėviai savo žemelę ne tik gerbė, bet ir mylėjo. Dar XI amž. (1004 m.) prūsai saugojo, kad svetimšaliai — kitų religijų žmonės nemin-

³⁹ J. Kralikauskas aiškina, kad Zemyna yra deivė, o žemė jos valdomoji galia, neišsenkanti gimdytoja (Aidai, 1973, Nr. 9, p. 166).

⁴⁰ J. Balys, Senovės lietuvių pasaulėjauta, p. 98, 102 ir kt.

džiotų jų žemės, nes ji galinti supykti ir neduoti derliaus, medžiai — vaisių, gyvuliai — prieauglio⁴¹.

Zemę maitintoją ir dengėją iš didelės pagarbos žmonės įvairiais atvejais bučiuodavo. Dažnai žemės bučiavimas buvo siejamas su maldomis. Paprastai žmonės žemę bučiuodavo eidami gulti ir atsikėlę, pradėdami įvairius darbus. Apie Viduklę žmogus per dieną turėdavo pabučiuoti žemę 12 kartų. Kai žemė apsipildavo vaismedžių ir kitais žiedais, ją bučiuodavo septynis kartus. Bučiuodami žemę, žmonės kalbėdavo maldas. Salantiečiai, kaip ir kringiškiečiai, bučiuodami žemę, sakydavo: „Iš žemelės parėjau, į žemelę nueisiu“, arba „Zeme, motina mano, aš iš tavęs esu, tu mane šeri, tu mane nešioji, tu mane ir po mirties pasiimsi“⁴².

Rekaičių kaime Tauragės apskr. rytais ir vakarais atsiklaupę bučiuodavo žemę, kalbėdami: „Zeme mano, motina mano, aš iš tavęs atėjau ir vėl noriu atgal pareit“. Paežerių k. (dab. Raseinių raj.), bučiuojant žemę, taip buvo kalbama: „Zeme, motina mano, iš tavęs atėjau ir į tave pavirsiu“. Anskelių k. (dab. Raseinių raj.) senukai, bučiuodami žemę troboje (aslą), sakydavo: „Zemele, motinėle, tu mus nešioji ir maitini, paskui atgulsim in tave“⁴³. Skapiškėnai, pavalgę ir pabučiavę žemę, sakydavo: „Ačiū, tau Zeme, kad užauklėjai, kad mus tu maitini“.

Jei kuriam nors žmogui nesisekdavo, jis žemę pabučiuodavo be pagarbos, tuo jai priekaištaudamas. Apie Kupiškį nesulaukusi mėšėdyje piršlių mergina, Pelenijoje bučiuodama žemę, sakydavo: „Kaip tu man, dieve, taip ir aš tau, dieve“⁴⁴. Čia žemelė aiškiai prilyginta krikščioniškajam dievui. Tai patvirtina ir Salako apylinkių tikėjimas, kad religinė prasme yra tas pat pabučiuoti žemę, kaip ir kryželį su nukryžiuotoju.

Zemę žmonės bučiuodavo svarbiais gyvenimo momentais. Apie Panevėžį nuotaka, išvažiuodama iš savo tėvų namų, pabučiuodavo tėvui rankas, paskui atsiklaupus pabučiuodavo postalėję žemę ir visus keturis stalo kampus, sakydama: „Sudie, Juodoji Zemele, mano nešiotojė! Bėginėjau maža būdama, bučiavau tave rytas-vakarėlis“⁴⁵. Išvykstant kam nors iš šeimos į kelionę, ypač žiemos metu, apie Švenčionis dar XX amž. pradžioje visi atsiklaupę meldavosi, o po to pabučiuodavo žemę, tikėdami, kad išvykstantysis sugrįš gyvas ir sveikas į namus.

Didelė pagarba žemei buvo išreiškiama ir kitais svarbiais atvejais, ypač prisiekiant. Nuo žilos senovės mūsų krašte laikėsi paprotys, kad liudininkas turėdavo prisiekti, pabučiuodamas žemę. Tokia priesaika buvo laikoma visų patikimiausia, nes niekas nedrįsdavo žemės akivaizdoje prisiekti neteisingai, tikėdamas, kad tada Žemė Motina supyksianti, jo nenešiosianti, o mirusio nepriimsianti į save — palaidotą išmesianti. Kartais liudininkas, prisiekiantis žeme, laikydavo saują žemės rankoje arba užsidėdavo gabalą velėnos ant galvos.

Būtina buvo pabučiuoti žemę tada, kai žmogus pasijusdavo nusidėjęs. Buvo tikima, kad yra keiksmų, kurių nemėgstanti žemė ir dėl jų labai pykstanti. Dar ne taip seniai Pelesos apylinkėse (BTSR) nenorom susi-keikusi moteris turėjo tučtuojau pabučiuoti žemę, nes, jei to nepadarytų, žemė galinti persiskirti ir praryti keikūnę. Prieš besitartinančias nelaimes (badą, marą, karą) žemelė dejuodavusi, verkdavusi.

Mūsų protėviai žemei aukodavo aukas. Tai darydavo pradėdami ir baigdami įvairius žemdirbystės darbus, pradėdami ir baigdami statyti

⁴¹ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. I, V., 1955, p. 23—24.

⁴² Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas (toliau — LTR) 15390, 4, 39; 1542 (8, 219); 1502 (42); 1471 (94) ir kt.

⁴³ Šiaulių „Aušros“ istorinio-etnografinio muziejaus rankraštynas.

⁴⁴ E. Dulaitienė-Glemžaitė, Kupiškėnų senovė, V., 1958, p. 327.

⁴⁵ LTR 1577 (20); 1580 (829); 1480 (11) ir kt.

namus, kurdami gyvenvietes ir pan. Zemelei arba Zemynėlei aukodavo, pradėdami pirmąjį arimą. Dar XVI amž. Sambijos sūduviai, atlikdami pirmojo arimo apeigas, šventu apeiginiu kaušliu žemelei nupildavo apeiginio alaus ir tik po to gerdavo patys⁴⁶. Toks alaus nuliejimas ant žemės reiškė auką deivei Zemynai. Tai prisiminimas prosenovinio papročio girdyti žemę. Tripolinės kultūros keramikoje vaizduojama Didžioji Motina iš savo krūtų liejanti lietų — girdanti žemę⁴⁷. Apeiga girdyti žemę žinoma ir Plijados giesmėse, kalbant apie Patroklo laidotuves, kada Achilas sėmė dvigubu indu vyną ir liejo ant Motinos Žemės.

Pirmine prasme šventieji apeiginiai kaušeliai tarnavo pilstymui arba gėrimui „gyvybės vandens“, plačiai žinomo indoeuropiečių mitologijoje. Tokie kaušeliai buvo dirbami iš rago, vėliau — iš medžio. Ilgainiui jie buvo pradėti daryti ragų pavidalo — dvigubi. Dvigubų rago pavidalo indų pirminė paskirtis buvo semti šventą šaltinio vandenį ir juo girdyti žemę. Ryšium su tuo buvo sukurtas fantastinis gausybės ragas, kuriame vanduo niekad nesibaigia. Jis buvo apipintas mitais ir naudojamas ne tik žemei girdyti, bet ir vestuvių apeigose. Iš jo gerdavo jaunavedžiai, pirmiausia nupylę gėrimo ant žemės (pagirdę žemę). Jis simbolizuodavo visokių gėrybių, abipusės meilės nesibaigiamumą (8 pav.).

Be žemės girdymo, lietuviai, kaip ir kiti indoeuropiečiai, garbindavo vandenį, šventus šaltinius, aukodavo jiems aukas, pildavo j vandenį aukojamo ožio kraują, kad būtų pakankamai lietaus ir gero derliaus⁴⁸.

Zemės girdymo paprotys buvo žinomas nuo seniausių laikų iki XX amž. pradžios. XVII amž. Sambijos sūduviuose, pradėdant pirmąjį arimą, šeimininkas pildavo j kaušelį alaus; pripildydavo jį tris kartus sėdamas; dalį alaus nupildavo Zemynėlei, sakydamas: „Zemynėle, Ziedkelėle, sužydėk rugiais, kviečiais, miežiais ir visokiais javais. Būk mums maloninga, deive, visiems tiems mūsų darbams tepadedu angelas; blogus žmones nušalink, kad mūsų neišjuoktų“. Ta apeiga, susijusi su „Zemės girdymu“, buvo vadinama Zemyneliavimu. Po to, vadovaujantysis apeigoms, išgerdavo trečdalį kaušelio alaus ir sakydavo: „Dėkoju dievui, kad mus sveikus išlaikė. Tegul bus ačiū šeimininkui, šeimininkei ir kitiems, kurie visa tai gerai atliko, lai jiems dievas duoda sveikatos. Tegul laimina mūsų gėrimą, kad linksmi būtume ir linksmi išsiskirstytume, tegul ateityje duoda mums daugiau, o ne mažiau“. Tai vadinosi palabinti. Paskui vadovaujančiam pripildžius kaušelį, visi gerdavo ir valgydavo. Artojai eidavo arti, o sugrįžę rasdavo padengtą stalą, kur tarp kitų patiekalų buvo kiaulės kriukis ir kojos — lengvo žemės išpurenimo simbolis. Artojas turėjo taip lengvai išarti dirvą, kaip kad kiaulė ją išknisa⁴⁹. Paprotys pirmojo arimo proga valgyti kiaulės kojas ir snukį Aukštaitijoje buvo kai kur žinomas dar XX amž. pradžioje. Pradedant pirmąją vagą, buvo aukojamos kiaulės. 1531 m. Sambijoje žemdirbiai tuo metu aukodavo paršiavedę. Apie žemei aukojamas kiaules nemažai žinių randame ir XVI—XVIII amž. jėzuitų raštuose⁵⁰ ir kt. Pasak S. Rostovskio lietuviai žemei aukodavo kiaulaitę⁵¹.

M. Pretorius rašo, kad Prūsijos lietuviai dar XVII amž., pradėdami vežti mėšlą, dievui, greičiausiai Žemininkui, aukodavo baltą ožį ir trejų

⁴⁶ H. Maletius, Warhaftige Beschreibung der Sudawen auff Samland, 1583, p. 5.

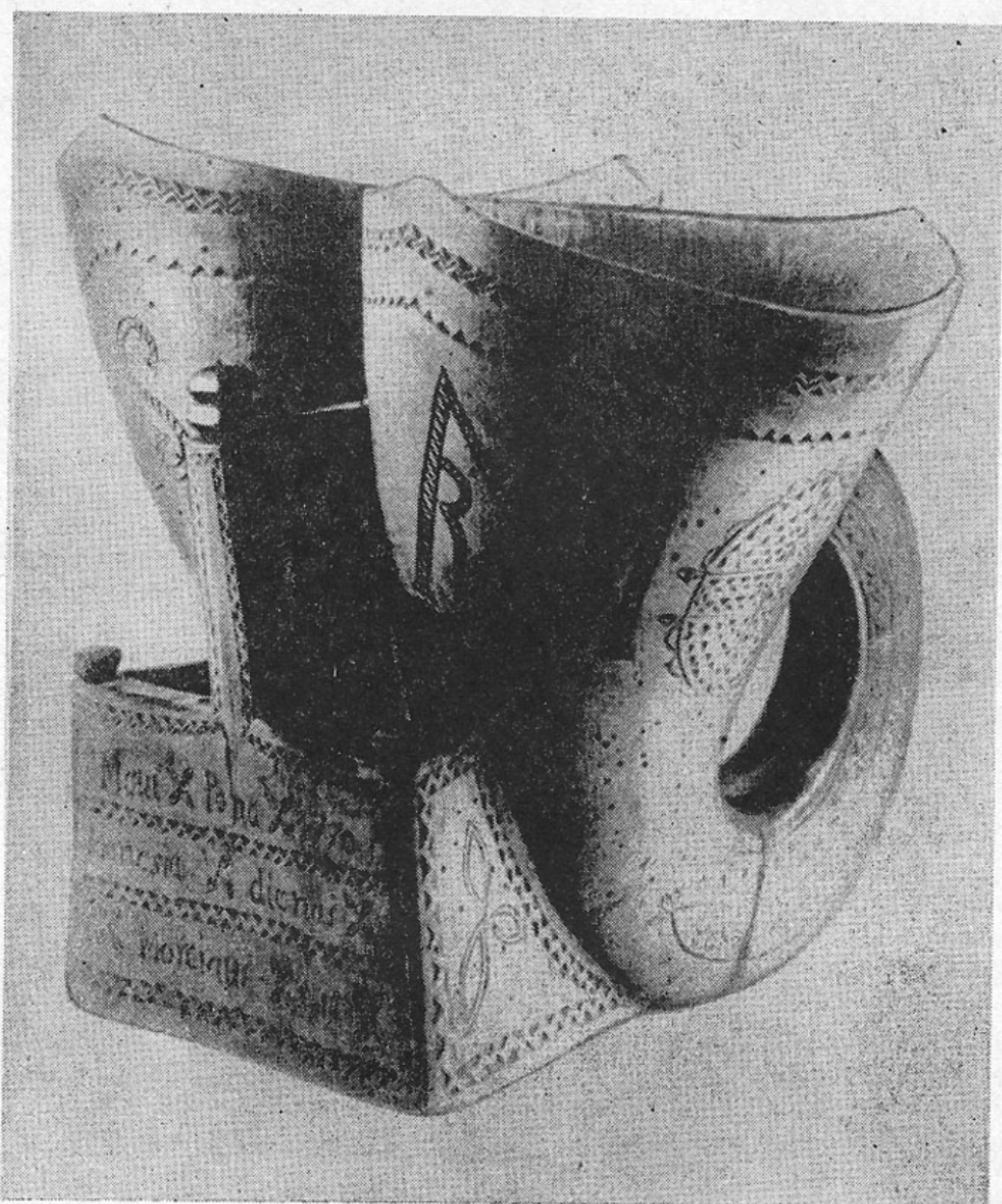
⁴⁷ Б. А. Рыбаков, Космогония, I, стр. 16.

⁴⁸ Liber Fructuum Spiritualium... , p. 943.

⁴⁹ M. Praetorius, Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne, Berlin, 1871, p. 54, 56 ir kt.

⁵⁰ Liber Fructuum Spiritualium... , p. 945.

⁵¹ St. Rostowski, Litvanicarum Societatis Jesu historiarum provincialum, pars prima, Vilnae, 1769, p. 10.

8 pav. Dvigubo rago pavidalo taurė XVIII amž. Lietuvių liaudies menas, 1958, Nr. 100

metų kiaulę. Pavakariais šeimininkė padengdavo stalą, o šeimininkas arba maldininkas atvesdavo ožį. Paskui pripildydavo kaušelį alaus ir prašydavo dievą, kad leistų gerai mėsą išvežti, globotų žmones, arklius ir namus. Tada šeimininkas išgerdavo kaušelį alaus ir sakydavo: „Dabar, dieve, už tavo didelį gerumą, kad tu mus sveikus išlaikei, leidai mėsą išvežti ir lauką tręšti, dovanojam tau šį ožį, kurį tavo garbei užmušame, ir, apie tave galvodami, norime suvalgyti“. Tuo metu kiti laikydavo pakelę į viršų ožį, kurį piaudavo, pabaigus maldas. Ožio kraują naudodavo žmonių ir gyvulių sveikatai pagerinti. Dalį ožio mėsos išvirdavo, dalį iškepavo. Moterys atsinešdavo vaisėms pyrago. Paruošus maistą, šeimininkas ar maldininkas prašydavo dievą jį palaiminti. Paskui, laikydamiesi tam tikrų apeigų, gerdavo alų, valgydavo, meldamiesi ir grodami. Panašiu būdu aukodavo ir kiaulę. Po puotos kaulus sumesdavo į židinį ir sudegindavo⁵².

⁵² W. Mannhardt, *Letto-Preussische Götterlehre*, p. 575.

Senovės lietuviai žemei aukodavo duoną. Dar net XX amž. pradžioje dzūkai ir pietrytiniai aukštaičiai, eidami pirmą kartą arti, nešdavosi į lauką kepalą duonos (kartais tik ką iškeptą), ar jos gabalą. Duoną apardavo pirmoje vagoje⁵³. Be duonos, į pirmąją vagą dėdavo varškės, pildavo miltų. Duoną, kartais su druska ar sūriu, taip pat aukodavo žemei, baigdami piauti rugius. Dar XX amž. pradžioje kai kur Rytų, Pietų Lietuvoje, taip pat kaimyninėje Baltarusijoje į nenupiautų paskutinių rugių plotelį įmesdavo įvyniotą į rankšluostį ar staldengtę gabalą duonos, virš kurios nupiaudavo paskutinius rugius. Tada susėdusioms ant žemės piovėjoms šeiminiškė padalindavo po gabalėlį duonos, o likusią užkasdavo toje vietoje, kur jis buvo padėtas. Kai kur (Gervėčių apyl., BTSR) užkasdavo tris gabalėlius duonos, kalbėdamos: „Davei mums, žemele, duodam ir tau“. Prūsijos lietuviai ant susuktų verpetu paskutinių nenupiautų rugių statydavo paskutinį rugių pėdą ir apdėdavo jį akmerukais. Po to tą pėdą paimdavo, jo stovėjimo vietą išravėdavo ir tik tada padėdavo duonos ir druskos. Paskutinį pėdą aprengdavo moteriškais drabužiais ir iškilmingai nešdavo namo.

Žemės dievai buvo garbinami visai nuėmus nuo laukų derlių ir ta proga švenčiant derliaus šventę. M. Strykowski (XVI amž.) rašo, kad Obelių, Pasvalio ir kitose apylinkėse nuėmę derlių švėsdavo derliaus šventę namuose (anksčiau tai atlikdavo alkose). Žmonės susirinkdavo į didelį namą, apdengdavo stalą šieniu ir drobine staltiese, ant jo padėdavo kelis kepalus duonos, o ant stalo kampų pastatydavo didelius ąsočius alaus. Tada atvesdavo veršiuką ir karvytę, aviną ir avį, ožį ir ožką, paršiuką ir kiaulaitę, gaidį ir vištą, žąsiną ir žąsį. Atvestus gyvulius užmušdavo, vadovaujant žyniui ir sakant: „Tau, o Žemininkai, mūsų dieve, aukojame ir dėkojame, kad mus pereitais metais sveikus ir visko pertekusius užlaikei, javų ir viso gero davei, nuo ugnies, geležies, maro ir nuo mūsų visų priešų apsaugojai“. Išvirtą ir iškeptą užmuštų gyvulių mėsą aukodavo dievams, mėtydami ją po stalą, į kampus ir valgydami patys. Aukodami kalbėjo: „Tau, o Žemininkai, mūsų dieve. Teikis priimti mūsų auką ir maloningai valgyti“. Puotaudami dainuodavo ir pūsdavo ilgąs triūbas⁵⁴.

Panašią derliaus šventę aprašo ir C. Hennenbergeris (1531 m.), nurodydamas, kad sambiai švęsti derliaus pabaigtuvių susirinkdavo iš šešių kaimų, atsigabendami 12 statinių alaus. Jie išsirinkdavo žynį, kuris, atlikdamas apeigas, paskersdavo kiaulę. Visi susirinkusieji kepdavo jos mėsą, valgydavo ir gerdavo iki septintos dienos. Kiaulės žarnas, kaulus ir kitas liekanas sudegindavo⁵⁵.

Prūsijos lietuviai, nuėmę nuo laukų visokį derlių, iš pirmųjų nupiautų devynių saujų javų, sumaišytų su miežių grūdais, darydavo alų. Šventę pradėdavo vyriausias, pripylęs ąsotį ir prašydamas palaiminimo, nuliedamas alaus ant žemės ir gerdamas Žemynėlės garbei. Išgėrus trečdalį alaus, buvo aukojamas gaidys, kuris turėjo būti tais metais gimęs ir juodas, baltas ar raibas, bet ne raudonas, o po to aukodavo ne raudoną vištą ir gerdavo likusį alų. Visi esantieji, pakėlę rankas į viršų, kalbėdavo: „Die-

⁵³ P. Dundulienė, Žemdirbystė Lietuvoje, p. 121. Jėzuitų raštai (XVI amž.) mim lietuvių aukas dievui Dirvolira arba Dirvolite (žr. W. Mannhardt, Letto-Preussische Götterlehre, p. 434). Tačiau Dirvolira buvo ne dievas, o dirva-dirvelė, kuriai paprastai aukodavo kiaulę prieš pradėdant arimą ir sėją. Kartais tokią dirvą vadindavo „Žemė meldžiama“.

⁵⁴ M. Strykowski, Kronika polska, litewska, žmudska i wszystkich Rusi, t. I, Warszawa, 1946, p. 147.

⁵⁵ C. Hennenberger, Erclerung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen, 1595, p. 351.

ve, ir tu, Žemynėle, mes tau dovanojame šitą gaidį ir vištą. Priimk juos kaip auką, kuri aukota yra iš mūsų geros širdies“. Tada pešdavo paukščius, virdavo ir dėdavo ant stalo. Prie kiekvieno žmogaus buvo dedama po mažą kepaliką duonos, iškeptos iš įvairių javų mišinio. Alus buvo geriamas trimis kaušeliais, kurie turėjo apeiti aplink stalą triskart po devynis kartus. Kiekvienas dalyvis imdavo į rankas jam priklausantį kepalėlį duonos ir, pridėjęs prie žemės, meldėsi: „Žemėpati, tu duodi mums tokią gerą duoną, dėkojame tau už tai, padėk, kad mes, tavo laiminami, dirbtume dirvas ir kad su Žemynėlės pagalba vis daugiau tavo gerų dovanų gautume“. Po to, pakėlę duoną į viršų, prašydavo: „Pasotink mus“⁵⁶. Žemynėlei kiaulę aukodavo moterys, jaunamartės vadovaujamos.

Žemynėlę lietuviai garbindavo, pradėdami kūlimą. Pasak M. Pretorijaus, tuo metu jai taip pat aukodavo vištą ir gaidį, kalbėdami: „Viešpatie dieve, per tavo malonę nuėmėm nuo laukų derlių, tu duodi mums sveikatos, kad tavo dovanas išskultume ir sunaudotume. Tebūnie tau pasakyta ačiū“. Po to prašydavo Žemynėlę globoti pasėtus žiemkenčius, visą turtą, gyvulius, namus, sodybą, duoną krosnyje ir rūsyje ir t. t. Po maldų gerdavo iš kaušelių alų, kurio du trečdalius nupildavo ant žemės.

Žemynėlė buvo garbinama arklių pašventinimo apeigose, kuriose jai aukodavo gaidį, užmušdami jį su tam tikromis apeigomis. Išvirę užmuštą gaidį ir jį aukodami, liedavo alų, sakydami: „Žemynėle, būk linksma ant mūsų ir ant mano arklių“. Po aukos gaidžio kaulus ir kojas užkasdavo tvārte, užkalbėdami tokiais žodžiais: „Iš šitų kojų ir kaulų ateityje bus man puikūs kumeliukai“⁵⁷.

Žemynėlę drauge su Žemėpačiu garbindavo, statydami naują namą, įkurdami gyvenvietę. Senovėje, pradėdami statyti pilį, pirmine prasme skirtą totemui, vėlesne — žemės dievybei, aukodavo kruvinas ir paprastas aukas. Viduklėje, pradėdant statyti pilį, netyčiomis buvo nustumtas į pamatus žmogus ir ten gyvas užmūrytas. Gavus tokią auką, žemė nepykdavusi, pilis būdavusi stipri. Ilgai pas mus laikytasi papročio, po statomo namo pamatais įmūryti juodą katiną, duonos, žilvičio bei kadagio šakų, vaško ar medžio kryželį, pinigų ir kt. Pvz., Dusetų apylinkėse po statomo namo pamatais dėdavo puodą su sekminių berželio⁵⁸ pelenais, tikėdami, kad tada namuose būsias laimingas gyvenimas. Berželis, kadagys, žilvitis buvo laikomi visokio gyvybingumo bei augimo simboliais. Be to, jiems buvo priskiriama apotropeinė galia — tai yra galia nukreipti visokį blogį. Taip pat žemei aukodavo visokių daiktų ir pinigų.

Pasak M. Pretorijaus (XVII amž.), įkurtuvėse, be Žemynos, buvo garbinamas sodybos dievas Žemėpatis. Apsigyvenant naujame name, pirmiausia šeimininkas paleisdavo į jį guvius, stiprius, sveikus ir ne jaunesnius kaip metų gaidį ir vištą. Višta turėjo būti dedeklė. Po to jis sakydavo: „Mielas dieve (kiti pridėdavo Žemėpati), šituos žvalius, sveikus paukščius, gaidį ir vištą dovanojame tau, leisk man ir maniesiems gyventi, kad mes visi, tavo laiminimą jausdami, savo darbus dirbtume“. (Žemėpačiui skirtas dvi vištas įleisdavo ir į naujai pastatytą tvartą.) Šitie paukščiai vėliau vaikščiodavo ir leisdavo su kitomis vištomis, tačiau jie buvo laikomi Žemėpačio paukščiais.

Įžengęs į naują namą, šeimininkas prašydavo dievą visai savo šeimai laimingo gyvenimo, sėkmės ir geros mirties, prašydavo Žemėpatį saugoti namus ir sodybą. Po to pradėdavo ruošti įkurtuvių vaišes: gamindavo alų, kepdavo duoną, skersdavo kiaulę, avį. Paruošus maistą, kviesdavo

⁵⁶ M. Praetorius, *Deliciae Prussicae*, p. 51 ir kt.; W. Mannhardt, *Letto-Preussische Götterlehre*, p. 583.

⁵⁷ W. Mannhardt, *Letto-Preussische Götterlehre*, p. 570 ir kt.

⁵⁸ J. Balys, *Motinos Žemės gerbimas*. — „Žemės ūkis“, 1943, Nr. 2, p. 87, 97.

kaimynus ir draugus. Pirmasis įėjęs svečias griūdavo ant žemės ir volio-
davosi, sakydamas: „Kaip aš čia rituosi, duok dieve, kad taip visa gero-
vė, laimė suktųsi aplink žmones“. Po to prasidėdavo vaišės⁵⁹.

Šioje vietoje įdomus voliojimas ant žemės. Jis turi savotišką maginę
reikšmę, kur sujungta veiksmas ir žodis, taip pat malda. Čia žmogus,
susiliesdamas su žeme, ridinėdamasis po ją, įsakmiai prašo žemę, kad
būsimošius namo gyventojus lydėtų visoks gerbūvis. Tai prosenovinis
užkalbėjimas, vėliau virtęs malda.

Zemynėlės arba Žemelės pagalbos šaukdavosi ir meldavosi kam nors
susirgus, įkirtus žmogų ar gyvulį gyvatei. Prosenoviniuose užkalbinėji-
muose nuo gyvatės įkirtimo žemė buvo vadinama Motinėle Žeminėle, Že-
menelia, Metelelia, Žemyte, Žeme. Švenčionių apylinkėse užkalbėjime nuo
gyvatės į Zemynėlę buvo kreipiamasi šiais žodžiais: „Motinėle, Zemynėle,
perlo upe, ant perlo upės aniolas stovi“ arba „Zemenėle Metelėle, kur bu-
vai, tę būk!“, arba „Žeme žeminga, mums gerybė, jai blogybė“ ir kt. Už-
kalbėjimams Zemynėlės vardu buvo priskiriama ypatinga galia. Čia iš-
tartas žodis turėjo būtinau išsipildyti, o stiprus tikėjimas pagydydavo
žmogų⁶⁰. Prūsijos lietuviai, susirgę podagra ar kita liga, siųsdavo ją
po žeme⁶¹. Žemė gydydavo kai kurias ligas. Žagsinčiam duodavo suval-
gyti žemės.

Zemynėlė buvo garbinama ir šeimyninėse apeigose. Pasak M. Preto-
rijaus, Prūsijos lietuviai dar XVII amž. atlikdavo Zemynėlei apeigas, gi-
mus kūdikiui. Pribuvėja gimusį kūdikį išmaudydavo, suvystydavo ir pir-
miausia parodydavo tėvui (rodynos), kuris, pasveikinęs jį ir žmoną, pa-
duodavo pribuvėjai kaušelį su vynu. Ši, jį paėmusi, dėkodavo dievams
už motiną ir vaiką bei, nupildama ant žemės gėrimo, atlikdavo žemy-
neliavimo apeigas, sakydama: „Zemynėle, būk linksma, žydėk rugiais,
kviečiais ir t. t., būk maloninga vaikui!“ Išgėrus bei atlikus palabinimo
apeigas, pribuvėja įduodavo kaušelį tėvui, kuris užgerdavo motiną, o po
to kitus šeimos narius. Jei į rodynas ateidavo kitų moterų, jos, pribuvėjos
vadovaujamos, gerdavo iš kito kaušelio, susėdusios aplink stalą. Žemy-
neliaudamos ir palabindamos gerdavo, kol taurelė apeidavo aplink stalą
3 kartus. Krikštynose žemyneliavimo ir palabinimo apeigas atlikdavo
tėvas, pribuvėja ir kūmai su kūdikiu ant rankų. Pribuvėja prašydavo Ze-
mynėlę, kad ji būtų maloninga kūdikiui ir leistų jam gyvenime būti lai-
mingam. Trečiąjį žemyneliavimą ir palabinimą, vadovaujant pribuvėjai,
kūmai atlikdavo, suteikus kūdikiui vardą. Prieš tai moterys aukodavo
Zemynėlei dedeklę juodą, baltą ar raišą vištą, kurią pribuvėja užmuš-
davo samčiu ir išvirdavo. Paskui suklaupusios visos moterys aplink stalą,
žemyneliaudamos ir palabindamos, suvalgydavo. Po to pribuvėja pastaty-
davo ant stalo indą, o gimdyvė pirmoji padėdavo nuometą ar juostą. Po
jos dovanodavo ką nors kitos moterys. Po apeigų kūmai perdavinėdavo
kūdikį iš rankų į rankas, visi jį kuo nors apdovanodavo⁶².

Pasak M. Pretorijaus, mirus žmogui, žemyneliavimo ir palabinimo
apeigas atlikdavo artimiausias draugas, kuris, nuliedamas gėrimo ant že-
mės, sakydavo: „Zemynėle, būk linksma, priimk šią vėlelę ir gerai sau-
gok!“. Išgėręs, palabindamas Zemynėlę, kreipdavosi į mirusįjį: „Mano
geriausias drauge, broli ir pan., dievas (Zemynėlė — P. D.) noriai tavo
vėlę užlaikys“. Išgėręs kaušelį paduodavo savo kaimynui, kuris, žemyne-
liaudamas ir palabindamas, gėrė į kitą, šis į trečią ir t. t.

⁵⁹ W. Mannhardt, Letto-Preussische Götterlehre, p. 580—581.

⁶⁰ J. Elišonas, Mūsų krašto ropliai (reptilia) lietuvių folkloro šviesoje.— Mūsų tau-
tosaka, t. IV, 1931, p. 99 ir kt.

⁶¹ Neue Preussische Provinz Blätter, 1849, t. IX, p. 26.

⁶² W. Mannhardt, Letto-Preussische Götterlehre, p. 602—604.

Palaidojus ir sugrįžus namo, vyriausias sūnus ar kitas artimiausias giminaitis su kaušeliu rankose prašydavo Žemynėlę gerai užlaikyti mirusįjį. Po to žemyneliaudamas kiekvienas nuliedavo gėrimo ant žemės ir palabindavo Žemynėlę. Buvo manoma, kad jei kiekvienas ką nors paaukos Žemynėlei ir jos paprašys globoti vėlę, jai palinkės viso gero, mirusiojo vėlė gerai gyvens. Todėl valgydami ir gerdami visi mesdavo ant žemės po 3 gabalėlius duonos, mėsos ir liedavo po tiek pat šaukštų sriubos. Praėjus vienam, dviem ar trimis mėnesiams, keldavo naktinę gedulą puotą, kurioje vėl garbindavo Žemynėlę⁶³.

Iš pateiktų agrarinių ir šeimyninių apeigų pavyzdžių matyti, kad visada buvo aukojamas gaidys, o kartais ir višta. Gaidys buvo aukojamas dėl to, kad giedodavo atitinkamu nakties laiku, kas buvo siejama su nuolatiniu gamtos ritmu bei jos amžina kaita. Gaidys simbolizavo kosmoso dinamiškumą, nuolatinį žemės pažadinimą, jos atbudimą. Jo bijančios blogosios dvasios. Todėl Žemynėlei ir kitoms žemės dievybėms gaidžio auka buvo maloni.

Žemynos garbei buvo sukurta nemaža maldų. Pasak J. Brodovskio (XVIII amž.) į Žemynėlę žemdirbiai kreipdavosi šiais žodžiais: „Tirštas krūmas, dirma rasa, brandžia varpa, Žemynėle, Ziedkele, išlaikyk sveikatoje ir gėrybėje, žegnok valgomus, geriamus, sėjamus, akėjamus, ant šios Žemynėlės, Ziedkėlės pasidžiaugti, apsaugok nuo alkano žvėries“⁶⁴. Mažeikiečiai dar apie 1886 m. Žemynėlei kalbėdavo tokią maldą:

„Žemynėle, mus kavok,
Dirvas mūsų peržegnok,
Peržegnok dirvas, laukus,
Kluonus, lankas ir šlaitus“.

Plačiai buvo tikima, kad žemė esanti neišsenkamas gyvybingumo šaltinis. Žmogus, susilietęs su žeme, gaunąs iš jos nepaprastą gyvybingumo jėgą. Dėl to, tik ką gimusį naujagimį pirmiausia paguldavo ant žemės, kad jis geriau augtų, užaugtų stiprus ir tvirtas, sugebėtų pakelti gyvenimo kelyje sutiktus sunkumus.

Ant žemės voliiodavosi paaugliai vaikai, taip pat ir suaugusieji pavasarį, ypač išgirde pirmą kartą griaudžiant, tikėdami, kad tik ką apvaisinta žemė suteiksianti jiems gyvumo ir sveikatos. Taip pat moterys voliiodavosi, atliekant įvairias agrarines bei kalendorines apeigas, o ypač pabaigusios piauti rugius. Ant žemės guldydavo ir sunkiai mirštantį, tikėdami, kad ji palengvinsianti žmogaus mirties kančias ir greičiau priimsianti į save. O skenduolio neguldavo ant žemės, tikėdami, kad žemė gali jį užmušti. Tris žemės saujas supildavo laidojamam mirusiajam į karstą prie galvos, kad jis ir po mirties nesiskirtų su savo sodybos žeme. Be to, laidojant mirusį, kiekvienas jį palydėjęs pildavo į duobę ant karsto po tris saujas žemės, linkėdamas, kad būtų jam lengva žemele.

Mitinėje tautosakoje žmogus galįs susikalbėti su žemele. L. Rėzos užrašytoje dainoje našlaitė kalbasi su Žemynėle, klausdama: „Žemynėle, Ziedeklėle, kur sodinti rožių šakelę?.. Kur rasti tėvą, močiutę?“ Žemynėlė liepia jai sodinti „Ant aukšto kalnelio, prie jūrų, prie marelių“. Iš pasodinto rožių kelmo išaugęs didelis medis su šakomis iki dangaus, per kurį našlaitė užkopusi ant debesų, kur sutikusi jauną bernelį ant dievo žirgyčio, kurio klaususi, kur rasti tėvelius.

Šis mitinis rožių kelmas, kaip ir stebuklingas teisybės medis — uosis, greičiausiai simbolizuoja deivės Žemelės arba Žemynėlės artimą bendravimą su dangumi. Jis primins „kosminį medį“.

⁶³ Ten pat, p. 604—605.

⁶⁴ Ten pat, p. 613 (transkripcija straipsnio autorės).

Našlaitė, netekusi tėvelių, skųsdamasi kreipdavosi į Žemelę, kalbėdavo su ja tokiais žodžiais:

„Oi Žeme, Žeme, Zemele juoda,
Kam tu paėmei tėvą, motulę!
Paėmei tėvą ir motinėlą,
Paimk ir mane vargo mergelę.
Žemelė tarė, tardama barė —
Dar tau ne laikas manyje būti...“

(Svenčionėliai).

Žemelė motulė plačiai apdainuota mūsų liaudies dainose. Kaip gyva antropomorfinė būtybė, ji iškyla ypač raudose, apverkiant mirusius. Ta proga našlaičiai kreipiasi į žemę, prašydami ją prasiverti, išleisti tėvą, motulę, brolių, sesutę, vyrą ir pan. Pvz., „O prasiverk siera Žemele“... Sielvartaujant berneliui dėl mergelės mirties, žemelė prasiverdavusi ir leisdavusi jam susitikti su mylimąja.

Tikėjimo, kad žemelė galinti išleisti iš savęs mirusįjį pasimatyti, pagrindas, matyt, buvo sielvartaujančiojo haliucinacijos ar iliuzijos.

Plačiai mūsų krašte žinomas tikėjimas, kad mirusių blogų žmonių, žmogžudžių ir pan. žemelė nepriimanti, palaidotus išmetanti. Blogai besielgiantiems buvo primenama, kad jų po mirties žemelė nepriimsianti, taip pat gyvų nenešiosianti. Gėdindami vieni kitus, sakydavo: „Kaip tave šventa žemė nešioja!“ „Kad tavęs šventa žemė nenešiotų“. Keikdami blogą žmogų, sakydavo: „Kad tu kiaurai žemę prasmegtum“.

Žiloje senovėje žmonės labai bijodavo užrūstinti Žemę Motiną. Pasiūtę ją užrūstinę ir po to audringą naktį perkūnijos metu pajutę lyg drebant žemę, žmonės labai išsigąsdavo, manydami, kad savo maitintoją įžeidė. Norėdami ją permaldauti, pradėdavo aukoti aukas — užkasdavo gyvus gyvulus ar žmones.

Be Žemynos, žinomos ir kitos — moteriškos lyties derlingumo, javų, vaisingumo ir pan. — dievybės. Pasak M. Strykovskio (XVI amž.), Isručio, Kuršo, Ragainės valstiečiai (jų kalba net iki Karaliaučiaus žemaitiška) garbino dievą Pergrubius, kuris, greičiausiai, vadinosi Pergrūdė⁶⁵. Ji buvo garbinama, pradėjus rodytis žolei ir atėjus laikui pradėti arimą. Tuo metu buvo ruošiamas šventė su apeigomis, maldomis ir aukomis⁶⁶. Prieš tai kelių kaimų valstiečiai supildavo miežių salyklo, iš kurio padarydavo alų. Numatytą dieną visi susirinkdavo į vieną namą, kur buvo atliekamos apeigos. Aukotojas arba maldininkas, paėmęs ąsotį alaus ir pakėlęs jį į viršų, meldėsi duodančiai žolę ir vasarą deivei Pergrūdei, sakydamas: „O viešpatie deive mūsų Pergrūde, tu įkyrią žiemą nuvarai, o teikiesi žolynus, gėleles ir žoles visoje žemėje dauginti, mes dabar tavęs prašome, kad mūsų pasėtus javus ir tuos, kuriuos sėsime, gausiai padaugintum, kad varpingi augtų, o visus kukalius teikis pati sumindžioti“. Po maldos statė kaušelį ar puoduką, ėmė jį dantimis, ir, neprisiliesdamas rankomis, gėrė alų, o išgėręs metė kaušelį per galvą. Už jo stovintis tijūnas arba to valsčiaus vyresnysis turėjo tą kaušelį pagauti, skubiai pripilti alaus ir pastatyti prieš maldininką. Šis, paėmęs jį, prašė dievą — Perkūną arba Perūną, kad griautinius, krušas, žaibus, lietus, audras ir kenksmingus debesis suvaldytų. Po to vėl gėrė alų ir prašė šviesos dievą Žvaigždiką, kad teiktųsi maloniai ir giedriai šviesti javams, pievoms, gėlėms ir visam jų turtui. Meldėsi ir dievui Pilvičiui, kad leistų sėkmingai visus javus nupiauti ir į klojimus suvežti.

⁶⁵ Plg. S. Daukantas, Būdas senovės lietuvių, K., 1935, p. 112.

⁶⁶ J. Lasickis (Apie žemaičių dievus, V., 1969, p. 28) nurodo, kad Pergrubiaus šventė buvo švenčiama katalikiškose Jurginėse (Jurgio dieną).

Jei pereitų metų derlius buvo blogas, Sūduvos, Sambijos, Zemaitijos ir kitų Lietuvos kraštų 4—6 kaimų gyventojai aukodavo dievams jautį ar ožį. Jų žmonos supildavo kvietinių ir griekinių miltų, iš kurių darydavo plokščius kepaliukus. Viršaitis ar žynys, pagonišku papročiu, užsidėjęs ant galvos vainiką, dėdavo ant ožio ar jaučio ranką ir prašydavo dievų priimti jų apeigas ir auką. Po to, paėmęs už ragų jautį ar ožį, vedavo į klojimą, kur visi drauge su žyniu, apsijuosusiu rankšluosčiu, kreipdavosi į dievus, sakydami: „Tai yra garbinga auka ir mūsų tėvų atminimas mūsų dievų pykčiui numalšinti“. Apėję aplink auką 3 kartus, papiaudavo, kraują suleisdavo į kubilą ir juo žynys šlakstydavo susirinkusius. Likusį kraują žmonės nešėsi namo ir juo šlakstė savo gyvulius. Ryte nešdavo plokštį bei kito atlikusio maisto į kryžkeles, kur jį sudėdavo vienoje vietoje ir stropiai apkasdavo⁶⁷.

Pirmomis gegužės dienomis lietuviai, kaip ir visos Europos žemdirbiai, atlikdavo magiškas apeigas, susijusias su pirmųjų pasėlių daigų pasirodymu. Apskritai, gegužės mėnuo buvo skirtas vegetacijos dievybės apeigoms. Dar romėnai nešdavo į pievą, esančią netoli kaimo, išrautą žalią medelį. Ten išrinkdavo gražiausią mergelę, kuriai uždėdavo ant galvos vainiką, apjuosdavo beržo šakeiėmis ir pastatydavo šalia gegužės medelio. Prasidėdavo džiaugsmingi šokiai, dainos, šaukiant o Maja, Maja. Maja ir elzasiečių Mairaselė turi atitikmenų su graikų Maja — Hermio motina, prosenovine derliaus deive, motinėle, kuri vėliau kartais buvo gretinama su Demetra. Romėnų Maja buvo laikoma pavasario žalumynų deive⁶⁸.

Su žemės bei derliaus dievybėmis sietinos javų dvasios, vaizduojamos moterimis, vadinamos Rugių Bobomis arba tiesiog Bobomis, tariamai gyvenusiomis rugių laukuose. Rugių Boba apie Tilžę buvo vaizduojama griežto žvilgsnio moterimi su geležinėmis korpėmis ir geležinėmis deguto pripildytomis krūtėmis, dešinėje rankoje laikančia rykštę. Kai kur Rytprūsiose ją vaizduodavo su paskui sekančiu šunimi arba jojančią ant arklio⁶⁹. Apie Tverėčių, Švenčionis Rugių Boba vaizduojama su viena akimi ir vištos kojomis. Lietuviai tikėjo, kad, piaunant rugius, derliaus dvasia ar dievybė įeinanti į paskutinį pėdą, todėl paskutinių rugių nupiovimas buvo apsuptas įvairiomis apeigomis. Paskutinis pėdas — Boba su apeigomis buvo atskiriamas nuo Motinos Žemės⁷⁰ ir aprenjiamas moteriškais drabužiais. Tokia javų dvasia greičiausiai buvo ir vokiečių ordino 1249 m. minimas stabas Kurkė (Curche), kurį vieną kartą per metus jie puošdavo vaisiais ir garbindavo kaip dievą⁷¹.

Panašūs papročiai Prūsijos Lietuvoje laikėsi dar XIX amž. Apie Tilžę iš paskutinio pėdo padarydavo moters pavidalo statulą, kurią, pasodinę

⁶⁷ M. Strykowski, Kronika, p. 148—149.

⁶⁸ W. Goegginger, Volksreligion..., p. 66—67.

⁶⁹ J. Balys, Javų dvasia ir derliaus papročiai. — „Žemės ūkis“, 1942, Nr 8, p. 794; LMD I, 474 c. (898)

⁷⁰ P. Dundulienė, Rugiapiūtės pabaigtuvės Lietuvoje (XIX amž.—XX amž. pradžia). — Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslo darbai, Istorijos-filologijos mokslų ser. V t., 1958, p. 104 ir kt.

⁷¹ P. Pakarklis, Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai, K., 1948; p. 240; Kurkės dievo reikšmę aiškino nemažai mokslininkų. H. Usneris (Gotternamen, Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung, Bonn, 1896) ir H. Luties (Zum Götter glauben der alten Preussen. Beilage zum Jahrbuch, Bonn, 1904) Kurkė laiko sudievinu paskutiniu pėdu, į kurį iš rugių lauko pereidavusi dievybė ir ten gyvendavusi iki pėdo iškūlimo. A. Miežinskis (Zródła do mitologii litewskiej, cz. I, Warszawa, 1892) ir A. Briukneris (Litwa Starożytna, Warszawa, 1904) Kurkė laiko dievu kūrėju. F. Bujakas (Dwa bóstwa Prusko-litewskie „Curche i Okkopirmus“, Studija społeczne i gospodarcze, księga jubileuszowa dla uczczenia 40-letniej pracy naukowej Ludwika Krzywickiego, Warszawa, 1925) Kurkė laiko derlių naikinančiu demonu.

į paskutinį rugių vežimą, vežiodavo per kaimą, paskui šlakstydavo vandeniui ir šokdindavo⁷². Taip pat Baltarusijoje paskutinį pėdą — Rugių Bobą — apvilkdavo baltais marškiniais, aprišdavo skarele ir dainuodami nešdavo namo⁷³. Pasak senovinius tikėjimus, Rugių Boba gyvenusi rugių lauke ir saugojusi derlių.

Rugių Bobai artima M. Strykovskio minima Krūminė Pradžia Varpų, kuriai buvo aukojamos žemkuodės vištos. Jų mėsą kapodavo smulkiai, kad rugiai būtų tankūs, varpuoti ir neaukšti⁷⁴. Rašytiniai šaltiniai mini dirvų dievus, kuriems aukodavo ėriukus, gaidžius ir kitas aukas.

Tariamasis antgamtinės būtybės, saugančios pasėtus javus, žinomas daugeliui tautų. Latviai pažinojo Rugių Matę, Lauko Matę⁷⁵. Smolensko apylinkių rusai Rugių Motina vadino rugių kelmą su daugeliu varpų. Silezijos Beskiduose Rugių Motina laikė dvilybę varpą. Vokiečiai garbino Javų Motiną (Kornmutter). Bulgariai dvilybę varpą vadino Dirvos karaliumi. Indonezijoje žinoma Ryžių Motina, Afrikoje, Amerikoje — Kukurūzų Motina⁷⁶.

Be Rugių Bobų arba Javų Motinų, buvo žinomos vyriškos laukus arba javus saugančios dvasios. Lietuvių garbintas laukų dvasias mini Oliveres Scholastikas (1220 m.)⁷⁷. Mažvydas rašo apie lietuvių laukų dvasią Lauksargą, kurį jis vadina javų dievu. Pasak J. Lasiokio, žemaičiai, besiruošdami arti ir sėti, garbino Laukpatimą⁷⁸. Mitinėje tautosakoje javų dvasios vadinamos įvairiais vardais. Tai Nuogalis, Raudongerklis, Žaliaakis, Baubas, Ruginis, Babaužis ir kt.⁷⁹ Vyriškos lyties laukų dvasios žinomos ir kitoms tautoms. Tai rusų Polevik arba Polevoj, latvių Jumis, kuris buvo miežių, avižų, linų ir kt. dvasia⁸⁰.

Iš vyriškosios lyties žemės dievų rašytiniuose šaltiniuose minimas Zemėpatis, kitaip vadinamas Zempačiu arba Zemininku. Pagal žodžių prasmę, Zemėpatis — Žemės vyras. Pasak Mažvydo, jis buvo garbinamas ryšium su gyvuliais. M. Pretorijus nurodo, kad jis buvo sodybos dievas. Zemėpatis dažnai buvo garbinamas drauge su Zemyna, pradedant ir baigiant įvairius ūkio darbus, taip pat atliekant kai kurias šeimynines apeigas. Pasak M. Strykovskio (XVI amž.) žemės dievui Zemininkui (Ziemiennik) žmonės laikė žalčius ir maitino juos pienu. Jam aukodavo juodus viščiukus⁸¹. Zemininkas greičiausiai buvo Zemynos vyras, sutampantis ir su brolio sąvoka, paveldėta iš grupinių santuokų laikų. Jis, kaip ir Zemyna, rūpinęsis laukais, žemės vaisiais, javais, augmenija, gyvuliais. Tačiau pagal matriarchalines teises jis turėjęs mažesnę reikšmę negu Zemyna.

Zemininko kultas buvo siejamas su žalčio kultu, kas sakytų, kad jis galėjo būti sodybos dievas, artimas sodybos bei trobų žemės dievui Pagirniui. Pasak XVII—XVIII amž. šaltinių (1604—1618 m.) ir kt., tiek Zemininkus, tiek ir dievus Pagirnius turėjo kiekvienas namas. Jie gyvenę žemėje (kampuose), dažniausiai po girnomis, ir kartais išlįsdavę iš jos

⁷² P. Beittl, Korndämonen, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, t. V., Berlin, 1933, p. 262, 313; Frazer, Die goldene Zweig, p. 590.

⁷³ W. Mannhardt, Mythologische Forschungen, Strassburg, 1884, p. 41; E. Ф. Капский, Белорусы, М., 1916, стр. 199.

⁷⁴ M. Strykowski, Kronika, I, p. 145.

⁷⁵ P. Smits, Latviešu mitologija, Rīga, 1926, p. 37.

⁷⁶ K. Moszyński, Kultura..., II, p. 537.

⁷⁷ W. Mannhardt, Letto-Preussische Götterlehre, p. 39.

⁷⁸ J. Lasickis, Apie žemaičių dievus, p. 20.

⁷⁹ J. Balys, Javų dvasia..., p. 792—793.

⁸⁰ Z. Slaviūnas, Liaudies papročiai ir mitiniai įvaizdžiai Mažvydo raštuose.— Senoji lietuviškoji knyga, K., 1947, p. 202.

⁸¹ M. Strykowski, Kronika..., I, p. 145.

žalčio pavidalu. Žemė, kurioje gyvenęs Pagirnis, buvo laikoma arba induose, arba apdengta mediniais dangčiais, arba atitverta medine tvorele. Kartais buvo pastatomas iš smėlio namelis.

Pagirniams paprastai aukodavo miltus (Vadokliai) tris kartus metuose. Vieni aukodavo paršą, kiti — jautį, o moterys — gaidžius. Vyrų aukojimuose nedalyvaudavo moterys, o moterų — vyrai. Atėjusi į namus marti, prieš pradėdama šeiminkauti (valdyti namus), turėdavo dievui Pagirniui paaukoti duonos kepalą ir rankšluostį⁸².

Apie Pagirnij neaiškių žinių išliko dar XX amž. pradžios tautosakoje. Tačiau tuo metu jis jau buvo painiojamas su aitvaru. Pasakojimas apie senovėje po girnomis gyvenusius dievaičius išliko Švenčionių apylinkių kaimuose⁸³.

Su žemės kultu bei jos derlingumu susijęs žemėje palaidotų prosenių kultas. Jau neolite tikėta, kad mirusieji rūpinasi žemės derlingumu, vėlės saugo derlių. Todėl joms buvo ruošiamos vaisės, pradėdant pavasario sėją ir nuėmus derlių, taip pat per kitas agrarines šventes. Tai išplaukė iš žemdirbių tikėjimo, kad jų auginami javai nepertraukiama grandine susieti su mirusiais protėviais⁸⁴. Prosenių kultas buvo žinomas slavams, germanams, romėnams ir kt. Pastarieji savo sudieviams proseniams — larams ir penatams — atiduodavo pirmus gurkšnius gėrimo ir pirmus kėšnius maisto. Lietuvių derlių saugančios vėlės artimos rusų derliaus dievybei Veles⁸⁵.

Iš sudievitų prosenių atsirado namų dievai. Rašytiniuose šaltiniuose (XIII amž.) minimas lietuvių Namų dievas⁸⁶. Pasak S. Rostovskio (XVI amž.), lietuviai garbinę Lariją, vadinamą Dimstipan⁸⁷. Jėzuitų raštai (1583, 1604 m.) kalba apie Dimstapatį (gretimą su larais), kurį vieni laikė namų dievu, kiti — ugnies. Jam vyrai aukodavo gaidį (moterys vištas), kurį išvirę suvalgydavo, o kaulus sudegindavo židinyje. Be to, vyrai jam aukodavo kartą per metus paršą ar jautį. Tretį minėtą dievą laikė šeimos motinų dievu. Jam moterys aukodavo kiaulytę, kurią skersdavo namų vyriausioji, o laikydavo moterys, apstojusios ratu⁸⁸. Jaunimas tose apeigose nedalyvaudavo, kad nesumažintų aukos reikšmės. Dimstipatis sudarytas iš dviejų žodžių: dimstis — sodyba ir patis — valdovas, galiūnas, vėliau įgavęs vyro įvardžio reikšmę. Tačiau esmėje jis buvo sodybos dievas.

Lietuvių namų dievaitis, greičiausiai kilęs iš prosenių kulto, buvo Kaukas, gyvenęs po žeme arba po namais ar jų pamatais. Kaukai pasirodydavę mažyčių, rankos delno dydžio vyrų pavidalu, su ilgomis iki kelių barzdomis⁸⁹. Panašūs namų dievai buvo žinomi kai kuriose Rusijos vietose. Naugarde X—XI amž. ir vėlesniais laikais statytuose namuose rasta mažų medinių barzdotų vyrų statulėlių, kurias B. Rybakovas laiko Namų dievais (Domovye)⁹⁰.

⁸² W. Mannhardt, Letto-Preussische Götterlehre, p. 398, 400, 432.

⁸³ Žinias suteikė Emilija Tunkūnaitė-Stukėnienė 1960 m., iš Pilypų k. Švenčionių raj.

⁸⁴ P. Dundulienė, Lietuvių saulės sugrįžimo švenčių apeigos.—Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija, XI, V., 1970, p. 203—204.

⁸⁵ Б. А. Рыбаков, Языческое мировоззрение..., стр. 13; П. В. Пронн, Русские аграрные праздники, Л., 1963, стр. 17.

⁸⁶ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, I, 28.

⁸⁷ St. Rostowski, Lithuanicarum Societatis Jesu, p. 112; Annuae litterae Societatis Jesu, t. XXI, Antverpiae, 1604, p. 10; Z. Ivinskis, Vatikano archyvas — aruodas Lietuvos kultūros istorijai, „Aidai“, 1950, Nr. 3, p. 166. Tą žinią jėzuitai naudojo ir vėliau.

⁸⁸ W. Mannhardt, Letto-Preussische Götterlehre, p. 398, 432—433.

⁸⁹ Z. Slaviūnas, Liaudies papročiai, p. 197 ir kt.; J. Lasickis, Apie žemaičių dievus, p. 25; LTR 4239 (343).

⁹⁰ Б. А. Рыбаков, Языческое мировоззрение..., стр. 22.

Lietuvių namų dievai buvo vaizduojami įvairiais svetimšalių iškreiptais vardais. Jų paskirtis bei funkcijos neaiškios. Viena tik aišku, kad jie kilę iš garbinamųjų mirusiųjų prosenių. Jų kultas glaudžiai susijęs su žemės ir žalčių kultu. Lietuviai, kaip ir daugelis kitų tautų, tikėjo, kad žaltys gyvenanti protėvio dvasia. Jis leisdavęs savo kvapą ant miegančio žmogaus, pastiprindamas jį gyvybe iš žemės. Taigi, žaltys yra laikomas ir šeimos globėju. Todėl J. Dluogošas (XV amž.) priskiria jį prie lietuvių namų prižiūrėtojų. Būdamas Motinos Žemės augumo bei vegetacinės jėgos simbolis, žaltys laikytas ir visokio turto bei ūkio globėju⁹¹.

Namų dievybės panašiai įsivaizduojamos ir kitose Europos tautose. Baltarusiai sodybose gyvenantį žaltį vadino „Domovik“. Bulgarų namus globojanti dvasia — Stopaņas pasirodydavusi žalčio pavidalu. Toks Domakin'as arba Sajbija buvo laikomas namų globėju, todėl jį turėjo kiekvienas namas. Bulgarų namų dvasios — žalčiai — saugoję daržus, dirvas, vynuogynus ir kt. Armėnų, kaip ir bulgarų, nematomi dideli žalčiai saugoję krūmus, apylinkes. Jų tariamai gyvenamose olose senovėje aukotos žmonių aukos, o dar XX amž. pradžioje — gaidžiai⁹².

Iš kitų lietuvių žemės dievaičių buvo Pušaitis, gyvenantis po alyvų medžiais. Jam vakarais nešdavo maistą, paprastai alų ir duoną, prašydami, kad jį klojimą skalsinti įvairių siūstų savo Parstukus — mažus žmogelius. Du kartus metuose Pušaičiui ir jo Parstukams rengdavo klojime puotą, kur padengdavo stalą, padėdavo duonos, virtos ir keptos mėsos, sūrį, sviesto ir pakviesdavo juos valgyti. Po to uždarydavo klojimo duris ir palikdavo, kad netrukdomi galėtų valgyti. Rytą nueidavo ir žiūrėdavo, kokio maisto daugiau suvalgyta. Jei duonos, manydavo, kad tais metais geriau derėsia javai, o jei mėsos, — gyvuliai.⁹³

IŠVADOS

1. Žemės kultas indoeuropiečių tautose susiformavo eneolite. Tuo metu žemdirbiai susikūrė visatos vieningumo pasaulėjautą, pasak kurios žemę sukūrė du dievai iš iš vandens dugno atneštų žemių.

2. Neolito žemdirbių pasaulėjauta atsispindėjo mene ir mituose. Žemė buvo vaizduojama viena ar dviem linijomis arba indu su augančiu augalu, pirmiausia eglute ar varpa, vėliau lapoju bei žydinčiu arba pumpuruojančiu augalu. Pastarasis buvo laikomas šventu amžinosios žemės gyvybės medžiu, kuriame įsikūnijęs vaisingumas. Toks medis iš žilos senovės žinomas visų indoeuropiečių religijose ir mitologijoje.

3. Gyvybės medis liaudies mene ilgas šimtmečius buvo vaizduojamas apsuptas gyvulių. Tai dvyniai ašvieniai, jaučiai, ožiai, avinai, šunys ir kt., saugantys gyvybės medį — Žemės Motinos simbolį. Su gyvybės medžiu buvo vaizduojami kai kurie oro ir vandens paukščiai, tariamieji tarpininkai tarp žemės ir dangaus. Dvynių ir paukščių, ypač vandeninių, kultas plačiai įsigalėjo pirmųjų žemdirbių pasaulėjautoje.

4. Lietuvių, kaip ir kitų Europos gyventojų, agrariniame kulte svarbią vietą užėmė ožio, jaučio, avino aukos, skirtos žemės dievams. Ožio, jaučio, avino motyvai Europos mene visų seniausi, žinomi jau akmens amžiuje. Siekiant padidinti derlių, žemei ir jos dievams buvo aukojama kiaulės, vištos, gaidžiai. Jie taip pat turėjo simbolinę vaisingumo bei derlingumo reikšmę, neva galėjo apsaugoti nuo pikta.

⁹¹ Z. Slaviūnas, Liaudies papročiai, p. 189.

⁹² K. Moszynski, Kultūra..., II, s. 1, p. 567—568.

⁹³ M. Strykowski, Kronika..., I, p. 146.

5. Išvystyto matriarchato laikais iš Didžiosios Motinos atsirado Dievų Motina. Pastaroji pagimdė Žemės deives. Patriarchato laikais Dievų Motinos „nužengė“ ant žemės ir ilgainiui susimaišė su Žemės deivėmis. Tokia deivė buvo ir lietuvių Žemės Motina Zemyna, kuri buvo laikoma viso gyvojo pasaulio gimdytoja ir globėja. Ji garbinta, pradedant ir baigiant žemės ūkio darbus, atliekant šeimynines apeigas.

6. Be Zemynos, lietuviai, kaip ir kiti žemdirbiai, buvo sukūrę ir kitų žemės dievybių, susietų su žemės derlingumu, varpų užsimezgimu, pasėlių saugojimu ir pan. Tai įvairios javų dvasios, Rugių Bobos ir kt.

7. Patriarchato laikais žemdirbiai sukūrė vyriškosios lyties žemės dievybes, kurių svarbiausi buvo Žemininkas ir Lauksargas. Tačiau jų kultas niekad neprilygo viso gyvojo pasaulio motinos Zemynos kultui.

8. Su žemės kultu patriarchato laikais susiformavo žemėje palaidotų žemdirbių prosenių kultas; jiems buvo ruošiamos vaišės ir aukojamos aukos, pradedant ir baigiant žemės ūkio darbus, taip pat per kitas kalendorines — agrarines bei šeimynines šventes.

9. Iš sudievinčių žemdirbių prosenių ilgainiui atsirado namų dievai. Vienu jų kultas buvo susietas su sodybine žeme, kitų — su gyvenamojo namo žeme, trečių — su šeimos ir gyvulių globa ir pan. Jiems taip pat buvo atliekamos apeigos, aukojamos aukos, dažniausiai maistas, gėrimas, kiaulės, gaidžiai ir kt.

10. Lietuvių agrarinė religinė pasaulėjauta turi daug bendrų bruožų su kitais indoeuropiečiais. Šis pasaulėjautos ir apeigų kompleksas susiformavo per ilgus tūkstantmečius. Daugelį jo pagrindinių elementų klasinės visuomenės laikais pasisavino krikščionių religija.

Vilniaus Darbo Raudonosios Vėliavos ordino
Valstybinis V. Kapsuko universitetas
Lietuvos TSR istorijos katedra

Iteikta
1974 m. birželio mėn.

ЗЕМЛЯ В ВЕРОВАНИЯХ И НАРОДНОМ ИСКУССТВЕ ЛИТОВЦЕВ

П. ДУНДУЛЕНЕ

Резюме

Культ земли у индоевропейских народов возник в эппинеолите. В этот период у земледельцев появились космогонические представления о Вселенной, о единстве и непосредственных взаимосвязях земли, неба и воды.

Земледельцы эпохи неолита свои представления о земле воплощали в художественных изделиях и мифах. Землю изображали одной или двумя линиями или в виде посуды с растением, чаще всего с елкой, колосом, позднее — с цветущим растением. Последнее представляли «Древом жизни», которое с глубокой древности в течение долгих столетий запечатлевалось рядом с близнецами-животными (лошадьми, волами, козлами, баранами, собаками), связанными с культом земли и неба и якобы охранявшими «Древо жизни» — символ Матери Земли.

В эпоху развитого матриархата из Великой Матери возникла Мать богов, а из последней — Мать Земли. Такой представлялась литовская Мать Земли — Жемина. В своих религиозных представлениях литовцы

считали Жемину родительницей всего живого мира. В честь ее совершали обряды и приносили жертвы (свиней и волов черного цвета и др.) с началом и по окончании сельскохозяйственных работ, во время семейных обрядов.

Кроме Жемины, литовцы, как и другие земледельческие народы, создали и прочие божества, связанные с плодородием земли, сохранением посевов. Таковыми были Житные Бабы (Rugių Bobos), божества всходящего хлеба (Pergrūdė), хлебные духи. В эпоху патриархата появились земледельческие божества мужского пола — Лауксаргас, Жемепатис.

С культом земли и ее плодородия был связан культ предков, от которых будто бы зависело, каким будет урожай. На основе обожествления предков появились божества усадеб, домов. В честь домовых божеств литовцы совершали обряды, приносили жертвы, чаще всего пищу, напитки, животных, особенно свиней и петухов.

В аграрном религиозном мировоззрении литовцев и других индоевропейских народов много общего. Комплекс этого мировоззрения и обрядов формировался при первобытно-общинном строе и частично вошел в обряды католической религии, принадлежащей уже классовому обществу.

TURINYS

K. Surbllys. Tarybų Lietuvos darbininkų sudėties pakitimai aštuntajame penkmetyje ir pirmaisiais devintojo penkmečio metais (1966—1972)	5
S. Jegelevičius. Valstybinių archyvų atkūrimas ir tolesnis vystymas Tarybų Lietuvoje 1944—1970 metais	31
A. Šulus. Apie kai kuriuos Nacionalinio fronto struktūros ir funkcijų Lenkijoje dėsningumus	49
S. Cepulienė. Lietuvos KP kova už profsąjungų išsaugojimą ir sustiprinimą fašistinės korporacinės sistemos sąlygomis	61
A. Gaigalaitė. Lietuvos ir Anglijos 1934 metų prekybos sutartis	75
B. Dundulis. Napoleono Politika Lietuvoje Lenkijos karalystės atkūrimo klausimu 1812 m.	95
I. Vasilevskienė ir S. Lazutka, Pirmojo Lietuvos Statuto Ališavos nuorašas	111
P. Dundulienė. Žemė lietuvių tikėjimuose ir liaudies mene	129

СОДЕРЖАНИЕ

К. Сурблис. Изменения в составе рабочих Советской Литвы в годы восьмой пятилетки и первые годы девятой пятилетки (1966—1972)	5
С. Егелявичюс. Восстановление и дальнейшее развитие государственных архивов Советской Литвы в 1944—1970 гг.	31
А. Шулус. О некоторых закономерностях становления структуры и функций Национального фронта в Польше	49
С. Чепулене. Борьба КП Литвы за сохранение и укрепление профсоюзов в условиях фашистской корпоративной системы	61
А. Гайгалайте. Торговый договор 1934 г. Литвы с Англией	75
Б. Дундулис. Политика Наполеона в Литве по вопросу о восстановлении Польского королевства в 1812 г.	95
И. Василевскене, С. Лазутка. Ольшевский список I Литовского Статута	111
П. Дундулене. Земля в верованиях и народном искусстве литовцев	129

Научные труды
высших учебных заведений
Литовской ССР
ИСТОРИЯ XVI
Выпуск I

Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų
mokslo darbai
ISTORIJA XVI
I sąsiuvinis

Redaktorės: F. Staskonienė, L. Puškorienė
Meninis redaktorius R. Dichavičius
Techninis redaktorius V. Vaitkevičius
Korektorės: V. Staniulionienė, M. Treigienė

Duota rinkti 1975.X.8. Pasirašyta spausdinti 1976.V.28. LV 11146.
Popierius: Nr. 2, form. 70×108^{1/16}, 13,65 sp. l., 14,9 apsk. l. l.
Tiražas 500 egz. Kaina 1,49 rb.

Leidykla „Mokslas“, Vilnius, Sierakausko g. 15.
Spausdino „Vaizdo“ sp., Vilnius, Strazdelio g. 1.
Užsak. Nr 3849.

Kaina 1 rb 49 kp

9
~~IS-79~~